

‘Vechten met het leven’

‘VECHTEN MET HET LEVEN’

*Een kwalitatief onderzoek naar de leefomstandigheden
van ongedocumenteerde oudere migranten in Nederland*

RICHARD STARING (EUR)
NIENKE BOESVELDT (UvA)
MIEKE KOX (EUR, UU)

Met medewerking van Laurie Cools (EUR) en Lonne Hintzbergen (UvA)

Boom criminologie
Den Haag
2022

Omslagontwerp & opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagbeeld: Wayne Dowd

© 2022 Richard Staring, Nienke Boesveldt en Mieke Kox | Boom criminologie

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische vervoelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6236-280-2
ISBN 978-90-5189-659-6 (e-book)
NUR 741

www.boomcriminologie.nl

VOORWOORD

Veel immigranten die in de jaren tachtig en negentig naar Nederland kwamen voor hun veiligheid, werk of vanwege de liefde, hebben nooit een legale verblijfsstatus kunnen verkrijgen. Toch hebben zij tijdens hun langdurige verblijf gewerkt en een bestaan opgebouwd. Dat betekent onder meer dat hun familie en sociaal netwerk in Nederland is. Vaak hebben zij geen banden meer met het land van herkomst.

Dit sociaalwetenschappelijke onderzoek naar de leefsituatie van oudere ongedocumenteerden maakt deel uit van een tweeluik samen met de Juridische Verkenning van het Recht op Voorzieningen en Verblijf van Ongedocumenteerde Ouderen in Nederland, uitgevoerd door de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit van Leiden en de Radboud Universiteit. Beide rapporten werden opgesteld op verzoek van De Regenboog Groep.

Waar de Juridische Verkenning ingaat op het steeds stringenter worden van het vreemdelingenbeleid en wetgeving sinds de jaren negentig, beschrijft 'Vechten met het leven' de dagelijkse problematiek op het gebied van huisvesting, inkomen, gezondheid en sociale inbedding van de oudere ongedocumenteerden in Nederland. Dit onderzoek laat op soms onthutsende wijze zien hoe de ouderen, die vaak wel bij de overheid bekend zijn, een gemarginaliseerd bestaan leiden in de Nederlandse samenleving.

De Regenboog Groep wil met deze twee onderzoeken een nationale discussie stimuleren over de onhoudbaarheid van het restrictieve vreemdelingenbeleid voor de groep oudere, langdurig in Nederland verblijvende ongedocumenteerden en de noodzaak om tot een duurzame oplossing te komen.

Deze onderzoeken werden mede mogelijk gemaakt door Kansfonds, Fundatie Van den Santheuvel, Sobbe en de Haëlla Stichting.

Hans Wijnands
Directeur De Regenboog Groep

DANKWOORD

In het laatste coalitieakkoord ‘Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst’ (15 december 2021) stellen de coalitiepartijen dat mensen die niet rechtmatig in Nederland mogen blijven naar het land van herkomst moeten terugkeren. Maar wat als deze vreemdelingen ouder worden en tientallen jaren in Nederland verblijven, geen bindingen met hun vaderland meer hebben en ondanks herhaaldelijke pogingen van de Nederlandse overheid niet naar hun land van herkomst teruggestuurd (kunnen) worden?

Er wordt veel geschreven en gesproken over vreemdelingen die onrechtmatig in Nederland verblijven, maar dit is lang niet altijd gebaseerd op accurate kennis over deze vreemdelingen. In deze studie gaan wij in op de specifieke problematiek van deze groep ongedocumenteerde ouderen die na ruim dertig jaar ontmoedigend en restrictief ‘illegalenbeleid’ zichtbaar wordt en in toenemende mate bij opvanginstanties om hulp vraagt. Op basis van vele gesprekken met deze ongedocumenteerde ouderen schetsen we een beeld van hun initiële migratiemotieven en hun eerdere en huidige ambities, hun veranderende sociale netwerken, contacten met de overheid en strategieën op de terreinen van inkomsten, huisvesting en gezondheid. We hopen hiermee de bestaande lacune in kennis enigszins op te lossen en bij te dragen aan oplossingen voor de problemen die wij en anderen bij deze groep signaleren.

Aan dit onderzoek heeft een groot team van onderzoekers gewerkt: prof. dr. Richard Staring (Erasmus Universiteit Rotterdam), Mieke Kox MA (Erasmus Universiteit Rotterdam, Universiteit Utrecht) en dr. Nienke Boesveldt (Universiteit van Amsterdam). Diverse onderzoeksassistenten hebben in de zoektocht naar en het interviewen van ongedocumenteerde ouderen meegeholpen. Onze dank gaat uit naar: Laurie Cools, Lonne Hintzbergen, Tuliyet Kavsitli, Eva Notté Msc en Misha van Schendel. Daarnaast willen wij ook de ervaringsdeskundigen Salahaldin Dahly, Corazon Espanto, Joanna Lerio en Michael danken voor hun ondersteuning bij het werven en interviewen van ongedocumenteerde ouderen. Laurie Cools en Lonne Hintzbergen hebben bovendien bij de analyse ondersteuning geboden.

De leden van de leescommissie Rian Ederveen (Stichting Landelijk Ongedocumenteerden Steunpunt), prof. dr. Monique Kremer (Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken & Universiteit van Amsterdam) en prof. dr. mr. Peter Rodrigues (Universiteit Leiden), willen wij bedanken voor hun kritische lezing van de conceptrapportage en de vele nuttige suggesties die zij hierbij noteerden. Sey Lin van Munster-Kan (Erasmus Universiteit Rotterdam) willen wij bedanken voor het zorgvuldig corrigeren van de drukproeven.

Daarnaast zijn wij dank verschuldigd aan de opdrachtgever van dit rapport, De Regenboog Groep, en in het bijzonder dr. Frederiek de Vlaming, verbonden aan zowel De Regenboog Groep als aan het Amsterdam Center for International Law, War Reparations Centre van de Universiteit van Amsterdam, voor haar enthousiasme, kritische blik en de tijd om dit project op een goede manier af te kunnen ronden.

Tot slot willen wij ons hier richten tot de ongedocumenteerde ouderen die hun verhaal in het kader van dit onderzoek met ons hebben willen delen. Zij hebben ons meegenomen in de dagelijkse realiteit van het langdurig ongedocumenteerde verblijf in Nederland en laten zien wat voor problemen dit voor hen met zich meebrengt. Zonder hen was dit onderzoek niet mogelijk geweest, waarvoor wij hun veel dank verschuldigd zijn.

Rotterdam, mei 2022,

Richard Staring

INHOUD

1	Ongedocumenteerde ouderen: aanleiding, vragen en methoden	13
1.1	Aanleiding van het onderzoek	13
	Definities en afbakening onderzoeksgroep	17
	Onderzoeksvragen	18
1.2	Methode van onderzoek, dataverzameling en analyse	19
	De samenstelling van het onderzoeksteam	20
	De ontwikkeling van de interviewgide en het trainen van alle onderzoekers	21
	Werving via ngo's en sleutelpersonen	22
	Data en data-analyse	24
	Beperkingen	25
1.3	Leeswijzer	26
2	Kenmerken onderzoeksgroep en een richtinggevende typologie	27
2.1	De onderzoeksgroep nader beschreven: kenmerken, steun en typen	27
	'Gemengde status huishoudens' en het langdurige verblijf	30
2.2	Naar een typologie van ongedocumenteerde ouderen	34
	Migratiemotief	34
	Sociale netwerk	35
	(Veranderende) aspiraties	37
	Drie typen ongedocumenteerde ouderen	39
2.3	Drie portretten	40
	De asielzoeker	40
	De investeerder	42
	De avonturier	43
2.4	Conclusie	45
3	De ouderen en hun persoonlijke netwerk: steun, inkomsten en werk	47
3.1	Een kwalitatieve beschrijving van het netwerk, sociale afstand en steun	48
	De asielzoekers, het netwerk en steun	49
	De investeerders, het netwerk en steun	52
	De avonturiers, het netwerk en steun	56

3.2	Inkomsten en arbeid	59
	Bestaansstrategieën van asielzoekers	59
	Bestaansstrategieën van investeerders	61
	Bestaansstrategieën van avonturiers	63
3.3	Over sociale distantie en erosie van steun in de sociale netwerken	65
3.4	Conclusie	69
4	De huisvesting van ongedocumenteerde ouderen	71
4.1	De huisvesting van asielzoekers	72
	Inwonen bij vrienden, landgenoten en/of kennissen	73
	Opvang via hulpverleningsorganisaties	74
	Terug naar de asielopvang	76
	Verblijf op straat	77
	De invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/ of hogere leeftijd op de wooncarrières van uitgeprocedeerde asielzoekers	77
4.2	De huisvesting van investeerders	80
	Zelfstandige woonruimte huren	80
	Inwonen bij een werkgever	82
	De invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hogere leeftijd op de wooncarrières van investeerders	83
4.3	De huisvesting van avonturiers	85
	Inwonen bij het sociale netwerk	86
	Verblijf in opvangvoorzieningen en LVV	88
	Verblijf op 'straat'	89
	De invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hogere leeftijd op de wooncarrières van avonturiers	90
4.4	Conclusie	92
5	De contacten van ongedocumenteerde ouderen met de overheid	95
5.1	Asielzoekers in contact met de overheid	96
	Legaliseringstrajecten	97
	Vreemdelingentoezicht	99
	Terugkeertrajecten	100
	De invloed op het dagelijkse leven	101
5.2	Investeerders in contact met de overheid	102
	Legaliseringstrajecten	103
	Vreemdelingentoezicht en terugkeertrajecten	104
	De invloed op het dagelijkse leven	105
5.3	Avonturiers in contact met de overheid	106
	Legaliseringstrajecten	107
	Vreemdelingentoezicht	109
	Terugkeertrajecten	110
	De invloed op het dagelijkse leven	111

5.4	De invloed van het ouder worden en/of langdurige ongedocumenteerde verblijf	113
5.5	Conclusie	114
6	De gezondheid van ongedocumenteerde ouderen	117
6.1	Asielzoekers over hun gezondheid	118
	Fysieke klachten van de asielzoekers	118
	Psychische klachten van de asielzoekers	120
	Toegang tot medische zorg en voorzieningen voor asielzoekers	123
6.2	Investeerders over hun gezondheid	124
	Fysieke klachten van investeerders	124
	Psychische klachten van de investeerders	126
	Toegang tot medische zorg en voorzieningen voor investeerders	127
6.4	Avonturiers over hun gezondheid	128
	Fysieke klachten van de avonturiers	128
	Psychische klachten van de avonturiers	130
	Toegang tot medische zorg en voorzieningen voor avonturiers	133
6.5	Conclusie	134
7	Conclusie	137
7.1	De onderzoeksvragen beantwoord	137
	De asielzoekers	138
	De investeerders	139
	De avonturiers	141
	Een gedifferentieerd antwoord op de onderzoeksvraag	143
7.2	Discussie	145
	Generieke en gedifferentieerde oplossingen voor een taai probleem	148
	Literatuur	153
	Bijlage A Vragenlijst	161
	Bijlage B Informed consent formulier	165
	Bijlage C Het onderzoeksteam	169
	Bijlage D Overzicht respondenten	173

1 | ONGEDOCUMENTEERDE OUDEREN: AANLEIDING, VRAGEN EN METHODEN

1.1 AANLEIDING VAN HET ONDERZOEK

Een medewerkster van een Limburgs opvanghuis brengt ons in contact met Nuria, een gescheiden vrouw van midden veertig die met haar kinderen en moeder Maral in één huis woont. Maral is met haar enige dochter Nuria 29 jaar geleden naar Nederland gekomen. Hier is Nuria getrouwd met een Nederlandse partner en zij heeft daardoor – net als haar kinderen die later uit dit huwelijk geboren zijn – Nederlands verblijfsrecht gekregen. Dit geldt niet voor haar moeder, die nog steeds onrechtmatig in Nederland verblijft. Door het gebrek aan verblijfsrecht kan Maral – behoudens medisch noodzakelijke zorg en rechtsbijstand – geen aanspraak maken op sociale voorzieningen. Zij is bij Nuria en haar kinderen in huis gaan wonen op het moment dat zij hulpbehoevend werd. Maral vraagt voortdurend naar haar echtgenoot, Nuria's vader, maar weet door haar beginnende dementie niet meer dat haar partner eind jaren tachtig is overleden. Deze gesprekken leiden tot veel spanningen in huis. Nuria vertelt dat haar moeder fysiek – ze heeft ook last van diabetes – maar vooral mentaal achteruitgaat. Nuria maakt zich grote zorgen om haar moeder. Hoe moet dit verder? Wat als de klachten van haar moeder verergeren en als ze naar het ziekenhuis moet? Wat moet ze doen als haar moeder verder gaat dementeren en structurele zorg nodig heeft? Hoe lang kan ze haar rol als mantelzorger nog volhouden? Nuria leeft onder grote druk. Elke rinkelende deurbel doet haar hartslag stijgen. Zou het de vreemdelingenpolitie zijn die weet heeft van haar ongedocumenteerde moeder in huis?

Het verhaal van Nuria is samengesteld op basis van verschillende levensverhalen van ongedocumenteerde ouders die wij hebben gesproken in de loop van dit onderzoek. Het geeft een summier inkijkje in de wereld van huishoudens waar oudere mensen zonder geldige verblijfstitel deel van uitmaken evenals de problemen en spanningen die hiermee gepaard (kunnen) gaan. In het wetenschappelijke onderzoek naar deze ongedocumenteerde migranten, die in juridische taal als 'onrechtmatig verblijvende vreemdelingen' of in populair taalgebruik kortweg als 'illegalen' worden aangeduid, is er weinig aandacht voor de specifieke leeftijdscategorie

ongedocumenteerde *oudere* migranten.¹ De groep ongedocumenteerde ouderen komt de laatste jaren echter prominent in beeld bij hulpverleningsorganisaties, advocaten en andere betrokkenen die met een toenemend aantal hulpvragen te maken krijgen.

De oorzaak van het voor het eerst prominent in beeld komen van deze groep kan worden gevonden in de beleidswijzingen die de afgelopen dertig jaar in Nederland zijn doorgevoerd.² De Nederlandse overheid heeft migranten – of gastarbeiders – tot aan de jaren negentig verwelkomd of gedoogd (Burgers & Engbersen 1999; Staring & Van Swaaningen 2013). Dit is echter veranderd met de komst van grotere groepen vluchtelingen, een verslechterende arbeidsmarkt en een veranderende houding van de Nederlandse samenleving ten opzichte van migranten (Van Eijl 2012). Zo hebben de Nederlandse autoriteiten in de eerste plaats de mogelijkheden om verblijfsrecht in Nederland te verkrijgen verminderd vanaf begin jaren negentig (Bonjour 2010; Van Eijl 2012). In de tweede plaats is het niet-westerse migranten alsmaar moeilijker gemaakt om onrechtmatig naar de Europese Unie en Nederland af te reizen vanwege de verstevigde externe grenscontroles van 'Fort Europa' (Staring & Van Swaaningen 2021). In 2012 is bijvoorbeeld de toelating van alleenstaande ouderen na 37 jaar komen te vervallen met als gevolg dat er geen verblijfsvergunning bepaalde tijd meer kon worden verleend aan vreemdelingen van 65 jaar of ouder die zich in het kader van gezinshereniging bij de kinderen in Nederland wilden voegen en zij enkel onrechtmatig naar Nederland konden afreizen (Van Berckel Smit 2022). In de derde plaats is het leven zonder verblijfsvergunning in Nederland sinds de jaren negentig voortdurend bemoeilijkt. Zo zijn ongedocumenteerden met de invoering van de Koppelingswet in 1998 en de invoering van de identificatieplicht in 1994 en uitgebreide identificatieplicht in 2005 steeds verder uitgesloten van de woningmarkt, de arbeidsmarkt en sociale voorzieningen (Kox 2010; Van Eijl 2012). Tegelijkertijd is het binnenlandse toezicht op ongedocumenteerden in de loop der jaren geïntensiveerd en is er intensiever op hun (gedwongen) terugkeer ingezet (Kox 2010). De invloed van dergelijke maatregelen komt tot stand in de dagelijkse praktijk en interactie tussen toezichthouders en vreemdelingen (Van der Woude & Van der Leun 2017). Dergelijke maatregelen – en dit is slechts een selectie van alle maatregelen gericht op ongedocumenteerden – hebben in de ogen van ongedocumenteerden zelf echter een omvattend systeem gecreëerd dat het leven zonder juridische status bemoeilijkt (Kox, Boone & Staring 2020; Kox & Staring 2021).

1 Ondanks langdurige wetenschappelijke en maatschappelijke discussies is er geen consensus over de te gebruiken terminologie voor de groep onrechtmatig verblijvende vreemdelingen (zie bijvoorbeeld Düvell 2008). Wij kiezen er in dit onderzoek voor om te spreken over 'ongedocumenteerden'. Wij zijn ons ervan bewust dat deze term feitelijk gezien niet correct is nu deze vreemdelingen doorgaans wel over documenten beschikken, maar niet over de vereiste verblijfsdocumenten. Veel van deze 'ongedocumenteerden' zijn bovendien gedocumenteerd en geregistreerd bij de overheid bijvoorbeeld in het kader van een (herhaald) asielverzoek of in verband met terugkeer. De term 'ongedocumenteerden' sluit echter het beste bij de belevingswereld van onrechtmatig verblijvende vreemdelingen aan. We doelen hiermee op alle vreemdelingen die in Nederland verblijven zonder daarbij over een geldige verblijfstitel te beschikken (zie art. 8 Vreemdelingenwet 2000).

2 Zie Van Berckel Smit 2022 voor een uitgebreid overzicht van deze wijzingen.

Deze ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar hebben ertoe geleid dat ongedocumenteerden die in deze periode naar Nederland zijn gekomen steeds moeilijker verblijfsrecht in Nederland hebben kunnen krijgen. Daarnaast zijn er migranten die jarenlang rechtmatig verblijf hebben gehad, maar wier verblijf onrechtmatig is geworden vanwege het niet verlengen van de verblijfsvergunning, het intrekken van het verblijfsrecht na scheiding of strafrechtelijke veroordeling, of anderszins. Er zijn in de loop der jaren wel verschillende regularisatieregelingen geïntroduceerd, maar deze gelden voor afgebakende groepen (Brouwer, Cleton & Cnossen 2017). Dit betekent dat een onbekend aantal oudere ongedocumenteerden geen gebruik kan maken van dergelijke regelingen. Zij kunnen en/of willen om uiteenlopende redenen echter ook niet terugkeren naar het herkomstland maar besluiten het ongedocumenteerde verblijf in Nederland te continueren (vgl. commissie van-Zwol 2019). Dit maakt dat er nu een groep ongedocumenteerden in Nederland verblijft die zich niet alleen kenmerkt door langdurig ongedocumenteerd verblijf, maar die tevens steeds ouder wordt en ten tijde van het ongedocumenteerde verblijf de pensioengerechtigde leeftijd bereikt.

De juridische positie van ongedocumenteerde ouderen is niet anders dan die van andere ongedocumenteerden. Zij zijn net als andere ongedocumenteerden sinds de invoering van de Koppelingswet uitgesloten van sociale voorzieningen behoudens medisch noodzakelijke zorg en rechtsbijstand.³ Ook hebben zij in beginsel geen recht op voorzieningen op grond van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015 (Wmo 2015) zoals opvang, ondersteuning en dagbesteding, al kan er een uitzondering worden gemaakt voor ongedocumenteerden die als kwetsbaar worden aangemerkt en daarom niet verstoken mogen blijven van opvang (Van Berckel Smit 2022; vergelijk Van Selm & Vanheule 2012). Hetzelfde geldt voor de Participatiewet die in principe alleen geldt voor mensen met rechtmatig verblijf, tenzij zeer dringende omstandigheden aanleiding geven om hier voor een specifieke ongedocumenteerde een uitzondering op te maken (Van Berckel Smit 2022). Na jarenlange maatschappelijke en politieke discussie, mede naar aanleiding van opvang die op lokaal niveau aan ongedocumenteerden werd geboden, zijn er sinds 2019 wel Landelijke Vreemdelingen Voorzieningen (LVV's) opgericht, waar ongedocumenteerden tijdelijk kunnen verblijven terwijl zij werken aan een toekomstbestendige oplossing voor hun situatie. Ongedocumenteerde ouderen hebben dus geen recht hebben op basisvoorzieningen als onderdak, eten en drinken.⁴ Daarbij lopen zij het risico om vanwege het ontbreken van rechtmatig verblijf staande te worden gehouden en te worden uitgezet naar het herkomstland of een ander land waar hun toelating is gegarandeerd.

Eerder onderzoek onder ongedocumenteerden laat zien dat dit resulteert in moeilijke omstandigheden waaronder ongedocumenteerden leven (Burgers & Eng-

3 Minderjarigen hebben daarnaast ook recht op onderwijs.

4 Zie Van Berckel Smit 2022 voor een uitgebreid overzicht van de juridische positie van ongedocumenteerde ouderen. Daarnaast wordt in hoofdstuk 3 t/m 6 de juridische positie van ongedocumenteerden wat betreft inkomen, huisvesting, contacten met de overheid en gezondheidszorg verder uiteengezet.

bersen 1999; Kox, Boone & Staring 2020; Staring & Aarts 2010; Van Meeteren 2014). Dit geldt in het bijzonder voor oudere ongedocumenteerden. Zo worden hulpverleningsorganisaties de laatste jaren in toenemende mate geconfronteerd met de groep ongedocumenteerde ouderen met langdurig onrechtmatig verblijf. Tijdens een bijeenkomst met hulpverleningsorganisaties voor ongedocumenteerden⁵ gaven deze organisaties aan dat ongedocumenteerde ouderen vanwege hun leeftijd en langdurige verblijf in de illegaliteit specifieke problemen met zich meebrengen die deels afwijken van de problematiek van andere ongedocumenteerde vreemdelingen zoals bekend uit onderzoek onder uitgeprocedeerde asielzoekers, arbeiders of jongeren zonder verblijfsdocumenten (bijv. Burgers & Engbersen 1999; Kox 2010; Staring & Aarts 2010; Van Meeteren 2014). In deze groep zou er door de hogere leeftijd en mogelijke gezondheidsproblemen sprake zijn van een afnemende zelfredzaamheid en lijkt het met het klimmen der jaren voor ouderen ook lastiger te worden om voldoende inkomsten te genereren en huisvesting te realiseren. Bovendien lijkt er onder de ongedocumenteerde ouderen met het ouder worden een toenemende afhankelijkheid van liefdadigheid, mantelzorgers en hulpverleners te ontstaan. Deze worstelen echter met het vinden van de juiste benodigde geriatrische zorg. Zij constateren dat er gebrek is aan plaatsen voor ongedocumenteerden in verzorgings- en verpleeghuizen en wijzen op het beperkte perspectief voor ongedocumenteerde ouderen terwijl zij als hulpverleners niet de mogelijkheden hebben om langdurige of permanente zorg te bieden. Gezien de beleidsontwikkelingen in de afgelopen jaren is de verwachting dat het aantal ongedocumenteerde ouderen dat hulp nodig heeft in de komende jaren zal toenemen.

Hulpverlenende organisaties, waaronder De Regenboog Groep⁶ als initiatiefnemer van het onderhavige onderzoek, maken zich dan ook zorgen over ongedocumenteerde oudere vreemdelingen. Er bestaat bij hen een grote behoefte aan kennis over de feitelijke situatie van deze groep ouderen en de problemen die zij gezien hun leeftijd en wellicht ook langdurige verblijf in de illegaliteit ervaren. De Regenboog Groep heeft daarom het initiatief genomen om een project op te zetten om de aard van de problematiek rondom ongedocumenteerde oudere migranten en potentiële oplossingen in kaart te brengen ter verandering of verbetering van de situatie van de ouderen.⁷ Het onderhavige onderzoek voorziet in antwoorden op de vragen naar

5 Dit project heeft brede steun van hulporganisaties in Nederland. Verschillende juristen hebben zich eveneens bereid getoond om samen met organisaties naar een juridische basis te zoeken voor een structurele oplossing voor de mogelijke problemen van de ouderen. De centrale gedachte van dit onderzoek is dat de resultaten van het onderzoek gebruikt kunnen worden door de werkgroep en De Regenboog Groep om verbeterde of nieuwe maatregelen voor te stellen die de positie van de ongedocumenteerde oudere vreemdelingen kan verbeteren, tot verbeterde toegang tot voorzieningen kan leiden waardoor de druk op de zorg zal afnemen en eventueel aanleiding kan zijn tot regularisatie van deze specifieke groep ongedocumenteerden.

6 Zie www.deregenboog.org/ voor informatie over De Regenboog Groep.

7 Jasper van Berckel Smit (2022) heeft onder begeleiding van emiritus prof. mr. Kees Groenendijk (RUN), prof. mr. Peter Rodrigues (UL) en mr. dr. Maarten den Heijer (UvA) de juridische verkenning van het recht op voorzieningen en verblijf voor oudere ongedocumenteerden geschreven.

de aard van de problematiek rondom ongedocumenteerde ouderen. Voordat we op basis van de literatuur wat dieper ingaan op de bestaande kennis over de leefsituatie van ongedocumenteerde oudere migranten op de terreinen van werk, huisvesting en gezondheid en de onderzoeksvraag formuleren, is het allereerst van belang de onderzoeksgroep ‘ongedocumenteerde ouderen’ nader te specificeren.

Definities en afbakening onderzoeksgroep

Het label ‘ongedocumenteerde migrant’ verwijst naar de specifieke migratiestatus van migranten die niet beschikken over een geldig verblijfsdocument. De groep ongedocumenteerde migranten kenmerkt zich door een grote mate van diversiteit, bijvoorbeeld in termen van herkomstland, geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, burgerlijke staat, verblijfsduur en migratiemotieven (Vertovec 2007). Ook de routes die leiden naar een bestaan in de illegaliteit lopen uiteen. Zo bestaat de groep ongedocumenteerde ouderen onder meer uit vreemdelingen die zijn afgewezen in hun asiel- of reguliere verblijfsvergunningsaanvraag en uit vreemdelingen die hun verblijfsrecht hebben verloren door bijvoorbeeld scheiding of strafrechtelijke antecedenten. Andere vreemdelingen hebben zich nooit bij de autoriteiten gemeld en hebben zich al dan niet met hulp van mensensmokkelaars op irreguliere wijze in Nederland gevestigd. Weer anderen hebben de geldigheidsduur van hun tijdelijke toeristenvisum of arbeidsvergunning overschreden en zijn vandaaruit in de illegaliteit beland. Waar ‘onrechtmatig verblijf’ in sommige Europese landen strafbaar is, is dit in Nederland een ‘overtreding’ van de bestuursrechtelijke Vreemdelingenwet en dus geen strafbaar feit.⁸ Deze vreemdelingen kunnen wel worden aangehouden en in vreemdelingendetentie worden geplaatst met uitzetting als doel en ook kunnen zij een inreisverbod opgelegd krijgen. Dit beleid is erop gericht om ongedocumenteerden uit Nederland te laten vertrekken dan wel gedwongen uit te zetten (vgl. Van Berckel Smit 2022).

In dit onderzoek hebben we de ‘ongedocumenteerde oudere migrant’ (of kortweg ‘ongedocumenteerde oudere’) – de groep die in dit onderzoek centraal staat – afgebakend door te stellen dat de ongedocumenteerde oudere (1) ten minste vijftig jaar of ouder moet zijn, (2) ten tijde van het interview niet beschikt over een geldig verblijfsdocument en (3) ten minste voor een aaneengesloten of onderbroken periode van tien jaar of langer zonder verblijfsrecht in Nederland moet hebben gewoond. Ten aanzien van het eerste criterium hebben we ervoor gekozen om de leeftijdsgrens op vijftig jaar en ouder te stellen en niet op de gebruikelijke 65-plusgroep omdat mensen met een migratieachtergrond vaak eerder kampen met gezondheidsproblemen. Ook kan zo beter aansluiting worden gevonden bij eerder onderzoek onder ongedocumenteerde ouderen waarin de grens ook bij vijftig jaar en ouder is

8 Vreemdelingen die met een inreisverbod of een ongewenstverklaring in Nederland verblijven, zijn echter wel strafbaar.

gesteld (Teunissen e.a. 2014a, 2014b).⁹ We hebben voor het derde criterium gekozen omdat we eventuele ervaringen van ongedocumenteerde ouderen met de Nederlandse overheid van belang achten voor dit onderzoek en de kans op contact met de overheid bij langdurig verblijf groter wordt. Deze keuze om te focussen op mensen die meer dan tien jaar illegaal in Nederland zijn, betekent dat het lastiger is situaties die zijn ontstaan door leeftijd enerzijds en de duur van de illegaliteit anderzijds van elkaar te onderscheiden. Hier is waar mogelijk tijdens de interviews en in de analyse extra aandacht aan besteed.

Onderzoeksvragen

Deze studie vervult een belangrijke rol bij het opvullen van de bestaande leemte in wetenschappelijke kennis over het leven van deze specifieke leeftijdscategorie ongedocumenteerde vreemdelingen. Er is voor zover ons bekend nauwelijks wetenschappelijk onderzoek beschikbaar dat zich expliciet richt op deze groep ouderen. Het beschikbare onderzoek naar onrechtmatig verblijvende vreemdelingen problematiseert de leeftijd of de duur van het onrechtmatige verblijf niet of nauwelijks. Als er al sprake is van leeftijdsgerelateerd onderzoek onder ongedocumenteerde migranten richt zich dit veelal op de groep (alleenstaande) minderjarigen met of zonder een asielachtergrond (zie bijvoorbeeld Staring & Aarts 2010). Een uitzondering hierop vormen de afstudeerscripties van Melse (2018) en Oostveen (2018) en het onderzoek van de Ombudsman Metropool Amsterdam (Zuurmond 2021). Uit dit onderzoek blijkt dat het voor een deel van de ongedocumenteerde ouderen moeilijker is geworden om inkomen te genereren vanwege het toegenomen toezicht en de afgenomen fysieke gesteldheid. Tegelijkertijd boeten ondersteunende netwerken van de ongedocumenteerde ouderen aan omvang en kracht in omdat ongedocumenteerden al lang gebruikmaken van steun uit dit netwerk. Melse (2018) schrijft dat de ongedocumenteerde ouderen het gevoel ontwikkelen dat ze met het verstrijken van de jaren in Nederland hun 'agency' aan het verliezen zijn. Dit resulteert in depressies en een sterk gevoel van uitzichtloosheid, temeer omdat de kansen op legalisering met het verstrijken van de tijd naar het idee van de geïnterviewde ongedocumenteerden verder afnemen (Oostveen 2019; Zuurmond 2021). Door het langdurige verblijf in Nederland wordt terugkeer naar het land van herkomst echter ook steeds minder als realistische optie gezien. Nu het onderzoek onder ongedocumenteerde ouderen kleine aantallen betreft, beveelt Zuurmond (2021) aan om het leven van deze mensen en de problemen die zij ondervinden verder in kaart te brengen.

Met dit onderzoek beogen we dan ook antwoord te geven op belangrijke vragen naar de leefomstandigheden en gezondheidssituatie van ongedocumenteerde ouderen en hoe zij in hun levensonderhoud weten te voorzien. Aangezien de dataverzameling zich heeft afgespeeld in een periode waarin corona het dagelijkse leven

9 De definitie van een 'oudere' is subjectief. Zo gebruiken het CBS en het CPB de term 'ouderen' voor de 65-plussers (vgl. www.volksgezondheidenzorg.info/onderwerp/bevolking/cijfers-context/vergrijzing).

van eenieder beheerste en die van de kwetsbaarsten in het bijzonder, besteden we hier waar mogelijk ook aandacht aan (Van der Leun & Mannens 2020). Daarnaast gaan we in op de toekomstverwachtingen van ongedocumenteerde ouderen en hun behoeften op het terrein van welzijn en gezondheid. Dergelijke kennis is niet alleen van belang voor de organisaties en instanties die zich richten op de hulpverlening en opvang van onrechtmatig verblijvende vreemdelingen, maar ook voor landelijk en lokaal werkzame politici, beleidsmakers en ambtenaren die zich bezighouden met de opvang en terugkeer van 'mensen die onrechtmatig in Nederland verblijven'.¹⁰ Het onderhavige onderzoek heeft zich gericht op het beantwoorden van vragen naar de situatie waarin ongedocumenteerde oudere vreemdelingen in Nederland wonen, werken en leven en het in kaart brengen van eventuele (gezondheids)problemen die (naar hun idee) samenhangen met hun juridisch kwetsbare positie.¹¹ De centrale onderzoeksvragen die in deze studie beantwoord worden, luiden:

1. Hoe wonen, werken en leven ongedocumenteerde ouderen in Nederland?
2. Wat voor contacten hebben ongedocumenteerde ouderen met de overheid?
3. Welke specifieke (gezondheids)problemen ondervinden ongedocumenteerde ouderen?
4. Hoe kunnen eventuele verschillen in ervaren problemen op de terreinen van huisvesting, inkomsten, contacten met de overheid en gezondheid worden verklaard?

1.2 METHODE VAN ONDERZOEK, DATAVERZAMELING EN ANALYSE

Bij het begin van het onderzoek was het streven om ten minste 45 ongedocumenteerde ouderen te interviewen. Uiteindelijk hebben we met 56 respondenten gesproken. In deze groep beantwoorden 51 personen aan onze criteria onder wie ook twee personen die uit wantrouwen of ijdelheid hun precieze leeftijd tijdens het interview niet hebben verteld, maar desgevraagd wel aangaven ouder te zijn dan 50 jaar. Vijf van de 56 respondenten voldoen niet aan het leeftijdscriterium van vijftig jaar en ouder. Het betreft twee personen van 45 jaar die respectievelijk 22 en 29 jaar onrechtmatig in Nederland hebben gewoond en drie personen van 49 jaar die achtereenvolgens 13, 15 en 32 jaar zonder geldige verblijfsdocumenten in Nederland wonen. Gezien deze lange periodes van onrechtmatig verblijf en het kwalitatieve karakter van het onderzoek waarin de inzichten van het langdurige onrechtmatige verblijf en het ouder worden minstens zo belangrijk zijn als de strakke selectiecriteria, hebben we deze respondenten waar mogelijk en relevant meegenomen in de beschrijvende analyses. Daarnaast is er tijdens een focusgroepinterview met tien Brazilianen gesproken

10 Zie bijvoorbeeld het *Coalitieakkoord 2021-2025. Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst* van de VVD, D66, CDA en ChristenUnie (15 december 2021, p. 41-42).

11 Vragen over de omvang van de groep ongedocumenteerde oudere vreemdelingen kunnen op basis van de beschikbare data en de door ons gehanteerde kwalitatieve onderzoeksmethoden in dit onderzoek niet beantwoord worden.

omdat er spontaan meer mensen dan verwacht zich bij het interview meldden en we de ervaringen van allen graag in het onderzoek wilden meenemen.

Onderzoek onder ongedocumenteerde migranten laat zien dat zij veelal hun best doen om zo onopvallend mogelijk door het leven te gaan om aanhouding en eventuele uitzetting te voorkomen (Burgers & Engbersen 1999). Ook in de officiële registraties zijn zij met de tijd administratief onzichtbaarder geworden (Engbersen e.a. 2002, p. 14). Een representatieve steekproef van de 'populatie ongedocumenteerde vreemdelingen' op basis van de Basisregistratie Personen is dan ook onmogelijk omdat deze migranten door hun onrechtmatige verblijf zich niet langer meer bij een gemeente kunnen inschrijven. Ongedocumenteerde migranten zijn wel op verschillende manieren 'gedocumenteerd', bijvoorbeeld omdat zij zich bij de autoriteiten hebben gemeld om asiel aan te vragen of omdat zij via het vreemdelingentoezicht contact hebben gehad met de vreemdelingenpolitie, de Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V) en/of andere toezichthoudende instanties. Van enige vorm van systematische registratie van de volledige groep ongedocumenteerde migranten is echter geen sprake. Een deel van deze ongedocumenteerde migranten woont bij familie of samen met vrienden, anderen worden ondersteund door niet-gouvernementele organisaties (ngo's) en weer anderen maken deel uit van de groep dak- en thuislozen. Deze kenmerken van de onderzoeksgroep en de aard van de onderzoeksvragen brengen met zich mee dat we – zoals we later toelichten – via via op zoek zijn gegaan naar de ongedocumenteerde ouderen met als doel uiteindelijk met hen in gesprek te gaan en een semigestructureerd interview af te nemen. In deze paragraaf zullen we de methode van onderzoek, dataverzameling en analyse nader uiteenzetten om de methodologische aanpak te verantwoorden.

De samenstelling van het onderzoeksteam

Het veldwerk is verricht door een team van onderzoekers waarbij drie ervaren onderzoekers hebben samengewerkt met een junior onderzoeker, drie masterstudenten, een bachelorstudent en vier ervaringsdeskundigen. Alle studenten hebben in de context van hun scriptie geparticipeerd in het project. Zij hebben niet alleen een belangrijke bijdrage geleverd aan het benaderen van respondenten en het voeren van de interviews met de respondenten, maar zijn ook betrokken geweest bij de totstandkoming van de interviewguide, de uitwerking en de analyse van de data. Naast de studenten hebben vier 'ervaringsdeskundigen' een belangrijke rol gespeeld in het project. Het betrof hier twee Filipijnse vrouwen, een Syrische man en een Armeense man. Sommigen verbleven ten tijde van de dataverzameling onrechtmatig in Nederland, anderen hebben hun onrechtmatig verblijf weten om te buigen in een rechtmatig verblijf of hebben via hun werk nauw contact met ongedocumenteerde migranten. Twee van de senior onderzoekers hebben veel onderzoekservaring onder ongedocumenteerde migranten waar de expertise van de andere senior onderzoeker vooral op het terrein van dak- en thuisloosheid ligt en tevens bij de methodiek van onderzoek met ervaringsdeskundigen. Het volledige onderzoeksteam bestaat uit negen vrouwen en drie mannen.

De ontwikkeling van de interviewgide en het trainen van alle onderzoekers

Er is een interviewgide opgesteld door de hoofdonderzoekers waarbij eerder onderzoek onder ongedocumenteerde vreemdelingen als basis heeft gediend (Engbersen e.a. 2002). Deze interviewgide is verder uitgewerkt en toegespitst op de (te verwachten) problematiek van ongedocumenteerde ouderen en vervolgens binnen het onderzoeksteam getest, aangepast en aangevuld.¹² Er is gekozen voor een semigestructureerd interview. Het relatief open karakter van semigestructureerde interviews geeft respondenten de ruimte om uitgebreid en in eigen bewoordingen antwoord te kunnen geven op de vragen. Het semigestructureerde karakter van de interviews brengt ook met zich mee dat we de respondenten de volgorde van de thema's lieten bepalen. Voor sommige respondenten bracht bijvoorbeeld de urgentie van bestaande gezondheidsproblemen met zich mee dat zij hier onmiddellijk over begonnen te vertellen. Weer anderen staken van wal met verhalen over hun gefrustreerde pogingen hun verblijf te legaliseren of over het verblijf in vreemdelingendetentie. Het was dus niet zozeer de taak van de onderzoeker om de volgorde te bewaken, maar wel om oog te hebben voor het volwaardig bespreken van alle thema's en zo inzicht te krijgen in het leven en de eventuele problemen van de ongedocumenteerde oudere. De interviewgide is getest tijdens de eerste interviews en op basis van de ervaringen licht aangepast.

De interviews zijn afgenomen door de onderzoekers en de studenten. Bij sommige interviews was een ervaringsdeskundige aanwezig. Ter voorbereiding op de interviews zijn er een aantal trainingen georganiseerd op locatie. In deze trainingen is er in de vorm van een rollenspel geoefend met de vragenlijst. Daarnaast zijn de interviewers getraind in hoe om te gaan met specifieke dilemma's zoals bijvoorbeeld respondenten die wantrouwend en stil zijn of juist heel erg emotioneel. Er is ook geoefend met potentieel lastige situaties zoals de omgang met problemen die respondenten schetsen, maar ook hoe de onderzoekers op een ethisch verantwoorde wijze kunnen omgaan met schrijnende situaties die zij tijdens het veldwerk kunnen tegenkomen. De onderzoekers en ervaringsdeskundigen zijn hierbij gedurende het hele onderzoek intensief begeleid. Zo is het onderzoeksteam tijdens de periode van interviews met enige regelmaat bij elkaar gekomen om de voortgang en de omgang met eventuele problemen te bespreken, maar ook om de tussentijdse bevindingen aan elkaar te presenteren. Tijdens deze bijeenkomsten zijn verschillende zaken besproken, bijvoorbeeld hoe om te gaan met taalbarrières, kortere interviews en complexe verhalen. Deze ervaringen resulteerden soms in een aanpassing van de vragenlijst maar vooral ook in het met elkaar scherp krijgen van de focus en uitkomsten van het onderzoek.

12 De uiteindelijke vragenlijst is als bijlage A opgenomen in dit rapport.

Werving via ngo's en sleutelpersonen

We hebben in de loop van dit onderzoek met 56 ongedocumenteerde ouderen gesproken. Het werven van deze respondenten is via verschillende kanalen gelopen. Vanwege het streven naar een heterogene groep respondenten in termen van migratiemotief, herkomst en geslacht hebben we ervoor gekozen om bij de rekrutering van potentiële respondenten verschillende routes te bewandelen. Ten eerste is gebruik gemaakt van het netwerk van de leden van het onderzoeksteam. Zo hadden ervaringsdeskundigen banden met de Filipijnse en Sub-Sahara gemeenschap en onderzoekers directe relaties met de Turkse en Braziliaanse gemeenschap. Daarnaast is er een groot aantal organisaties in verschillende steden benaderd die alle hulp bieden aan ongedocumenteerde migranten. Daarnaast hebben we via deze organisaties en via andere kanalen flyers verspreid met informatie over het onderzoek en de mogelijkheid hieraan deel te nemen. Tot slot hebben we geprobeerd via de bestaande respondenten nieuwe respondenten te werven. Deze zogenoemde 'sneeuwbalmethode' is afgaande op de methodologische literatuur vooral effectief als het 'verborgen groepen' betreft. De route via de organisaties heeft ons uiteindelijk de meeste respondenten opgeleverd (N=27), gevolgd door de werving van respondenten door de ervaringsdeskundigen (N=14) en de onderzoekers (N=13). Slechts twee respondenten zijn aangedragen door andere respondenten (de sneeuwbalmethode). Eerder onderzoek onder ongedocumenteerde vreemdelingen wees ook uit dat de sneeuwbalmethode binnen deze populatie minder goed werkt. Dit heeft vooral te maken met de omstandigheid dat migranten ook naar elkaar toe niet te koop lopen met hun ongedocumenteerde status om jaloezie te vermijden en risico's op 'verraad' en 'klikken' te voorkomen.

Door gebruik te maken van verschillende 'rekruteringskanalen' hebben we geprobeerd de dominante groepen ongedocumenteerde ouderen in beeld te krijgen. Bovendien hebben we zo geprobeerd zo veel mogelijk diversiteit in de onderzoeksgroep te realiseren en een selectiviteit tegen te gaan. Achteraf gezien bleek dit een juiste beslissing. De werving van respondenten via de organisaties leverde vooral respondenten op met problemen: respondenten met een achtergrond als asielzoeker die buiten de opvang weinig steun ondervinden en respondenten die grote moeite hebben het hoofd boven water te houden omdat zij huisvesting en inkomsten ontberen. De groep ongedocumenteerde ouderen die het ondanks de afwezigheid van verblijfsdocumenten relatief goed doen zijn vooral geworven via de contacten van de ervaringsdeskundigen en de onderzoekers.

Het is algemeen bekend dat vertrouwen of *rapport* tussen de interviewer en de respondent van groot belang is om een interview te doen slagen en om waardevolle en betrouwbare data te genereren. Zeker bij onderzoek naar de leefomstandigheden van mensen die formeel niet in ons land mogen zijn en die normaliter vooral hun best doen om uit het zicht van de overheid te blijven, is het opbouwen van *rapport* een cruciaal onderdeel. We hebben geprobeerd *rapport* te creëren door te werken met een onderzoeksteam waarin expertise en een gedeelde achtergrond in termen van leeftijd, geslacht, herkomst en taal zo veel mogelijk zijn geïncorporeerd en hierbin-

nen met ervaringsdeskundigen te werken. Het winnen van vertrouwen is niet alleen gericht op de ongedocumenteerde ouderen maar ook op de organisaties die de ongedocumenteerde ouderen opvangen en ondersteunen en een cruciale rol hebben in de werving van respondenten. Deze organisaties werden veelal via e-mail of direct telefonisch benaderd waarbij de opzet van het onderzoek werd toegelicht en desgewenst ook werd toegestuurd. Alle organisaties die we hebben benaderd stonden positief tegenover het onderzoek en hebben ieder op hun manier hun best gedaan om ons te helpen op weg naar de potentiële respondenten toe. Professionals uit de organisatie benaderden veelal hun 'cliënten' die voldeden aan de individuele criteria (vijftig jaar of ouder, zonder verblijfsdocumenten, tien jaar of langer onrechtmatig in Nederland) en legden het onderzoek aan hen voor met de vraag of ze bereid waren aan het onderzoek mee te doen. Soms kregen we telefoonnummers van potentiële respondenten die we telefonisch benaderen, soms gingen we op afgesproken momenten naar de opvang waar de respondenten ook kwamen en soms werden we zelf gebeld door de respondent. Deze aanpak uitte zich onder meer in een grote openheid onder respondenten die ons in vertrouwen namen over preciaire onderwerpen als legaliseringsroutes, middelengebruik en psychiatrische problematiek.

Onze werkwijze met interviewers en ervaringsdeskundigen die bekend zijn met de leefwereld van de respondenten bracht met zich mee dat er maar weinig mensen hun deelname hebben geweigerd. Een enkele keer gebeurde het dat respondenten om psychische redenen niet mee konden doen. Zij ervoeren – zoals Nuria, met wie we dit hoofdstuk openden – door de ernst van de problematiek of de drukte rondom pogingen het verblijf te legaliseren zoveel stress dat ze eenvoudigweg niet de mentale ruimte hadden om geïnterviewd te worden. Een enkele keer bleek ook – bijvoorbeeld tijdens whatsappgesprekken met de interviewer – dat potentiële respondenten bang waren dat hun verhaal bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) terecht zou komen. Vaker gebeurde het dat wij respondenten die graag hun verhaal wilden vertellen moesten weigeren omdat vroegtijdig bleek dat ze te jong waren of omdat ze op dat moment in een verblijfsprocedure waren verwikkeld en dus niet onrechtmatig verbleven. Naarmate het onderzoek vorderde, hebben we bij organisaties aangegeven dat we voldoende mensen uit Brazilië of de Filipijnen hadden geïnterviewd maar dat we nog op zoek waren naar respondenten uit andere landen of met een andere achtergrond om zo de diversiteit in de onderzoeksgroep te kunnen borgen. Het viel ons op dat de werving – mede door de gekozen strategie – erg soepel verliep en dat we uiteindelijk meer respondenten hadden die wilden meewerken aan het onderzoek dan mogelijkheden om hen daadwerkelijk te interviewen.

Het onderzoek is ter goedkeuring voorgelegd aan de ethische onderzoekscommissie van de Universiteit Utrecht die ook haar akkoord aan het project en onze werkwijze heeft gegeven.¹³ Daarnaast hebben de onderzoekers gewerkt met inachtneming van de onderzoekspraktijk zoals beschreven in de 'Netherlands Code of Conduct for Academic Practice' (VSNU 2014) waarbij we specifiek aandacht heb-

13 Mieke Kox was bij de start van dit onderzoek werkzaam bij de Universiteit Utrecht.

ben besteed aan de mogelijke kwetsbaarheid van respondenten, ook met het oog op mogelijke risico's van staandehouding en uitzetting als mogelijk resultaat van hun deelname aan het onderzoek. We hebben met een *informed consent*-formulier gewerkt dat – waar mogelijk – was vertaald in hun eigen taal of een taal die zij begrepen.¹⁴ Dit bracht ook met zich mee dat de respondenten beslisten waar het interview werd gehouden. Ondanks de belemmeringen tijdens de periode van onderzoek die samenhangen met de bestrijding van COVID-19, is het overgrote deel van de interviews in elkaars aanwezigheid en fysiek afgenomen omdat zowel de respondent als de interviewer hier de voorkeur aan gaf. Veelal vonden de interviews plaats bij de ervaringsdeskundigen thuis, in een openbare locatie (bibliotheek, gebedshuis) of in de opvang. Een enkel interview is op verzoek van een respondent online afgenomen. Tijdens de interviews hebben we veel aandacht besteed aan het goed informeren van de respondenten over het doel van het onderzoek, maar ook nadrukkelijk over de mogelijkheid vragen niet te beantwoorden of zich zonder motivatie als deelnemer terug te trekken. Respondenten ontvingen na afloop van het interview een tegoedbon ter waarde van tien euro, ook als de respondent had besloten voortijdig met het interviewen te stoppen. Het beschermen van de veiligheid van de respondenten brengt ook met zich mee dat we in de rapportage met gefingeerde namen werken en details die de privacy van de respondenten in gevaar kunnen brengen achterwege laten of veralgemeniseren.

Data en data-analyse

De 56 interviews zijn na toestemming van de respondent opgenomen, getranscribeerd en in ATLAS.ti geanalyseerd.¹⁵ Slechts één respondent weigerde de opname en tijdens dit interview zijn aantekeningen gemaakt en deze zijn na afloop verder uitgewerkt. De data zijn in verschillende rondes gecodeerd op basis van *thematic coding*- en *open coding*-strategieën. Een selecte groep van onderzoekers heeft de data gecodeerd. Hierbij is onderling herhaaldelijk gesproken over de definities van de gehanteerde codes en zijn definities op basis van deze overleggen aangepast en verbeterd. De thematische codes baseerden zich op de vragen en thema's uit de interviewgids. De *open coding*-strategie kenmerkt zich door een deductieve werkwijze waarbij de codes zo veel mogelijk een directe vertaling vormen van de inhoud van het tekstfragment. Deze codes hebben mede vormgegeven aan het verder ontwikkelen van een typologie die in hoofdstuk 2 zal worden uitgewerkt. Naast deze kwalitatieve analyse hebben we ook geprobeerd zo veel mogelijk informatie op een aantal cruciale velden zoals contacten met de overheid, de samenstelling van het huishouden, de migratiegeschiedenis of inkomsten te reduceren tot meer feitelijke infor-

14 Het *informed consent*-formulier zoals dat is gebruikt in het onderzoek, is opgenomen in bijlage B.

15 Om de veiligheid van de data en daarmee de anonimiteit van de respondenten te beschermen zijn alle data bewaard op een beveiligde online werkomgeving (BlackBerry WorkSpace) waar alleen de onderzoekers via een unieke inlogcode toegang tot hebben. Dataverkeer op deze workspace wordt bovendien gelogd.

matie. Deze gegevens hebben we verwerkt in een SPSS-bestand waarmee we onze kwalitatieve analyses en veronderstellingen beter kunnen bevragen en daarmee een sterkere basis kunnen geven.

Het onderhavige rapport is echter bovenal het resultaat van een kwalitatieve analyse en doet op kwalitatieve en exploratieve wijze verslag van onze bevindingen. We hebben niet de pretentie grote uitspraken over de hele groep van ongedocumenteerde ouderen die in Nederland verblijft te kunnen doen. Daar leent dit onderzoek zich niet voor, temeer omdat er door de onzichtbaarheid van deze groep geen zicht is op aantallen en achtergronden van ongedocumenteerde ouderen. Wel menen we dat we op basis van de gesprekken met deze 56 migranten een aantal processen en patronen kunnen beschrijven die zicht bieden op de verschillende leefwerelden van deze ouderen die soms onder de radar verblijven, maar soms vanwege hun legaliseringspogingen of (gedwongen) terugkeertrajecten ook nadrukkelijk in beeld (willen) zijn bij de Nederlandse autoriteiten. We proberen daarbij zo veel mogelijk te laten zien of eventuele problemen zich voordoen als gevolg van de lange verblijfsduur en/of hoge leeftijd van respondenten, al laten deze zich niet altijd duidelijk van elkaar onderscheiden nu onrechtmatig verblijf op zichzelf ziekmakend is (Teunissen e.a. 2014a) en respondenten zelf niet altijd wisten wat nu de specifieke oorzaak was van hun huidige situatie.

Beperkingen

We hebben getracht een gemêleerde onderzoeksgroep tot stand te brengen die variatie vertoont op een aantal basale kenmerken zoals geslacht, onrechtmatige verblijfsduur, herkomstland, migratiemotief, inkomstenbronnen en woonplaats. Tot op zekere hoogte zijn we hierin geslaagd (zie par. 2.1 voor een beschrijving van de kenmerken van de respondenten). Toch gaat er onherroepelijk een zekere mate van selectiviteit schuil achter onze aanpak. Zo hebben we beperkt zicht gekregen op ongedocumenteerde ouderen die weliswaar een partner met verblijfsrechten hebben, maar waarbij de partners over onvoldoende inkomsten beschikken om te kunnen voldoen aan de voorwaarden voor een huwelijk en zo hun verblijfsrecht te realiseren. Ook bleek het lastiger om ongedocumenteerde ouderen te vinden die hun best doen los van opvang- en zelforganisaties onder de radar in Nederland te wonen. Onze strategie om ouderen te werven via de noodopvang of andere hulpverlenende organisaties resulteert vooral in ouderen die vanwege hun problematiek in beeld komen bij deze organisaties. Zij hebben geen dak boven hun hoofd, kennen serieuze lichamelijke of geestelijke problemen of het ontbreekt hun aan voldoende inkomsten om in hun dagelijkse levensbehoeften te kunnen voorzien. Onze rekrutering via de zelforganisaties, bijvoorbeeld via de Filipijnse of Braziliaanse netwerken, resulteert vooral in ongedocumenteerde ouderen die het dankzij hun inbedding in die netwerken relatief goed doen. We hebben minder zicht gekregen op de ongedocumenteerde ouderen die buiten zelforganisaties om deel uitmaken van families of vrienden die hen ondersteunen, maar hierover niet naar buiten treden uit angst voor ontdekking. Deze specifieke groep is vindbaar, maar brengt een grotere tijdsinves-

tering met zich mee. Dit betekent dat er in deze studie wellicht een uitvergroting van de problemen heeft plaatsgevonden doordat de ongedocumenteerde ouderen die zich zelfstandig kunnen redden zonder gebruik te maken van zelforganisaties ondanks hun onrechtmatige status minder goed vertegenwoordigd zijn.

Een tweede beperking is gerelateerd aan de complexiteit van onderzoek naar ongedocumenteerden. Zo beheerst niet iedereen van hen de Nederlandse of Engelse taal op een dusdanig niveau dat een interview zonder tolk mogelijk is. Daarbij stelt de breedte van dit onderzoek waarbij ingegaan wordt op tal van levensterreinen in een complex juridisch veld hoge eisen aan de leden van het onderzoeksteam voor wat betreft sociale vaardigheden (geduld, inlevingsvermogen, overredingskracht, compassie), taalvaardigheden, inhoudelijke expertise en methodologische kennis. We hebben deze complexiteit geprobeerd op te vangen met de trainingen, door regelmatig met elkaar te spreken over onze bevindingen, te sturen en te adviseren en daar waar mogelijk met behulp van tolken en ervaringsdeskundigen mensen zo veel mogelijk in hun eigen taal te interviewen. Dit heeft geresulteerd in momenten van onduidelijkheid, langs elkaar heen praten en gefragmenteerde informatie. Tegelijkertijd heeft de aanpak vele inhoudelijk goede gesprekken opgeleverd die ons in staat stellen de levens van ongedocumenteerde ouderen en de problemen die zij hierbinnen ondervinden te beschrijven.

1.3 LEESWIJZER

In hoofdstuk 2 beschrijven we de onderzoeksgroep met een aantal voor de hand liggende kenmerken en zullen we in meer detail de constructie van de typologie introduceren die richtinggevend zal zijn in de daaropvolgende hoofdstukken. Aan de basis van deze typologie liggen drie kenmerken van de respondent: (1) de aard van het sociale netwerk, (2) het migratiemotief en (3) de aspiraties van de respondent. In de daaropvolgende hoofdstukken zal achtereenvolgens inkomstenwerving (hoofdstuk 3), huisvesting (hoofdstuk 4), contacten met de overheid (hoofdstuk 5) en de gezondheidssituatie (hoofdstuk 6) van de respondenten worden beschreven. In het hoofdstuk 7 ten slotte zullen de onderzoeksvragen nog eens centraal worden beantwoord en de implicaties hiervan worden besproken.

Tot slot: in dit boek zijn de ongedocumenteerde ouderen volop zelf aan het woord. De citaten van een respondent zijn uniek en representatief voor hun groep. Soms staan ze – als dat zo is aangegeven – voor de volledige groep ongedocumenteerde ouderen die wij hebben gesproken. Het gebruik van citaten geeft de lezer de mogelijkheid om dicht bij de beleving van de respondenten te komen omdat de ongedocumenteerde migrant de eigen situatie het beste kan omschrijven. Waar de beschrijving van de kenmerken van de typologieën als uitvergrotingen van de werkelijkheid kunnen worden gezien, zijn de in paragraaf 2.3 beschreven portretten van de typologie een weergave van de ‘standaard’levensverhalen die passen bij de respondenten binnen deze typologie.

2 | KENMERKEN ONDERZOEKSGROEP EN EEN RICHTINGGEVENDE TYPOLOGIE

In dit hoofdstuk wordt de onderzoeksgroep nader omschreven. Daarnaast laten we zien hoe we op basis van verschillen in migratiemotief, sociaal netwerk en (veranderende) aspiraties tot een richtinggevende typologie zijn gekomen die – ondanks de beperkingen die met typologieën gepaard gaan – helpen de verschillende ervaringen van ongedocumenteerde ouderen te begrijpen. We presenteren de drie typen aan de hand van portretten van respondenten.

2.1 DE ONDERZOEKSGROEP NADER BESCHREVEN: KENMERKEN, STEUN EN TYPEN

We hebben in dit onderzoek 56 respondenten geïnterviewd die zich van elkaar onderscheiden op basis van de volgende kenmerken:

1. verschillende migratiemotieven, waarbij er een primair onderscheid is gemaakt tussen asielmigratie, arbeidsmigratie en volgmigratie;¹⁶
2. verschillende inkomsten en ondersteuningsbronnen, waarbij het dominante idee is dat asielzoekers voornamelijk ondersteund worden door ngo's en andere hulpverleningsorganisaties terwijl investeerders overwegend ondersteund worden door hun sociale netwerk, vrienden en landgenoten;
3. de juridische migratie- en regularisatiegeschiedenis, waarbij de gedachte is dat naarmate de onrechtmatige verblijfsduur in Nederland langer wordt, dit in toenemende mate een negatieve uitwerking heeft op het (over)leven van de migranten;
4. woonplaats, waarbij we niet alleen ongedocumenteerde ouderen uit de grote vier steden van Nederland maar ook in andere steden en dorpen hebben geworven;
5. geslacht, vanuit de gedachte dat mannen en vrouwen verschillende problemen op verschillende terreinen kunnen ervaren.

16 Het CBS definieert volgmigratie als 'Immigratie waarbij een immigrant bij binnenkomst in Nederland gaat wonen op een adres waar al een familielid (ouder, echtgenoot, kind, oom of tante, neef of nicht) woont'. In deze studie gebruiken we volgmigratie meer in de context van kettingmigratie waarbij immigranten familieleden, vrienden of streekgenoten nareizen die hen zijn voorgegaan naar het buitenland.

In onderstaande tabel zijn een aantal basale kenmerken van de respondenten verder uitgewerkt.

Tabel 1 Kenmerken respondenten (n=56)

		N
Leeftijd	45-49	5
	50-59 jaar	31
	60-69	17
	70 jaar of ouder	3
Geslacht	Man	34
	Vrouw	22
Duur ongedocumenteerd verblijf	< 10 jaar	3
	10-14 jaar	10
	15-19 jaar	16
	20-24 jaar	12
	25-29 jaar	7
	30-34 jaar	4
	35 jaar of langer	4
Asielachtergrond	Geen asiel aangevraagd	40
	Wel asiel aangevraagd	16
Burgerlijke staat	Alleenstaand	43
	Gehuwd/partnerschap	11
	Onbekend	2
Kinderen	Ja	35
	Nee	21
Kleinkinderen	Ja	9
	Nee	7
	Onbekend	16
	Niet van toepassing	24

Onder de respondenten bevinden zich 34 mannen en 22 vrouwen. De gemiddelde leeftijd van de respondenten bedraagt 60 jaar. Zoals in de methodologische verantwoording staat beschreven maken vijf personen deel uit van de onderzoeksgroep die jonger zijn dan 50 jaar,¹⁷ de oudste respondent is 71 jaar. De 56 respondenten komen uit 20 verschillende landen waarbij relatief veel ongedocumenteerde ouderen uit Brazilië (n=11), Algerije (n=7), Ghana (n=7), Filipijnen (n=5), Marokko (n=5) en Suriname (n=4) afkomstig zijn. Daarnaast hebben we gesproken met respondenten uit Armenië (n=2), Iran (n=2), Sri Lanka (n=2) en enkelingen uit Angola, Azerbeidzjan, Egypte, Gambia, Liberia, Libië, Nigeria, Soedan, Togo, Turkije en Uganda. Het was de verwachting dat we meer respondenten uit Turkije zouden kunnen spreken, maar ondanks enkele gerichte pogingen via sleutelpersonen in verschillende Turkse

¹⁷ De twee jongste respondenten zijn 45 jaar, drie respondenten zijn 49 jaar. Zie par. 1.2 voor een uitleg van de redenen om deze respondenten ondanks hun leeftijd in de onderzoeksgroep mee te nemen. Hun langdurige onrechtmatige verblijf in Nederland speelde hierbij een belangrijke rol. Een respondent wilde zijn leeftijd niet vertellen, maar bleek overduidelijk vijftig plus.

gemeenschappen, hebben we uiteindelijk slechts één Turkse oudere migrant kunnen interviewen. De sleutelpersonen stelden dat illegaliteit onder Turkse migranten geen wijdverspreid fenomeen meer is zoals dat wel was in de periode 1960-2000 (Staring 2001). Zij verklaarden dit vooral uit de recente sterke economische groei in Turkije waar een groot deel van de Turkse bevolking van heeft geprofiteerd en waardoor irreguliere arbeidsmigratie of irreguliere volgmigratie weinig aantrekkelijk is geworden. Daarnaast zijn er nieuwe groepen arbeiders die dezelfde flexibele en goedkope arbeid kunnen leveren, maar dit wel met een rechtmatige verblijfstatus kunnen doen. Ook de verwachting dat de in Turkije woonachtige ouders van Turkse Nederlanders wellicht hun laatste jaren 'illegaal' bij hun kinderen in Nederland zouden verblijven, werd door hen ontkend. Deze ouders kiezen voor kortstondige verblijven in Nederland bij hun kinderen en niet voor een langdurig illegaal verblijf. Ook is de bereidheid onder derde generatie Nederlandse jongeren met een Turkse achtergrond om familie te ondersteunen tanende en minder vanzelfsprekend dan voor de tweede en eerste generatie Turkse migranten (Kavsitli 2021).

De gezinssituaties van de ongedocumenteerde ouderen is het best te typeren als complex gezien de verschillende juridische statussen binnen het gezin en de uiteenlopende verblijfslocaties van gezinsleden. De respondenten zijn ten tijde van de interviews vooral alleenstaand (n=43) en een beperkt aantal respondenten (n=14) is gehuwd of beschikt over een partner. Dit laatste betreft vooral vrouwen. Zeven van de 22 vrouwen hebben een partner en slechts vier van de 34 mannen beschikken over een partner. Dertien geïnterviewde alleenstaande ouderen hebben in het verleden relaties gehad (al dan niet via een huwelijk geformaliseerd) en met hun toenmalig partner kinderen gekregen. De ongedocumenteerde ouderen met partner wonen doorgaans samen met hun partner in Nederland. Sommige partners beschikken over geldige verblijfsdocumenten of zijn Nederlands. Zo zijn vier respondenten getrouwd met een partner die een Nederlandse verblijfsstatus heeft en woont een van de Filipijnse respondenten sinds kort met een Nederlandse man samen. Zij geeft aan dat ze een internationale scheiding met succes heeft doorlopen terwijl ze in haar thuisland nog wel formeel is gehuwd met haar eerste man en daardoor niet kan trouwen met haar Nederlandse vriend. Een ander voorbeeld betreft een Ugandese vrouw die al geruime tijd samenwoont met een andere Afrikaanse vrouw met een vluchtelingenstatus. Andere partners zijn net als de ongedocumenteerde respondent onrechtmatig in Nederland.

De meerderheid van de respondenten heeft kinderen: 35 respondenten hebben een of meer kinderen. Deze 35 respondenten geven aan opgeteld honderd kinderen te hebben gekregen. Ook hier geldt dat de vrouwen vaker aangeven kinderen te hebben dan de mannen: achttien van de 34 mannen hebben kinderen en zeventien van de 22 vrouwen hebben kinderen. Het is geen vanzelfsprekendheid dat deze inmiddels volwassen kinderen bij hen in huis, in de buurt of in Nederland wonen. Slechts bij twee respondenten is er nog sprake van inwonende kinderen. Het merendeel van de uitwonende (volwassen) kinderen woont elders in Nederland (n=43) of buiten Nederland. Vaak gaat het om de (volwassen) kinderen die in het herkomstland van hun ouders wonen en die bij het vertrek van hun ouders bij hun grootouders of andere familieleden zijn achtergebleven. Zij hebben daar inmiddels zelf een gezin

gesticht of wonen zelfstandig. Een klein aantal kinderen woont in een ander Europees land zoals Italië of Litouwen. Gezien de oudere leeftijd van een groot deel van de respondenten is het ook niet verwonderlijk dat sommigen van hen (n=9) inmiddels kleinkinderen hebben. Ook hier geldt dat een deel van de kleinkinderen in Nederland woont en een deel in het herkomstland bij hun (volwassen) kinderen verblijft. Deze korte schets van de gezinnen die deze ongedocumenteerde ouderen aanvoeren, hun kinderen en het land waar deze kinderen verblijven, laat vooral zien dat deze ongedocumenteerde ouderen over een transnationaal netwerk beschikken.

We willen in het vervolg van deze paragraaf nog wat verder inzoomen op twee kenmerken: (1) de gezinssituatie van de respondenten en in het bijzonder de zogenoemde 'mixed status households' en (2) de lange verblijfsduur zonder verblijfsdocumenten.

'Gemengde status huishoudens' en het langdurige verblijf

Een belangrijk onderscheidend kenmerk van de huishoudens waar de respondenten deel van uit maken is wat in de internationale wetenschappelijk literatuur wordt aangeduid met de term 'mixed status households' of 'binational families' en in de spaarzaam beschikbare Nederlandstalige literatuur over dit onderwerp als 'gemengde-status-gezinnen' (De Hart & De Jong 2020). De antropoloog Chavez definieert in zijn onderzoek naar ongedocumenteerde migranten in de Verenigde Staten dergelijke huishoudens als families 'that consists of both undocumented immigrants and U.S. citizens or legal residents' (1992, p. 129). Andere onderzoekers gebruiken 'gemengde-status-huishoudens' als een kritiek op de binaire oppositie 'gedocumenteerd-ongedocumenteerd' waar er juist sprake is van 'in-between' statussen (Kubal 2013). De Hart en De Jong (2020) schrijven over gezinnen waarin een legale of Nederlandse partner samenleeft met een niet (meer) rechtmatig verblijvende partner. Zij beschrijven verschillende sociale en financiële consequenties van een reeks aan vreemdelingenrechtelijke maatregelen op deze 'gemengde-status-huishoudens' en laten zien hoe 'legaliteit' en 'illegaliteit' als een splijtzwam in deze gezinnen functioneren.¹⁸ Er is in Nederland weinig wetenschappelijke aandacht voor gezinnen met kinderen die opgroeien met ouders die onrechtmatig in Nederland verblijven

18 Met de Koppelingswet en de hiermee samengaannde uitsluiting van de sociale voorzieningen werd de financiële situatie van de onrechtmatig verblijvende partner in een gezin geraakt. Legaal verblijvende partners konden hier hooguit indirect schade van ondervinden. Met de inwerking-treding van de Algemene wet inkomensafhankelijke regelingen (Awir) in 2005 werd echter ook 'de legale of Nederlandse partner van een niet-rechtmatig verblijvende vreemdeling uitgesloten van sociale voorzieningen. Awir heeft tot doel mensen financiële ondersteuning te bieden met een inkomensafhankelijke toeslag in de kosten voor wonen, zorg en kinderopvang. Het gaat daarbij om huurtoeslag, zorgtoeslag, kinderopvangtoeslag en kindgebondenbudget, die door de Belastingdienst worden verstrekt' (De Hart & De Jong 2020, p. 328). Via het zogenoemde 'door-koppelingsbeginsel' wordt de legale of Nederlandse partner van een niet-rechtmatig verblijvende vreemdeling uitgesloten van de toeslagen die de Belastingdienst verstrekt (De Hart & De Jong 2020, p. 329; zie ook Minderhoud 2022).

en de dynamiek die dit met zich brengt voor het gezinsleven. Nog minder is er bekend over de gezinnen die we in dit onderzoek zijn tegengekomen waarbij een deel van de ouders en/of (klein)kinderen over een verblijfsvergunning beschikt en een ander deel van het gezin onrechtmatig in Nederland of een ander land verblijft. Wat betekent het voor een gezin of de grotere familie als niet iedereen over een verblijfsvergunning beschikt? Een deel van onze respondenten vormt een gezin of huishouden dat bestaat uit een partner en/of (klein)kinderen van wie sommigen net als de ouder(s) ongedocumenteerd zijn en anderen beschikken over een geldige verblijfsstatus. We presenteren hier enkele voorbeelden van deze 'gemengde-status-huishoudens' en we laten zien hoe deze situatie gegroeid is.

Casus I: De 66-jarige Christina uit Brazilië heeft drie kinderen: twee dochters en één zoon. Haar oudste dochter kwam naar Nederland en trouwde met een Poolse man. Toen zij zwanger raakte, kwam Christina naar Nederland om voor haar kleinkind en haar dochter te zorgen. Ook haar zoon en jongste dochter kwamen mee naar Nederland. De zoon is inmiddels teruggegaan naar Brazilië en haar jongste dochter is nu getrouwd met een Nederlandse staatsburger. Zelf verblijft ze nog als enige van het gezin zonder verblijfsdocument in Nederland.

Casus II: De Braziliaanse Julia is 54 jaar en vertrok negentien jaar geleden naar Nederland in de hoop op een betere toekomst. Ze liet vijf kinderen achter bij haar partner in Brazilië en later zijn zij allemaal overgekomen naar Nederland. Een van de kinderen heeft een verblijfsstatus vanwege het feit dat ze is getrouwd met een Nederlandse man met wie ze een kind heeft gekregen.

Casus III: De 66-jarige Robert uit Suriname is nooit getrouwd geweest en heeft vier kinderen: drie dochters en één zoon. De moeder van zijn kinderen vertrok met de kinderen naar Nederland en trouwde daar met een andere man. Robert kwam zelf in 1997 naar Nederland omdat hij zijn kinderen wilde zien, maar verblijft sindsdien ongedocumenteerd in Nederland.

Casus IV: De 54-jarige Ghanese Roy is getrouwd geweest met een Ghanese vrouw die rechtmatig in Nederland verblijft. Ze kregen vier kinderen en gingen later uit elkaar. Eén kind is gehandicapt en Roy gaat mee naar haar afspraken in het ziekenhuis. Al zijn kinderen beschikken over geldige verblijfsdocumenten.

Casus V: De 58-jarige Surinaamse Martin kwam in 1979 samen met zijn familie (vader, moeder, broer en zus) naar Nederland. Alleen Martin kreeg om onduidelijke redenen geen verblijfsvergunning. Hij kreeg een relatie met een Surinaamse vrouw met een Nederlands paspoort. Ze trouwen en krijgen twee kinderen (in 1984 en 1986): een jongen en een meisje. Martin moet in vreemdelingendetentie en wordt tot ongewenst vreemdeling verklaard. Hij scheidt van zijn vrouw en de kinderen verblijven bij haar. Zijn dochter is getrouwd met een Italiaanse voetballer en verblijft nu rechtmatig in Italië. Zijn zoon verblijft rechtmatig in Nederland. Zijn dochter in Italië kan hij niet bezoeken: 'Nee, dat kan niet he. Nee, ik kan nergens heen. Geen paspoort'.

We zijn wat uitgebreider stil blijven staan bij deze voorbeelden van 'gemengde-status-huishoudens' om een beter beeld te geven van de sociale dynamiek die leidt tot deze situaties. Soms ligt er een (formele) scheiding ten grondslag aan het 'gemengde-status-gezin' waardoor een van de partners zijn/haar verblijfstatus verliest, maar waarbij met de aanwezigheid van kinderen nog wel allerlei gezinsrelaties blijven bestaan. Als deze kinderen zich buiten Nederland gaan vestigen, heeft dit consequenties voor het fysieke contact dat de ongedocumenteerde ouders met hen en eventuele kleinkinderen hebben omdat reizen over grenzen risico's tot staande-houding en uitzetting met zich brengen. Soms is een ongedocumenteerde oudere een van de kinderen die zich eerder in Nederland vestigde, achterna gereisd. Terwijl de kinderen vaak met het volwassen worden zijn getrouwd met een Nederlandse partner en zo over een verblijfsvergunning beschikken, verblijven de ouders na al die jaren nog steeds onrechtmatig in Nederland. Een voorbeeld hiervan is de 66-jarige Ravindu uit Suriname. Hij heeft het moeilijk met zijn leven in Nederland. Hij heeft hulp nodig en realiseert zich dat hij moet praten over zijn problemen. Maar hij is ook verbitterd omdat hij naar zijn idee geen adequate hulp krijgt. 'Je participeert met alles, maar men werkt niet voor jou, men doet niets voor jou om je verder te begeleiden. Dat je de moed krijgt, dat je niet inzinkt. Andere mensen doen domme dingen. Ze vermoorden zichzelf.' Als hij tegen de interviewster vertelt over zijn persoonlijke situatie en zijn inmiddels volwassen kinderen die rechtmatig in Nederland wonen, schaamt hij zich.

'Kijk, bij u moet ik dat vertellen, dan schaam ik me even, ik ben illegaal met kinderen hier. Zo wil ik het niet doen, tenminste, u bent jonger. Mijn dochter is tweeënveertig. Dan wil ik me niet zo gaan uitlaten, snapt u? Dan schaam je jezelf toch.'

Deze respondent schaamt zich voor zijn kinderen vanwege zijn algehele misère waarin het onrechtmatige verblijf in Nederland een prominente plaats inneemt. Tegelijkertijd geven zijn kinderen en kleinkinderen die het allemaal goed doen in Nederland hem de stimulans door te gaan en niet bij de pakken neer te gaan zitten. Hij heeft zijn kinderen pas tien jaar geleden van zijn 'illegale verblijfstatus' op de hoogte gebracht: 'Jouw problemen zijn jouw problemen, je gaat je kinderen niet in jouw situatie trekken terwijl ze hier hun school doen en alles hebben bereikt.' Hij prijst zichzelf gelukkig met de beslissing destijds in Suriname om zijn kinderen naar Nederland te laten gaan samen met zijn ex-vrouw waar hij schriftelijk toestemming voor diende te geven.

'Maar aan de andere kant dacht ik: "toch heb je ze een kans gegeven". Want ik moest tekenen toen ze toen ze hier kwamen. Ik ben niet zo'n vader dat ik zeg: "Oh je [voormalige echtgenote] hebt me in de steek gelaten, dan blijven ze bij mij in Suriname!". Ik heb getekend dat ze naar Nederland mochten komen, want ik weet dat onderwijs belangrijk is. Ze hebben me geen schande gegeven.'

Het is dezelfde schaamte over zijn persoonlijke situatie naar zijn eigen kinderen toe die hem lang heeft belet open te zijn over zijn status, die ook de belangrijkste reden vormt om zijn kinderen niet om hulp te vragen. Ravindu hoopt voor hem en voor zijn familie op een toekomstig legaal verblijf. 'Ja, het moet wel. Want mijn kinderen zijn hier, mijn kleinkinderen zijn hier, mijn familie is hier, mijn gezin is hier.'

Samenvattend: de gezinnen van een aantal respondenten met een partner en met kinderen worden gekenmerkt door verschillende juridische statussen. Dit fenomeen heeft verschillende oorzaken. Sommige ongedocumenteerde ouders hebben in een eerdere fase van hun leven een legale verblijfsstatus gehad maar verloren in de context van een scheiding of een ongewenstvreemdelingverklaring terwijl hun (huwelijks)partner de Nederlandse verblijfsstatus heeft behouden. Eventuele kinderen in een dergelijk gezin – voor zover ze hiervan door de ouders op de hoogte worden gebracht – zien zich geconfronteerd met ouders van wie de een wel en de ander niet over verblijfsdocumenten beschikt. Het verschil in juridische status kan ook voortkomen uit de huwelijken die de kinderen in of buiten Nederland sluiten waardoor zij over een verblijfsvergunning gaan beschikken en hun ouders en eventuele broers en zussen niet. Naast de financiële consequenties voor de legaal verblijvende of Nederlandse ouder door de uitsluiting van sociale voorzieningen (De Hart & De Jong 2020) wijzen de respondenten naast de praktische implicaties vooral op gevoelens van schaamte voor hun situatie naar hun kinderen toe, schaamte die bij sommige respondenten ook een rol speelt in de psychische problematiek die ze ervaren.

Naast de 'gemengde-status-huishoudens' vormt de lange onrechtmatigverblijfsduur een tweede belangrijk kenmerk van de groep respondenten. Wij realiseren ons dat dit kenmerk in de eerste plaats het resultaat is van onze selectiecriteria, maar tegelijkertijd heeft de lange verblijfsduur van veel respondenten – en het gemak waarmee zij te vinden waren ten behoeve van dit onderzoek – ons verrast. Alle respondenten wonen tien jaar of langer ongedocumenteerd in Nederland, maar bijna de helft van de onderzoeksgroep woont zelfs twintig jaar of langer zonder verblijfsdocumenten in Nederland. Dit roept vragen op hoe deze mensen het toezicht van de overheid weten te ontlopen en in staat zijn uitzetting te ontkomen of dat het hier om personen gaat die niet uitgezet kunnen worden. Het roept wellicht ook vragen op over de omvang van de groep ongedocumenteerde ouders. In het navolgende proberen we antwoorden te formuleren op de eerste vragen, maar houden we ons gegeven onze data en de aard van de onderzoeksvragen verre van het omvangsvraagstuk.¹⁹

19 De meest recente schatting van de totale populatie onrechtmatig in Nederland verblijvende vreemdelingen in de periode van 1 juli 2017 tot 1 juli 2018 komt uit op een aantal van 22.711 personen waarbij de werkelijke omvang ergens tussen 18.370 en 27.051 onrechtmatig Nederland verblijvende vreemdelingen ligt (Van der Heijden e.a. 2020).

2.2 NAAR EEN TYPOLOGIE VAN ONGEDOCUMENTEERDE OUDEREN

Tijdens de analyse van de interviews merkten we dat er drie onderscheidende groepen in de onderzoeksgroep aanwezig waren die op drie elementen van elkaar verschilden. Dit stelde ons in staat een richtinggevende, kwalitatieve typologie op te stellen die is gebaseerd op (1) de individuele migratiemotieven van de respondenten, (2) kenmerken van het sociale netwerk van de respondenten en de ondersteuning die zij voor hun ongedocumenteerde verblijf uit deze netwerken kunnen genereren, en (3) de aspiraties van de respondenten ten tijde van hun onrechtmatig verblijf in Nederland. Deze drie elementen resulteren in drie onderscheidende groepen die na een toelichting van de afzonderlijke elementen worden gepresenteerd.

Migratiemotief

Het migratiemotief is de eerste belangrijke pijler in de totstandkoming van de typologie. In onze analyse hebben we ons primair gericht op de individuele redenen om naar Nederland te komen zoals de respondenten die tijdens de interviews naar voren brachten. We besteden hierbij geen aandacht aan belangrijke migratie-initiërende en migratiemotiverende omstandigheden op macroniveau, zoals mondiaal veranderende arbeidsmarkten die een vraag blijven creëren naar flexibele en gemotiveerde arbeidskrachten in westerse landen als Nederland (vgl. Krissman 2005). We besteden evenmin aandacht aan geopolitieke verhoudingen tussen regionale mogendheden en landen die leiden tot politieke instabiliteit en gewelddadige conflicten die op hun beurt weer omvangrijke vluchtelingenstromen in gang kunnen zetten zoals recent vanuit Oekraïne, Syrië, Afghanistan en verschillende West-Afrikaanse landen is gebeurd. Wel komen deze mondiale factoren terug in de individuele verhalen van migranten als zij vertellen over de gevolgen van veranderingen op de arbeidsmarkt in hun vertrouwde omgeving, de gewelddadige conflicten in het thuisland of over hun familie in het buitenland bij wie ze zich willen voegen.

In de analyse van de migratiemotieven van de respondenten hebben we grofweg een onderscheid aangebracht tussen drie categorieën motieven. Allereerst de respondenten die hun herkomstland uit angst voor vervolging of vrees voor hun veiligheid hebben verlaten en bij aankomst in Nederland een asielverzoek hebben ingediend. Een enkeling heeft vanwege angst voor de autoriteiten pas na verloop van tijd een asielverzoek in Nederland ingediend en er is een respondent die eerst in een ander Europees land asiel heeft gevraagd.²⁰ Deze asielverzoeken zijn afgewezen of de asielvergunningen zijn niet verlengd/ingetrokken waarna het verblijf in Neder-

20 Dit is relevant in het kader van de Dublinconventie uit 1990 en de daaropvolgende Dublinverordeningen. Hierin wordt bepaald welke staat in Europa verantwoordelijk is voor de behandeling van een asielverzoek. In beginsel is dit het land waar een asielzoeker als eerste bekend is bij de autoriteiten. Indien dit een ander land dan Nederland betreft, kan Nederland een verzoek indienen bij dat andere land om de asielzoeker over te nemen. Dit is een zogenoemde Dublinclaim. Dit speelt dus slechts bij een van de 56 respondenten.

land onrechtmatig werd. In de tweede plaats zijn er respondenten die migreren om hun gezin of familie financieel te ondersteunen door arbeid in het buitenland te gaan verrichten en niet om politieke redenen of uit angst voor hun leven hun land hebben verlaten.²¹ In de derde plaats zijn er respondenten die migreren om het avontuur tegemoet te gaan en dit combineren met een veelheid van motieven. Zij willen ergens gaan studeren, zich bij familie voegen, de militaire dienstplicht of huiselijke ruzies ontlopen of andere werelden en mensen leren kennen. Aangezien ze hier ook geld voor nodig hebben, willen ze ook werken, maar inkomstenverwerving door arbeid is ondergeschikt aan het verwezenlijken van de hier beschreven motieven.

Sociale netwerk

Ten tweede zijn de sociale netwerken van de ongedocumenteerde ouderen richtinggevend geweest in de analyse en de totstandkoming van de typologie. Het exploratieve karakter van deze studie leent zich weliswaar niet voor een systematische bevraging van de respondenten over hun sociale netwerk, maar we hebben op basis van hun informatie een inschatting proberen te maken van de omvang van het netwerk en de steun die de respondenten uit deze netwerken (kunnen) genereren. Uit eerder onderzoek blijkt dat er wezenlijke verschillen bestaan tussen de netwerken van ongedocumenteerden en dat deze invloed hebben op zowel de overkomst van deze ongedocumenteerden als hun bestaansstrategieën op het gebied van werk, inkomen en huisvesting (Burgers & Engbersen 1999; Engbersen e.a. 2002; Staring 2001). Daarbij worden doorgaans verschillende typen netwerken onderscheiden op basis van het soort bindingen dat tussen betrokkenen bestaat evenals de mate van solidariteit en wederkerigheid die hiermee gepaard gaat (Staring & Kox 2022).

We gaan hier niet uitgebreid in op de patronen van ondersteuning, maar willen laten zien dat de sociale inbedding van ongedocumenteerden hun mogelijkheden om ondersteuning uit deze netwerken te mobiliseren beïnvloeden (Staring & Kox 2022). Zo wordt er bijvoorbeeld in de Turkse gemeenschap – ook buiten de kring van directe familieleden om – relatief veel permanente en substantiële ondersteuning geboden op een veelheid aan terreinen als overkomst, huisvesting en werk (Staring 2001). Om het plat te formuleren: naarmate de sociale afstand tussen de hulpvrager en de hulpgever toeneemt, hoe minder vanzelfsprekend de wederkerigheid tussen beide partijen zal zijn en hoe hoger normaliter ook de kosten voor de ondersteuning voor de hulpvrager zullen zijn. Toch zijn er ook verschillen in de mate van ondersteuning en de gevraagde wederdiensten tussen de verschillende migrantengroepen. Zo beschrijven Engbersen e.a. (1999) hoe er binnen de Marokkaanse gemeenschap in vergelijking met de Turkse en Chinese gemeenschap minder substantiële en duurzame ondersteuning wordt geboden aan ongedocumenteerde landgenoten.

21 Twee respondenten uit deze groep vertellen dat zij later om opportunistische redenen asiel hebben gevraagd om zo hun verblijf in Nederland te kunnen verlengen en/of uitzetting te bemoeilijken. Omdat zij zelf aangeven dat hier geen vrees voor vervolging of onveiligheid in het herkomstland speelt, hebben wij hen niet als asielzoekers geclassificeerd.

Dit geldt niet alleen voor familie, vrienden of landgenoten die zonder geldige documenten verblijven, maar ook voor Marokkaanse Nederlanders die beduidend meer dan de Turkse Nederlanders vertegenwoordigd zijn in de daklozenpopulatie van de grote steden (Buster 2018). In de Afrikaanse sub-Saharagemeenschappen – waartoe in het betreffende onderzoek alle landen behalve de Noord-Afrikaanse landen worden gerekend – wordt er wel substantiële en duurzame ondersteuning geboden, maar is dergelijke ondersteuning vooral voorbehouden aan familie. Zonder verwantschapsrelatie moesten ongedocumenteerden ten tijde van dit onderzoek in toenemende mate betalen voor het krijgen van ondersteuning met betrekking tot werk, huisvesting of het verkrijgen van documenten (Engbersen e.a. 2002). In *Illegale vreemdelingen in Nederland* beschrijven Engbersen e.a. (2002) ook hoe vooral binnen destijds relatief nieuwe migrantengemeenschappen met een asielachtergrond (Irak, Afghanistan, Somalië) de onvolwaardige opbouw van de gemeenschappen leidt tot een gefragmenteerde en gebrekkige ondersteuning van de ongedocumenteerden, eenvoudigweg omdat het sociale kapitaal binnen deze netwerken erg op elkaar lijkt. Het betreft vooral burgers met een asielachtergrond die nog niet beschikken over een volwaardige baan en inkomsten en zelf moeite hebben om het hoofd boven water te houden. Deze relationele inbedding in netwerken heeft dus een directe invloed op de kansenstructuren van ongedocumenteerden in Nederland.

De invloed van de relationele inbedding van ongedocumenteerden op hun kansenstructuren zien we ook in dit onderzoek onder de ongedocumenteerde ouderen terug. Zo hebben de geïnterviewde asielzoekers vooral veel contacten met professionals en vrijwilligers die werkzaam zijn in de hulpverlening aan ongedocumenteerde vreemdelingen. Daarnaast bestaat hun sociale netwerk uit andere afgewezen en (inmiddels) erkende asielzoekers die zij ten tijde van hun asielprocedure hebben leren kennen. Zij hebben in vergelijking met de andere ongedocumenteerde ouderen minder familieleden en vrienden uit het land van herkomst meegenomen naar of opnieuw ontmoet in hun nieuwe directe sociale omgeving. Asielzoekers bouwen vooral aan een nieuw sociaal netwerk en verliezen langzamerhand ook steeds meer het contact met hun familieleden en vrienden in het herkomstland. Vaak zijn hun ouders inmiddels overleden en met nog in leven zijnde broers en/of zussen is het contact verwaterd. Ongeveer de helft van de asielzoekers heeft geen kinderen en als ze kinderen hebben, wonen die of in Nederland of hebben zij zich in een ander land gevestigd. Ook hebben lang niet alle asielzoekers nog contact met hun kinderen. Asielzoekers maken bovendien deel uit van jonge migrantengemeenschappen die nog in opbouw zijn. Gemeenschappen waarbinnen de migranten doorgaans minder in staat zijn omvattende en structurele ondersteuning te bieden nu hun eigen sociaaleconomische positie nog relatief zwak is (Dourleijn & Dagevos 2011).

De ongedocumenteerde ouderen die om andere redenen dan asiel naar Nederland zijn gekomen, maken normaliter vaker deel uit van meer gevestigde migrantengemeenschappen. Zij zijn vaker in een context van volgmigratie naar Nederland gekomen en hoeven daardoor geen volledig nieuw netwerk om zich heen op te bouwen maar kunnen vanaf het begin terugvallen op familie, vrienden en landgenoten binnen hun netwerk. De interviews met deze ongedocumenteerde ouderen laten echter – in lijn met eerder onderzoek – ook zien dat er een onderscheid te

maken is tussen enerzijds ongedocumenteerden uit gemeenschappen die uit meer altruïstische motieven (om niets) ondersteuning bieden zoals de Filipijnen, Brazilianen en Turken. Anderzijds hebben we ook gesproken met ongedocumenteerden uit gemeenschappen die gekenmerkt worden door een begrensde vorm van solidariteit en/of een (monetaire) tegenprestatie verwachten voor geboden hulp. Dit maakt dat respondenten die in dergelijke netwerken zijn ingebed minder makkelijk hulp uit dit netwerk kunnen genereren, ongeacht de grootte van hun netwerk. Dit speelt bijvoorbeeld bij respondenten uit Noord- en West-Afrika. Concreet betekent dit dat een deel van de geïnterviewde ongedocumenteerde ouderen zonder asielachtergrond het mede dankzij de ondersteuning vanuit de familie, vrienden of migrantengemeenschap relatief goed doen waar andere geïnterviewden zonder asielachtergrond minder of geen steun vanuit het netwerk ontvangen en meer moeite hebben om het hoofd boven water te houden.

Deze tweedeling valt ook samen met een verschillend transnationaal netwerk. De ongedocumenteerde ouderen die goed zijn ingebed in een familiaal netwerk hebben vaak ook intensieve relaties met familieleden, onder wie hun eigen kinderen, in het thuisland. Zij blijven deze langeafstandsrelaties onderhouden, ook als hun ouders bijvoorbeeld zijn gestorven. De ongedocumenteerde ouderen zonder asielachtergrond die minder goed zijn ingebed in een sociaal netwerk van familie en vrienden hebben vaak geen of nauwelijks contact met mensen in het herkomstland. In dit opzicht lijken zij op de ouderen met een asielachtergrond.

Waar we op basis van het eerste kenmerk – de migratiemotieven – op een driedeling zijn uitgekomen tussen ongedocumenteerde migranten die om redenen van asiel, arbeid of avontuur hun land hebben verlaten, leidt een analytische blik op het tweede kenmerk – het sociale netwerk van de ongedocumenteerden – eveneens tot drie te onderscheiden categorieën. Een eerste groep respondenten (met asielmotief) die beschikt over een nieuw opgebouwd sociaal netwerk dat in belangrijke mate verbonden is met de asielprocedure en later in de tijd met opvanginstanties. De contacten die zij hebben met familie en vrienden in het herkomstland is veelal verwaterd. Een tweede groep respondenten (met arbeidsmotief) die goed is ingebed in een sociale omgeving van familie, vrienden en landgenoten die ze deels al kenden vanuit het land van herkomst. Hun sociale netwerk ligt niet alleen in Nederland maar ze hebben ook relatief veel contact met hun kinderen en andere familieleden in het land van herkomst. Tot slot is er een derde groep respondenten (met avontuuriersmotief) te onderscheiden met een sociaal netwerk met vrienden en landgenoten die met de jaren hebben plaatsgemaakt voor professionals, vrijwilligers en gelijkgezinden verbonden aan de opvanginstanties. Net als bij de asielzoekers zijn hun contacten met familie en vrienden in het herkomstland verloren geraakt of minder intensief geworden.

(Veranderende) aspiraties

De aspiraties van de ongedocumenteerde ouderen vormen de derde pijler in de totstandkoming van onze typologie. Van Meeteren (2014) beschrijft drie typen aspiraties van ongedocumenteerden. Zij laat zien dat een deel van de ongedocu-

menteerden legalisatieaspiraties heeft, wat wil zeggen dat zij ten tijde van hun ongedocumenteerde verblijf in Nederland actief bezig zijn met het legaliseren van hun verblijf en hiertoe verschillende routes bewandelen. Daarnaast kunnen ongedocumenteerden investeringsaspiraties hebben, wat wil zeggen dat zij gedurende hun tijdelijk onrechtmatig verblijf zo veel mogelijk geld proberen te verdienen met als doel terug te keren naar het herkomstland en daar te investeren in bijvoorbeeld een huis, familie of huwelijk. Tot slot onderscheidt zij verblijfsaspiraties, waarbij ongedocumenteerden het verblijf in Nederland op zichzelf als doel zien zonder dat zij specifiek legalisering dan wel investeringen nastreven. Zij hebben niet zozeer de intentie om terug te keren, maar zijn in hun dagelijks leven ook niet bezig met het legaliseren van hun verblijf hoewel ze de intentie hebben om een nieuw leven in het bestemmingsland op te bouwen. Redenen voor verblijfsaspiraties zijn gelegen in gepercipieerde economische mogelijkheden, medische zorg en/of onderwijs in Nederland. Van Meeteren (2014) geeft aan dat de aspiraties van ongedocumenteerden niet-statisch zijn. Deze kunnen op grond van hun veranderende economische, juridische en sociale omgeving in het land van herkomst en vestiging evenals het ongedocumenteerde bestaan zelf verschuiven.

In het onderhavige onderzoek zien we de verschillende aspiraties terug in de interviews met de ongedocumenteerde ouderen, al zijn deze – mede door het langdurige verblijf en/of de hogere leeftijd – door de jaren heen verschoven of diffuser geworden. De asielrespondenten kenmerken zich door legalisatieaspiraties. Zij zijn gedurende het onrechtmatige verblijf voortdurend bezig met het verkennen van mogelijkheden hun verblijf in Nederland te legaliseren. Hoewel zij minder hoop lijken te hebben dat legalisering daadwerkelijk gaat lukken, blijven zij hierop gericht in hun dagelijks leven. Onder de niet-asielrespondenten bevinden zich respondenten die in sterke netwerken zijn ingebed en van investeringsaspiraties blijk geven. Deze respondenten wilden hun tijd in Nederland gebruiken om een beter leven voor zichzelf en hun familie in het herkomstland mogelijk te maken. Door het langdurige verblijf en de band die ze mede hierdoor met Nederland hebben ontwikkeld, gaven deze respondenten echter aan hier minder stellig in te zijn dan voorheen. Zij twijfelden of zij hun oorspronkelijke ideeën nog wel wilden nastreven en of ze toch niet liever in Nederland wilden blijven. Tegelijkertijd vormen de investeringsaspiraties van deze respondenten nog steeds een belangrijk kenmerk van hun dagelijkse leven. Een tweede groep respondenten zonder asielachtergrond die zijn ingebed in minder sterke en meer gecommercialiseerde netwerken wilde vooral een beter leven in Nederland en kenmerkte zich door verblijfsaspiraties. Hun leven is door het langdurige ongedocumenteerde verblijf en een hogere leeftijd echter steeds complexer geworden waardoor zij zijn gaan twijfelen of onrechtmatig verblijf in Nederland wel kansrijk is. Daarnaast zijn zij met de introductie van nieuwe opvangvoorzieningen voor ongedocumenteerden (zie hoofdstuk 4 over huisvesting) meer in aanraking gekomen met professionals die zich bezighouden met legaliseringsthematiek en zijn zij zich mede hierdoor in toenemende mate op legalisering gaan richten. Dit laat zien dat de initiële aspiraties van beide groepen respondenten die geen asielachtergrond hebben zich in de loop der jaren ontwikkelen en diffuser worden, maar dat dit nog steeds als onderscheidend kenmerk kan worden gezien.

Drie typen ongedocumenteerde ouderen

Op basis van de te onderscheiden migratiemotieven, sociale netwerken en aspiraties van de respondenten onderscheiden we drie groepen ongedocumenteerde ouderen: *asielzoekers* (n=13), *investeerders* (n=17) en *avonturiers* (n=26).²² In de volgende paragraaf presenteren we drie uitgebreide portretten om een volledig beeld van deze drie ideaaltypen te geven. Voor nu willen we volstaan met een kernachtige typering van de drie groepen ongedocumenteerde ouderen op basis van de hierboven beschreven criteria.

De asielzoekers betreffen de respondenten met een volledig verleden in de asielprocedures, een sociaal netwerk dat vooral bestaat uit andere al dan niet erkende asielzoekers en professionals. Zij zijn sterk afhankelijk van de ondersteuning vanuit de opvanginstanties. Zij koesteren sterke legalisatieaspiraties maar zijn door hun langdurige verblijf en aanhoudende pogingen de juridische (vluchtelingen)status te bemachtigen moegestreden.

De investeerders zijn respondenten die via werk geld willen verdienen om hun gezin of familie te ondersteunen. Zij zijn sterk ingebed in de samenleving in zowel bestemmings- als herkomstland via hun eigen gemeenschap van familie, vrienden, landgenoten en het werk dat zij verrichten. Door hun werk zijn ze minder afhankelijk van anderen terwijl ze tegelijkertijd door hun inbedding relatief gemakkelijk steun kunnen krijgen. Hun aanvankelijke investeringsaspiraties zijn onder invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf in Nederland wat diffuser geworden, maar zij blijven stoïcijns investeren in hun plannen en familie in het herkomstland.

De avonturiers zijn respondenten die primair hun vaderland hebben verlaten om meer van de wereld te zien en hun geluk elders te beproeven. Werk speelt bij hen – net als bij de investeerders – een rol, maar vooral om hun avontuurlijke motieven te realiseren. Kenmerkend voor respondenten uit deze groep is dat zij door omstandigheden hun werk hebben verloren en om uiteenlopende redenen geconfronteerd zijn met een afnemende ondersteuning vanuit hun sociale netwerk. Avonturiers verblijven met de jaren steeds minder en voor kortere periodes bij familie, vrienden of kennissen en hun ervaringen met dakloosheid zoals zich dat bijvoorbeeld uit in slapen op straat of tijdelijk verblijf in nachtopvang nemen toe (vergelijk Wolf 2002). Zij worden in toenemende mate afhankelijk van de ondersteuning van opvanginstanties en leven in een uiterst precare situatie. Zij aspireerden verblijf in Nederland, maar streven in toenemende mate naar legalisering in de hoop dat een juridische status hen helpt hun precare positie te verbeteren. Vooralsnog hebben hun pogingen om het verblijf rechtmatig te maken – net als bij de asielzoekers – gefaald.

22 Het aantal respondenten per categorie zegt niets over de omvang of het belang van deze groepen in de samenleving, maar is het resultaat van onze wervingswijze.

Deze typologie is naar ons idee zinvol nu het leven van deze drie typen en hun ervaringen met werk en inkomen, huisvesting, contacten met de autoriteiten en hun gezondheid van elkaar verschillen. Wij verklaren deze verschillen op basis van de migratiemotieven, netwerken en aspiraties van de ongedocumenteerden die in deze typologie centraal staan. In de volgende hoofdstukken zullen we de levensdomeinen en de problemen die zich daar voordoen ten gevolge van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en de oudere leeftijd uitgebreid belichten.

2.3 DRIE PORTRETTE

De asielzoeker

Gor is zeventig jaar als we hem spreken. Hij heeft zijn universitaire opleiding in de geografie en cartografie in de voormalige Sovjet-Unie genoten en was nadien politiek actief in zijn woonplaats in Armenië. Deze politieke activiteiten bezorgen hem problemen met de Armeense autoriteiten waarop hij na enige tijd besluit met zijn echtgenote en zijn enige zoon Armenië te ontvluchten. Het is dan 2009. Over het hoe en waarom van Nederland als bestemming laat Gor zich niet uit. Eenmaal aangekomen in Nederland begint hij onmiddellijk een asielprocedure. De ervaringsdeskundige die tijdens het interview aanwezig is en ook als tolk fungeert, vat het verhaal van Gor samen:

'Na twee jaar heeft de IND ze [Gor en zijn gezin] afgewezen. Zijn verzoek. En ze hadden de kans om naar rechtbank te gaan. Iedereen heeft die kans en dat is ook weer afgewezen. En later had hij ook medische klachten. Dus ze zijn nog een procedure gestart, ja, een medische procedure. En dat is eerst afgewezen. Ze zijn naar de rechtbank gegaan. Dat was, ja, gewoon afgewezen. Dan moesten ze opnieuw een procedure starten omdat hij gezondheidsklachten had. En medische procedure is zo aantal keer doorgegaan, dus aantal keer hadden ze gevraagd, afgewezen, enzovoorts.'

In de woorden van de ervaringsdeskundige zijn Gor en zijn gezin tot 2013 'onder de hand van het COA [Centraal Orgaan opvang asielzoekers] geweest'. Gor heeft de hoop op een vluchtelingenstatus of een verblijfsvergunning nog niet opgegeven. Tot op de dag van vandaag probeert hij met zijn gezin nieuwe procedures te starten. Momenteel loopt er nog een bezwaar tegen de afwijzing in het kinderpardon omdat zijn zoon vijftien was toen ze voor het eerst asiel aanvroegen. Een toekomst zonder verblijfsdocumenten in Nederland ziet hij niet als een reële optie.

Als Gor met partner en kind in Nederland aankomt, kent hij niemand. Zij moeten een nieuwe vrienden- en kennissenkring creëren en doen dit in de verschillende asielzoekerscentra waar ze vriendschappen sluiten met andere asielzoekers en contacten leggen met medewerkers. Ook via de hulpverlenende instanties bouwen ze verder aan een netwerk met hulpverleners en andere ongedocumenteerde migranten die in vergelijkbare omstandigheden als zij zelf leven. Hun netwerk is klein en

de hulp die ze hieruit ontvangen is bescheiden in omvang en veelal tijdelijk. Gor omschrijft zijn netwerk als

‘mensen met wie wij op hetzelfde AZC of een opvanglocatie gewoond hebben. Dat zijn (...) andere Armenen of mensen met een andere nationaliteit. Dat zijn vrienden, of vriendinnen. Of de vrienden en vriendinnen van zijn zoon. En verder, (...) ja, wat contact met het [opvanghuis en] verder nog de pastoor’.

Gor heeft een broer in Rusland met wie hij net als met de familie in Armenië geen contact meer heeft.

Gor ervaart allerhande problemen die samenhangen met een bestaan zonder geldige verblijfsdocumenten op het terrein van inkomsten, huisvesting en gezondheid. Het grootste probleem is het gebrek aan inkomsten. Zijn zoon heeft wel eens wat los-vast gewerkt maar sinds corona is dat onmogelijk geworden. Het werk op de formele arbeidsmarkt wordt hun door de Koppelingswet van 1998 onmogelijk gemaakt en Gor is bang dat een baantje op de informele arbeidsmarkt (zwart werk) het wel-slagen van hun procedures in de weg kan staan. Gor heeft in Nederland nooit een betaalde baan gehad. Zijn gezin is dan ook volledig afhankelijk van de mensen en de verschillende organisaties die hij in Nederland heeft leren kennen. Voor het eten zijn ze afhankelijk van de voedselbank.

Niet alleen ervaren Gor en zijn gezin financiële problemen, ook geschikte huisvesting is lastig te vinden. Nadat hun asielverzoek in 2011 werd afgewezen en ze moesten vertrekken uit het Asielzoekerscentrum (AZC), kwamen ze in een terugkeerlocatie voor gezinnen terecht. Toen hun zoon achttien jaar werd, moesten ze ook deze locatie verlaten. Gor is toen via hulpverlenende opvangorganisaties in contact gebracht met een man bij wie ze konden inwonen. Deze man, een pastor van boven de tachtig jaar, biedt hun een kamer in zijn woning. Gor, zijn vrouw en zoon wonen sinds 2013 bij de pastor in huis op een kamer van ongeveer acht vierkante meter. Hoewel dit soms spanningen oplevert, ervaart Gor de woonruimte als een fijne plek. Ze doen boodschappen voor de pastor en helpen met schoonmaken; ‘gewoon iemand helpen’. Gor vertelt dat zij geen alternatieven hebben om ergens anders te verblijven.

Een derde probleem betreft zijn gezondheid. Hij heeft problemen met zijn hart, met de zenuwbanen in zijn handen en hij heeft diabetes. Gor vindt het lastig om adequate medische hulp te krijgen. Hetzelfde geldt voor zijn zoon die een serieuze blessure heeft opgelopen tijdens een vechtraining, maar die door de medici al twee jaar lang van het kastje naar de muur wordt gestuurd zonder dat de blessure wordt aangepakt. Medische hulpverleners lijken niet op de hoogte te zijn van de zorg waar ongedocumenteerden recht op hebben. Gor ervaart erg veel spanning en stress door alle onzekerheid en gaat daarvoor naar een psycholoog. De hulporganisatie waar hij regelmatig binnenloopt, helpt hem met het declareren van de zorgkosten bij de

Stichting Centraal Administratie Kantoor AWBZ (CAK).²³ De medische klachten vormden onvoldoende basis om een verblijfsvergunning te kunnen krijgen. De procedures die keer op keer mislukken in combinatie met alle andere problemen, maken dat Gor somber en moegestreden is: 'als je gewoon door de jaren heen dezelfde problemen hebt, dan voelt het steeds zwaarder. Want het is hetzelfde (...) als je een glas in je hand gaat vasthouden. En je gaat dat heel lang vasthouden, je arm wordt moe maar het glas wordt niet zwaarder'.

De investeerder

De 69-jarige Dakila uit de Filipijnen leeft voor haar kinderen. In 2003 kwam ze naar Nederland om te werken en geld te verdienen voor een betere toekomst en een opleiding voor haar kinderen. Ze is zelf als hoogopgeleid te typeren met een afgeronde Bachelor of Science and Business Administration. Het werk dat ze hiermee deed in de Filipijnen bracht echter onvoldoende inkomsten en als alleenstaande moeder van drie jongens besloot ze naar Nederland te gaan. Zelf zegt ze hierover: 'Je hebt slechts een minimaal salaris. Hoe kan ik iets sparen voor de toekomst van mijn kinderen? En aangezien ik een stuk land had [vijf hectare], heb ik het verkocht en toen ben ik gekomen.' Ze heeft er nooit aan gedacht asiel aan te vragen. Ze heeft ook nooit overwogen om te proberen haar verblijf in Nederland te legaliseren. 'Ik heb het nooit geprobeerd. Ik ben alleen maar doorgegaan met werken en mijn gezin ondersteunen', zegt ze krachtig. Ze kwam ook om te werken, geld te verdienen en haar kinderen een goede opleiding en daarmee een betere toekomst te bezorgen. Als ze om wat voor reden dan ook niet meer kan werken, is ze voornemens terug te keren naar haar kinderen en familie in de Filipijnen.

'Ik heb ook cash geld voor mijzelf opzijgezet en in mijn land, als je oud bent in mijn land, dan helpen de kinderen als je ouder wordt. Dat is altijd het plaatje voor onze families geweest. (...) Ze zijn er altijd voor jou, ook als je ouder wordt. Ze zullen je niet verlaten en ze zullen niet zijn als "wie ben jij?". Nee, ze zullen je helpen. Ze zullen je vermaken. Wat mijn probleem tegen die tijd ook is.' Interviewer: 'Dus als je niet meer in staat bent om te werken, dan wil je terug naar de Filipijnen?'. Dakila: 'Als dat het geval zou zijn, ja. Maar als er kansen zijn om hier te blijven, waarom dan niet?'

Ze heeft een omvangrijk netwerk met vrienden en landgenoten van vroeger en die ze in Nederland heeft leren kennen. Daarnaast heeft Dakila via haar werk cliënten leren kennen voor wie ze al jarenlang werkt en die deel zijn gaan uitmaken van haar sociale omgeving. Als ze ziek is, helpen haar klanten haar ook. Haar werkgevers zijn volgens haar vriendelijke, goede mensen:

23 Ongedocumenteerden in Nederland hebben recht op medisch noodzakelijke zorg en kunnen via de 'onverzekerdenregeling' een vergoeding krijgen voor deze zorg indien zij deze zelf niet kunnen betalen. De rekening dient hiervoor gedeclareerd te worden bij het CAK die zorg draagt voor de betaling hiervan. Hierover meer in hoofdstuk 6 over gezondheid.

‘Ze zijn goed en ze zijn aardig. Sommige cliënten zeggen: “Neem wat je ook wilt uit de koelkast. Je kunt brood in de koelkast vinden.” Dat vinden ze helemaal goed. Sommige cliënten zien mij als familie. Daarom werk ik ook al zo lang voor hen. Ik ben hier nu achttien jaar en ik werk zeventien jaar voor hen, zeventien en een half jaar.’

Inmiddels werkt ze ruim achttien jaar als huishoudelijke hulp op verschillende adressen. Ze werkt momenteel gemiddeld dertig uur per week. Toen ze net begon met het schoonmaakwerk verdiende ze € 8 per uur; inmiddels is dat gestegen naar € 12 per uur. Met deze inkomsten heeft ze genoeg geld voor zichzelf en genoeg om haar familie in de Filipijnen te ondersteunen. Ze stuurt elke week trouw honderd euro naar haar kinderen die allemaal nog in de Filipijnen wonen.

Vanaf 2003 heeft Dakila op vijf verschillende adressen gewoond. Ze heeft het langst – dertien jaar – bij een man in een schuurtje in de tuin gewoond. Die schuur was klein en koud en het vele werk wat ze voor deze man moest verrichten was zwaar. Het werd met de jaren ook steeds zwaarder voor haar, waarop ze besloot weg te gaan. Nu woont ze samen met een vriendin en betalen ze samen € 600 huur. Ook al realiseert ze zich dat het tijdelijk is en ze elk moment uitgezet kan worden, ze woont daar inmiddels alweer twee jaar met veel plezier.

Dakila geeft aan dat ze gezond is en zich goed voelt. Ze is tweemaal voor een operatie in het ziekenhuis geweest. Allereerst omdat ze tijdens het schoonmaken bij een van de schoonmaakadressen een bank probeerde opzij te duwen waarmee ze waarschijnlijk haar ruggenmerg beschadigde, zo bleek na verschillende onderzoeken in het ziekenhuis. De neuroloog adviseerde haar een operatie, maar na overleg met een bevriende arts in de Filipijnen besloot ze dat niet te doen en te kiezen voor acupunctuur en reflexzonetherapie. Inmiddels is de pijn verdwenen en kan ze weer normaal bewegen. De onderzoekskosten in het ziekenhuis heeft ze deels zelf betaald en deels heeft Dokters van de Wereld de betaling geregeld. Een tweede keer is ze in het ziekenhuis geopereerd aan haar oog en dat verliep eveneens via Dokters van de Wereld en via het CAK. Ze voelt zich *‘alive and kicking’* en heeft weinig last van stress, met uitzondering van de zorgen die ze soms om haar kinderen heeft. Ze gaat stoïcijns door met werken en geld verdienen en is er tot dusver in geslaagd dit buiten het zicht van de landelijke overheid te doen. Mocht de gelegenheid zich voordoen om haar verblijf hier te legaliseren, dan zal ze dat proberen. Het is echter haar intentie om met het verdiende geld terug te keren naar haar kinderen om zo van een verzorgde oude dag te genieten.

De avonturier

Lamin uit Gambia is eind jaren zeventig als verstekeling naar Nederland gekomen. In zijn moeilijk te volgen stroom van woorden en slecht verstaanbare Engels geeft hij aan dat hij in die beginperiode in Amsterdam al snel een Noorse toeriste ontmoet die – in zijn woorden – ‘zo leuk’ was. Hij zoekt haar op in Noorwegen, blijft en gaat daar een aantal jaren naar school. ‘Maar weet je, als je gevangen wordt door de spirit van Amsterdam... Waar je ook gaat, dan wil je terugkomen. Het is zo te gek.’ Dus

verruilt Lamin Noorwegen weer voor Nederland. Onze vragen naar data en jaartallen kan hij na al die jaren niet goed beantwoorden:

Interviewer: 'Herinner je je het jaar nog?' Lamin: 'In Nederland met de Europa Cup I zat ik in de Bijlmer Bajes, ik zat in De Schans. (...) Ik was daar lang geleden, dertig jaar of zo'. Interviewer: 'Dus 1988 was het eerste jaar dat je hier kwam?' Lamin: 'Nee, in 1988 zat ik in de gevangenis. Als "ongewenst vreemdeling". Ik zat in De Schans toen Nederland in 1988 de Europa Cup I [speelde], toen was ik er. Ik was er al jaren eerder, maar ik kan me het exacte aantal jaren niet precies meer herinneren. Ik voel me gewoon als een Nederlander. Dus ik ben hier ongeveer 35 of 36 jaar.'

Lamin herinnert zich wel concrete gebeurtenissen zoals de door Nederland gewonnen finale van het Europees kampioenschap voetbal die samenviel met zijn detentieperiode als 'ongewenst vreemdeling' in De Schans, een speciale afdeling in de inmiddels gesloten Bijlmermeergevangenis voor 'veelplegers' met een drugsverslaving en relatief lichte vergrijpen. Waarschijnlijk verblijft Lamin in De Schans op basis van de maatregel Inrichting Stelselmatige Daders (ISD) specifiek voor mensen 'die door het plegen van reeksen delicten veel criminaliteit en onveiligheid veroorzaken'.²⁴

Wel duidelijk is dat hij ooit als verstekeling aan boord van een vrachtschip naar Europa is gereisd en in Rotterdam van boord is gestapt. Op zoek naar een betere toekomst, maar in eerste instantie vooral naar avontuur, plezier en vermaak:

'Als je jong bent, dan kom je, dan zie je coffeeshops. Je ziet allerlei dingen. Je zegt: Wouw, mensen zijn aardig. Ik houd daarvan, maar dan zie je die kant van het leven, die me heeft beïnvloed (...) en ik was eraan gewend om te experimenteren. Als ik het [drugs] had, dan kan ik het doen. Maar ik kan het morgen stoppen...'

In Nederland deed Lamin aanvankelijk allerlei zwarte, informele klusjes, als het maar geld opleverde. Zo werkt hij periodes afwisselend op zee en land. Een bestaan dat hij typeert met 'Kan niet mooier! Je weet nooit hoe de dag van morgen eruit zal zien.' Hij trekt veel op met Antillianen en Surinamers in de eerste Amsterdamse jaren en typeert deze periode als goed: 'Dus werken, ik verbleef dan weer eens hier bij die vrouw, dan weer eens daar bij een andere vrouw' totdat het Amsterdamse avontuur hem met drugs in aanraking brengt en zijn leven verandert. 'Niemand wil nog met je omgaan. En dan is het naar het politiebureau, keer op keer op keer. En dat was een soort cirkel, dat zo doorging. Jaar na jaar, dat veel te lang doorging.' Naar eigen zeggen heeft hij geen ernstige delicten op zijn naam staan: 'ik heb niemand gedood', maar gaat het om het stelen en doorverkopen van fietsen en het op straat bedelen om geld. Hij raakt verslaafd aan drugs en vertelt – wellicht met gevoel voor

24 Zie bijvoorbeeld www.om.nl/onderwerpen/verdachte/maatregel-inrichting-stelselmatige-daders-isd.

overdrijving – dat hij wel vijftig keer voor de rechtbank heeft gestaan²⁵ en wel twintig jaar in vreemdelingendetentie heeft doorgebracht.²⁶ Pogingen hem terug te laten keren naar Gambia mislukken omdat de Gambiaanse autoriteiten hem geen *laissez-passer* willen verstrekken en de voor hem noodzakelijke medische voorzieningen in Gambia ontbreken. Hij blijft detentie, vreemdelingenbewaring en een leven op straat afwisselen met korte periodes bij kennissen. Lamin geeft aan er niet alleen zelf mistroostig van te worden, maar de politie ook: ‘Ze hebben me dat ook gezegd. “Lamin, wij zijn moedeloos. Jij bent gepakt, komt er uit [uit vreemdelingendetentie], weer gepakt, komt er uit”....’.

In de veertig jaar die hij Nederland heeft gewoond, streeft hij pas de laatste jaren naar een rechtmatig verblijf. Tot voor kort wilde hij hier gewoon ten volle van het leven genieten, werken en geld verdienen. Later, na zijn ‘ongewenstvreemdeling-verklaring’ was elke poging zijn verblijf te legaliseren naar zijn idee bij voorbaat gedoemd te mislukken. In 2016 gooit Lamin zijn leven om, begint hij met het afkicken van de drugs en wordt hij opgenomen in het programma van de Landelijke Vreemdelingen Voorziening (LVV). Hij krijgt dan een eigen kamer bij de lokale daklozenopvang. Vanuit hier krijgt hij wekelijks vijftig euro om van te leven en start hij een verblijfsprocedure op basis van humanitaire en medische gronden.

Met het verstrijken van de jaren, het drugsgebruik en het langdurige leven op straat is de gezondheid van Lamin achteruitgegaan. Hij kan nauwelijks meer lopen, heeft last van zijn knieën, voeten en tenen en is hiervoor al verschillende keren geopereerd. Hij is behandeld voor zijn drugsverslaving en staat ten tijde van het interview nog onder behandeling van een psycholoog voor een posttraumatische stressstoornis. Het gaat nu wel wat beter, maar dat is erg relatief gezien de precare en onzekere situatie waarin hij zich nog steeds bevindt.

2.4 CONCLUSIE

In dit hoofdstuk hebben we de respondentengroep op basis van een aantal kenmerken beschreven. We hebben hierbij stilgestaan bij een belangrijk kenmerk van deze groep ongedocumenteerde ouderen, namelijk de ‘gemengde-status-huishoudens’, wat wil zeggen dat de gezinnen van de respondenten bestaan uit personen met en zonder een geldige verblijfsstatus. Daarnaast staat in dit hoofdstuk de constructie

25 Lang niet alle avonturiers hebben tijdens hun onrechtmatige verblijf vergelijkbare frequente contacten met de overheid en justitie in het bijzonder. In vergelijking met de investeerders die gedurende hun volledige verblijf uit zicht van de overheid proberen te blijven, komen avonturiers wel vaker in aanraking met de overheid, mede omdat een deel van hen zich net als Lamin in een ‘juridische limbo van uitzetting noch toegang’ bevindt (Stronks 2012; Van Wijk & Bolhuis 2019).

26 De Nederlandse overheid kan hen in vreemdelingenbewaring ter fine van uitzetting plaatsen. Sinds de implementatie van de Europese Terugkeerrichtlijn in 2011 mag een verblijf hier maximaal zes maanden met een mogelijke verlenging tot achttien maanden duren; daarvoor was er geen maximumverblijfsduur zolang er zicht op uitzetting bestond. Daarbij mag een ongedocumenteerde herhaald in vreemdelingenbewaring worden geplaatst.

van drie ideaaltypische categorieën van ongedocumenteerde ouderen beschreven. De drie ideaaltypen – asielzoekers, investeerders en avonturiers – onderscheiden zich van elkaar op basis van hun migratiemotief, het sociale netwerk en hun aspiraties. Onder de 56 respondenten zijn dertien personen die wij als ‘asielzoekers’ hebben gedefinieerd, zeventien personen die wij rekenen tot de groep ‘investeerders’ en 26 personen die we als ‘avonturiers’ gecategoriseerd hebben. De ideaaltypen asielzoekers, investeerders en avonturiers moeten op Weberiaanse wijze begrepen worden. Het zijn constructies waarbij door ons als essentieel beschouwde kenmerken (migratiemotief, netwerk en aspiraties) zijn uitvergroot. Ze zouden ons vooral in staat moeten stellen de verschillende werkelijkheden van de ongedocumenteerde ouderen en de keuzes die ze maken beter te leren kennen en te begrijpen. Tegelijkertijd zijn alle kenmerken van de ideaaltypen niet een-op-een terug te vinden in de verhalen van de individuele ongedocumenteerde ouderen. In de eerste plaats omdat de ouderen zich tijdens hun langdurige ongedocumenteerde verblijf van de ene categorie naar de andere kunnen verplaatsen als gevolg van ontwikkelingen in hun aspiraties, sociale netwerk en persoonlijke omstandigheden. In de tweede plaats omdat wij de ongerijmdheden in de verhalen van de respondenten niet hebben gladgestreken. In de volgende hoofdstukken zal de typologie desalniettemin structuur en betekenis geven aan de beschrijvingen en analyse van de centrale thema’s inkomsten, huisvesting, contacten met de overheid en gezondheid waarbij ontwikkelingen in de persoonlijke netwerken voortdurend een belangrijke context zullen vormen.

Ongedocumenteerden zijn uitgesloten van de formele arbeidsmarkt, de sociale huisvestingsector en het sociale zekerheidstelsel waardoor zij ook geen aanspraak kunnen maken op sociale voorzieningen of uitkeringen (art. 10 Vreemdelingenwet 2000 (Vw 2000)). Deze uitsluiting is goed zichtbaar op de arbeidsmarkt waar een intensivering van toezicht gepaard gaat met hoge boetes voor werkgevers die mensen zonder verblijfsdocumenten in dienst hebben, slimme controles en een integrale aanpak waarbij private en publieke partijen in toenemende mate samenwerken om toegang tot de formele en informele arbeidsmarkt te beperken (Broeders 2009). De uitsluiting van ongedocumenteerden van deelname aan de formele arbeidsmarkt gaat samen met een toegenomen concurrentie van een 'legaal aanbod' van arbeidsmigranten uit verschillende Oost-Europese landen zoals Polen en Bulgarije die – net als ongedocumenteerden zelf – doorgaans werken in sectoren als de bouw, de schoonmaak of de land- en tuinbouw. Ondanks de huidige krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt waarbij veel moeilijk vervulbare vacatures zich in het lager- en middelbaarberoepsniveau bevinden, biedt de werving van investeerders via legale migratiekanalen – ook voor het middensegment van de arbeidsmarkt – een alternatief voor irreguliere migratie (ACVZ 2019).

Deze ontwikkelingen verkleinen de kansen van ongedocumenteerden op de arbeidsmarkt en vergroten het belang van de sociale netwerken waar ongedocumenteerde ouderen deel van uitmaken vanwege de potentiële steun die hierin besloten ligt. Dit zogenoemde sociale kapitaal is van cruciaal belang om te begrijpen hoe mensen zonder geldige verblijfsdocumenten zich staande proberen te houden in de samenleving. Waar burgers via de formele kanalen als uitzendbureaus en het WERKbedrijf²⁷ van het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) werk kunnen zoeken, is dit voor de ongedocumenteerde migranten die het ontbreekt aan geldige verblijfsdocumenten en een burgerservicenummer onmogelijk. Zij zijn daarmee aangewezen op de steun van mensen in hun omgeving die weet hebben van werk of op hun beurt contacten hebben met anderen die de weg naar betaald

27 Het UWV Werkbedrijf is de opvolger van het Centrum voor Werk en Inkomen dat op zijn beurt het Arbeidsbureau opvolgde.

werk weten te vinden. Het belang van het sociale netwerk voor ongedocumenteerde migranten is niet alleen groot in de context van werk en inkomen, maar ook voor wat betreft het vinden (en behouden) van huisvesting en medische zorg. Op deze terreinen zijn ongedocumenteerde migranten aangewezen op hun informele sociale contacten en het sociale kapitaal dat besloten ligt in hun sociale netwerk.

In dit hoofdstuk staan we dan ook uitgebreider stil bij deze sociale netwerken. Wie maakt er deel van uit, onder welke omstandigheden slagen de ongedocumenteerde ouderen erin steun uit deze netwerken te krijgen en wat betekent dit voor hen? We richten ons in het tweede deel van dit hoofdstuk op vragen rondom het verkrijgen van inkomsten. Welke rol speelt het sociale netwerk voor het dagelijkse leven, hoe slagen de ouderen erin om met hulp van het sociale netwerk inkomsten te verkrijgen of werk te bemachtigen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden hebben we in dit onderzoeksproject geen kwantitatieve studie gemaakt naar de omvang en aard van de persoonlijke netwerken van respondenten. We hebben in dit project evenmin een systematische kwalitatieve analyse van de persoonlijke netwerken van de respondenten verricht. Hoewel voor beide benaderingen veel valt te zeggen, hebben we in het kader van het exploratieve karakter van dit project vooral gekeken naar de contacten die respondenten benoemen in hun verhalen over werk, gezondheid, huisvesting en het alledaagse leven in relatie tot hun lange onrechtmatige verblijfsduur en oudere leeftijd, hoe ze zich tot deze personen verhouden in termen van sociale afstand, wat deze contacten voor hen hebben betekend en of de respondenten veranderingen in hun persoonlijke netwerk signaleren. De resultaten hiervan worden in dit hoofdstuk besproken.

3.1 EEN KWALITATIEVE BESCHRIJVING VAN HET NETWERK, SOCIALE AFSTAND EN STEUN

Een deel van de respondenten – vooral de investeerders – beschikt over een persoonlijk netwerk dat vooral bestaat uit familieleden, vrienden en bekenden uit het land van herkomst. In vergelijking met de investeerders hebben de asielzoekers en avonturiers een persoonlijk netwerk dat enerzijds bestaat uit professionals en vrijwilligers die verbonden zijn met de (nood)opvang en anderzijds met andere (ongedocumenteerde) migranten die net als zij zelf voor steun bij de opvang aankloppen. Eventuele familieleden en 'oude' vrienden nemen in hun netwerken een beduidend minder prominente plaats in of spelen geen rol van betekenis. Deze verschillen tussen respondenten in hun persoonlijk netwerk hangen samen met het migratiemotief, de wijze van migreren en de aspiraties van de ongedocumenteerde ouderen waarbij deze factoren elkaar bovendien op een complexe wijze versterken en beïnvloeden. Een tweede observatie betreft de constatering dat het niet altijd de emotioneel belangrijkste personen die het dichtst bij de respondenten staan zijn die steun aan de respondenten verlenen. Een derde observatie verwijst naar de afnemende bereidheid binnen veel persoonlijke netwerken om de ongedocumenteerde ouderen in hun verblijf te ondersteunen. Dit betekent dat voor een deel van de ongedo-

cumenteerde ouderen het steeds moeilijk wordt om de noodzakelijke steun vanuit hun omgeving te generen. Deze verschraving of verarming van de steun binnen het sociale netwerk hangt samen met een veelheid aan factoren die we hier per groep nader zullen beschrijven.

De asielzoekers, het netwerk en steun

Veel geïnterviewde *asielzoekers* vertellen alleen en zonder familieleden of vrienden naar Nederland te zijn vertrokken. Vaak zijn ze in verband met gewelddadige conflicten al eerder uit hun land weggegaan en hebben ze al enige tijd in een ander (naburig) land doorgebracht alvorens ze in Nederland belanden. Het komt voor dat hun naaste familieleden niet op de hoogte zijn van hun vertrek. Na aankomst in Nederland zijn er doorgaans geen familieleden of vrienden ter plekke die hen kunnen opvangen. De asielzoekers zeggen dat zij asiel hebben gevraagd en vooral nieuwe mensen hebben leren kennen bij organisaties die verbonden zijn met de asielprocedure zoals Vluchtelingenwerk en de IND enerzijds en anderzijds met de verschillende locaties waar de asielopvang plaatsvindt. Zij leren andere asielzoekers kennen die in een vergelijkbare situatie als zijzelf verkeren. Soms gaat het hier om landgenoten, maar dit is geen vanzelfsprekendheid. Uit de verhalen van de asielzoekers blijkt dat hun nieuwe contacten vooral samenhangen met de procedure. Als zij niet als vluchteling erkend worden en Nederland dienen te verlaten, breidt hun netwerk zich verder uit in interactie met de opvangorganisaties waaronder kerkelijke instanties waar ze hulpverleners en 'lotgenoten' leren kennen. Kenmerkend voor de laatste nieuwe contacten is dat zij in een vergelijkbare sociaaleconomische gemarginaliseerde positie verkeren en vanuit die positie zelf steun nodig hebben. Lotgenoten die (uiteindelijk) wel in hun asielverzoek slagen, hebben vaak ook moeite een bestaan op te bouwen maar kunnen door de huisvesting waar zij over beschikken wel op dat gebied ondersteunen. Asielzoekers blijven voor zover mogelijk contacten onderhouden met de familie en vrienden in hun herkomstland of elders, maar doordat zij niet in asielmotieven erkend worden, is formele gezinshereniging voor hen geen optie. Sommige asielzoekers verwijzen als reden voor het verliezen van contact met hun naaste familie naar hun vrees voor represailles op de achterblijvers en naar de afstand waardoor contacten met de jaren verwateren.

Gihan, een 53-jarige asielzoeker uit Sri Lanka en sinds 2002 in Nederland, belichaamt in grote lijnen bovenstaand beeld. Deze enige Dublinclaimant in de onderzoeksgroep schetst zichzelf als welvarend en van goede komaf. Hij vertelt over de politieke problemen waarin hij begin 2000 in Sri Lanka belandt. Zijn vrouw en kinderen worden bedreigd door politieke tegenstanders, een vriend van hem wordt beschoten, er worden stenen door de ramen van zijn woning naar binnen gegooid. Gihan wordt bang en besluit met de hulp van een 'reisagent' en twee valse paspoorten zijn land te verlaten. Hij vliegt waarschijnlijk eerst naar Jordanië ('I think Jordan, of zo') en vervolgens van daaruit naar België – zo was de deal met de smokkelaar – om uiteindelijk op eigen gelegenheid met de bus naar Nederland af te reizen.

'Ik was een week in Rotterdam. Ik was op straat. (...) Ik was een week op het Rotterdamse station, toen was er nog het oude station. Ik liep en ik liep en ik kwam een Afrikaanse man tegen, iemand van de kerk. Hij sprak over Jezus, maar ik ben niet katholiek, maar ik respecteer elke religie. Hij gaf me een pamflet, maar ik las het niet.'

Deze man brengt hem in contact met een Hagenees, een kerkgenoot met een Sri Lankaanse achtergrond die hem van Holland Spoor ophaalt. 'Een hele aardige en goede man. Hij hielp me. Hij nam me in huis, hij gaf me te eten, alles. Hij zorgde voor mij en behandelde me als een koning.' Na een week verwijst deze landgenoot hem door naar de Pauluskerk in Rotterdam waar ze voor hem een (trein)kaartje naar het asielzoekerscentrum in Rijsbergen bij Breda kopen. Hij vraagt asiel aan in Breda maar krijgt na vier dagen te horen dat zijn asielverzoek is afgewezen.

'Ja, omdat ik geen enkel bewijs had. Alleen maar mijn geboorteakte en mijn identiteitsbewijs maar ik had geen bewijs. En ze vertrouwden me niet. (...) en ook in de tweede plaats, ik heb voor het eerst in Europa in België asiel aangevraagd en door Dublin, ik moest terug naar België. Maar ik vroeg helemaal niets, ik ken de wet helemaal niet.'

Hij gaat niet terug naar België, maar naar zijn Sri Lankaanse vriend in Den Haag die hem in contact brengt met een advocaat. Deze advocaat maakt bezwaar tegen de eerdere afwijzing en Gihan gaat alsnog naar een opvanglocatie van de IND en vervolgens naar een asielzoekerscentrum. Uiteindelijk, na af en aan in asielzoekerscentra te hebben gezeten, wordt hij ergens in 2007 ('of 2009') definitief afgewezen en dient Gihan Nederland te verlaten, maar hij besluit onrechtmatig te blijven. Inmiddels is zijn vrouw van hem gescheiden en hoort Gihan dat ze is hertrouwd en met zijn kinderen en nieuwe partner in Italië woont. Voor Gihan volgt na zijn afwijzing in 2007 een lange reis met korte verblijven afwisselend bij mensen die hij als vrienden aanduidt, op straat, vreemdelingendetentie en in en uit opvangcentra tijdens kortstondige procedures. Over het wonen bij zijn vrienden zegt hij:

'Als ik bij jou thuis kom, dan eet ik wat jij eet. (...) als jij alcohol drinkt, dan drink ik ook alcohol met je mee omdat ik bij jou woon. Want als ik dat niet doe, als ik niet met je mee doe, dan ga je mij zeggen dat ik weg moet. Dus als ik bij jou woon, dan moet ik doen zoals jij...en je huis schoonmaken, je thuis meehelpen, koken, van alles. Gratis. Als ik dat niet zo zou doen, dan zeggen ze me dat ik moet gaan. En waar moet ik naar toe in deze coronatijd? Ik woon nu bij een Surinaamse man en dat is ook tijdelijk. Ik woon in allerlei verschillende plekken, allemaal voor twee, drie dagen, vijf dagen. Ze komen allemaal uit verschillende landen. Niet Sri Lanka. Ik heb ook een Somalische vriend.'

Op de vraag waar hij al deze vrienden van kent, antwoordt Gihan wat schamper lachend: 'van de straat'. Om zonder verblijfsdocumenten in Nederland te kunnen blijven zijn veel asielzoekers voor hun levensonderhoud in grote mate afhankelijk van vrienden en van de ondersteuning die de verschillende soorten opvangorganisaties bieden. Ten tijde van de interviews hebben de asielzoekers vooral veel contact

met professionals of vrijwilligers van de opvangorganisaties, met advocaten die hun zaak behartigen, met andere uitgeprocedeerde asielzoekers die vergelijkbare onzekere posities innemen of met mensen die ze net als Gihan op straat leren kennen. Vrienden die er wel in geslaagd zijn een verblijfsvergunning te bemachtigen geven beperkte ondersteuning – een maaltijd, wat handgeld, een overnachting – wat weliswaar belangrijk is, maar vaak slechts zekerheid tot de dag van morgen biedt. Riyadh, een Algerijnse asielzoeker die sinds 1995 ongedocumenteerd in Nederland woont na als asielzoeker afgewezen te zijn in een vier jaar durende procedure, vertelt hoe hij momenteel vooral wordt geholpen vanuit de kerk die hij vaak bezoekt:

‘En de kerk heeft mij ook een paar keer geholpen voor de huur. Ja ze hebben mij twee maanden geholpen, betaalden de huur voor mij. In Den Haag ga ik altijd bij de kerk. Soms krijg ik ook eten van hen. (...) Ik vraag Nederlandse mensen, soms Turkse mensen, soms Marokkaanse mensen. Zeg ik: “Zeg alsjeblieft, ik zoek werk, ik zoek werk voor een dag, twee dagen, maakt niet uit”. Soms zeggen ze: “Wacht, ik ga jou bellen geef me jouw nummer”. Dan wacht ik, soms bellen ze, soms niet. Als ze ja zeggen...oké... kom ik ga voor jou een paar dagen werken of een week, dan ga ik daar werken.’

Gedurende een aantal turbulente jaren woont Riyadh soms een paar dagen bij vrienden in huis, soms weer op straat en, als hij even geld heeft, in een opvang waar hij voor € 2 per nacht kan verblijven en ook zonder extra kosten kan mee-eten. In bepaalde periodes maakt hij gebruik van een soepbus die elke dag om 18.00 uur bij het centraal station stond en gratis soep aanbood. Als het interview met deze Algerijn wordt afgenomen, staat de soepbus er in verband met de coronalockdown niet en moet hij op andere manieren zijn eten zien te bemachtigen. Hij heeft net als sommige andere asielzoekers weinig illusies over de steun vanuit zijn persoonlijk netwerk:

‘Mensen kunnen niet altijd helpen, gaat niet... mensen, hoe... mensen kunnen niet altijd helpen. Misschien helpt hij jou één keer, maar niet altijd. Altijd... hoe? Je moet altijd proberen om voor jezelf te zorgen. Werk, die en die en dit, ja. Je moet niet wachten op die mensen. Mensen gaan jou niet helpen. Is geen organisatie, begrijp je. Mensen hebben soms hun eigen probleem. (...) Heel af en toe, heel af en toe. Als zij werk hebben. Als zij echt iemand nodig hebben voor werk, dan gaan ze jou misschien helpen. Maar als, ja. Dat kan niet. (...) Als je geen uitkering, geen vast werk, geen papieren hebt, blijven er altijd problemen. Als je geen paspoort hebt, geen papieren, blijf jij vechten met het leven. Blijf jij vechten, blijf jij werken, geld zoeken, waar ga je slapen, waar ga je eten?’

Sommige Afrikaanse geïnterviewde asielzoekers ten zuiden van de Sahara (bijvoorbeeld uit Liberia, Soedan of Oeganda) participeren op basis van hun gedeelde etnische of religieuze achtergrond in netwerken waaruit ondersteuning voortvloeit. Deze migranten ontmoeten elkaar in ‘hun Afrikaanse winkels’ en in de plaatselijke kerken waar ze met elkaar spreken en hun dagelijkse activiteiten en zorgen met elkaar delen. Deze Afrikaanse respondenten geven uitdrukking aan hun onderlinge

verbondenheid door naar hun land- en streekgenoten te verwijzen als 'brothers and sisters' (Kehla 1999). De solidariteit is voelbaar voor Najja, een 56-jarige vrouw uit Oeganda die 26 jaar in Nederland verblijft. Na haar asielafwijzing belandde zij bijna op straat, maar werd opgevangen door verschillende Afrikaanse migranten die naar dezelfde kerk gingen. 'Ik was op straat. Mensen hebben me geholpen, kerkleden. Slaap hier, slaap daar.' In het hoofdstuk over huisvesting gaan we specifiek in op deze situaties. Voor hier is het van belang erop te wijzen hoe de steun van geloofsgenoten op de korte termijn voor deze respondent heel belangrijk was, maar op lange termijn door het kortstondige karakter en de slechte omstandigheden geen goede oplossing bleek. Ten tijde van het interview had deze respondent nog geen idee hoe ze deze situatie op langere termijn kon oplossen.

Asielzoekers hebben met de ontwikkeling van hun sociale netwerk nauwelijks of geen mogelijkheden meer om terug te keren naar hun herkomstland. Gihan, die ruim dertig jaar geleden Sri Lanka is ontvlucht, illustreert dit met zijn verhaal. Enkele jaren na zijn komst in Nederland overlijdt zijn moeder (zijn vader is dan al overleden) en nog weer iets later wil zijn vrouw (moeder van zijn twee kinderen) van hem scheiden. Hij ondertekent vanuit Nederland de documenten voor de scheiding want zoals hij zelf zegt: 'Ik kon niets doen. Ik ken helemaal niemand daar [Sri Lanka] en ik heb geen contacten met mensen daar. Ik kan niets doen, ik kan niemand daar vertrouwen.' Zijn ex-vrouw woont inmiddels in Italië en met zijn twee dochters heeft hij nauwelijks contact:

'Ik heb niet veel contact meer met mijn kinderen. Ze sturen me nooit een bericht met nieuw jaar en dat klopt natuurlijk – ik heb ze ook nooit gezien. Ik ben vertrokken toen mijn jongste dochter anderhalf jaar was en de oudste was vijf jaar. Ze zien me nooit en ze voelen ook niet dat ik hun vader ben. Ze zien me als een vreemde. (...) Het is al lang geleden dat ik met ze heb gesproken. Maar ik wil ook geen ruzie met hen maken. Het is de realiteit. (...) Wat moet je doen? Ik heb ze alleen wel in mijn Whatsapp staan. Ik kijk daar altijd naar. Ik mis ze.'

De meeste asielzoekers hebben net als Gihan nauwelijks of geen contact meer met familieleden of vrienden uit hun oude omgeving in het herkomstland. Deze bindingen zijn verwaterd of met het overlijden van dierbaren beëindigd. Hun sociale netwerk is vooral lokaal in Nederland gesitueerd en biedt in dat opzicht eveneens geen reden om terug te kunnen of willen keren.

De investeerders, het netwerk en steun

De meeste *investeerders* waren ten tijde van hun initiële vertrek gehuwd en wilden hun gezin en kinderen met hun vertrek naar het buitenland een betere toekomst bieden. Waar de meeste asielzoekers onder de respondenten niet getrouwd zijn en geen partner en kinderen hebben, ligt dit voor de geïnterviewde investeerders anders. Een aanzienlijk deel is getrouwd of heeft een partner en vrijwel alle investeerders hebben zelf ook kinderen. De levensloop van deze investeerders vertoont gelijkenissen met de Chinese 'was mannen' – de *sojourners* – die zich vanuit China in de Chi-

nese gemeenschap in het Chicago van begin twintigste eeuw vestigden (Siu 1952). Volgens Siu was hun enige doel om in een zo kort mogelijke tijd zo veel mogelijk geld te verdienen om vervolgens met dit kapitaal terug te keren naar China en hun leven daar met een eigen bedrijf weer op te pakken. Het tijdelijke verblijf dat deze Chinese passanten voor ogen stond, resulteerde echter maar zelden in een feitelijke terugkeer omdat ze in hun optiek er nooit in slaagden voldoende geld te sparen om daadwerkelijk terug te kunnen keren. Siu (1952, p. 35) karakteriseert de *sojourner* als de mens die vandaag komt en morgen blijft. Sommige ongedocumenteerde oudere investeerders in deze studie lijken een vergelijkbaar proces als de *sojourner* te doorlopen waarbij zij hun terugkeer als sluitstuk van hun tijdelijke verblijf in Nederland voortdurend voor zich uit schuiven en in plaats hiervan af en toe tijdelijk terugkeren naar hun gezin of familie in het herkomstland. De openingszinnen van Emily tijdens haar interview zijn veelzeggend in dit verband: 'Ik kom van Brazilië. Ik kwam hier in Nederland in 1995. Mijn plan was om hier een jaar, twee of drie jaar te blijven, maar ik ben nog steeds hier'.

Het migratieproject van de investeerders met de reis en de aankomst is vanaf hun vertrek veel meer ingebed in en gefaciliteerd door mensen die dan al deel uitmaken van hun persoonlijke netwerk. Ze weten met andere woorden niet alleen waar ze naar toe gaan, maar vooral naar wie ze toe gaan. Na aankomst in Nederland weten ze zich dan ook vaak omringd door familieleden en/of oude vrienden en bekenden. Tânia (55 jaar) kwam in 2000 naar Nederland. Ze deed administratief werk in Brazilië. De tolk vertaalt: 'Via iemand die daar ook werkt, die een broer hier had die hier woonde. Via hem is zij hier naartoe gekomen. Ze kwam alleen. In 2001 heeft ze iedereen laten overkomen, kinderen en haar partner.' De Braziliaanse Olivia volgde in 2000 haar echtgenoot naar Nederland die enige tijd eerder was gekomen. 'Hij was op zoek naar betere toekomst. Na bijna anderhalf jaar heeft haar man geld opgespaard en naar Brazilië gestuurd zodat zij ook hiernaartoe kon komen. (...) En toen haar moeder [in Brazilië] kwam te overlijden heeft ze besloten hier te komen.' Osman uit Centraal-Anatolië woont al sinds 16 februari 1992 zonder verblijfsdocumenten in Nederland en is ook op basis van advies en de hulp van een jeugdvriend naar Nederland vertrokken.

'Ik ben hier dus gekomen met de gedachte: ik blijf hier wel een of twee jaar. Ik ben gekomen en heb niet meer terug kunnen gaan. Het is nu al bijna dertig jaar. (...) In Turkije was ons leven in armoede, dus wij hadden niet echt een leven met alles erop en eraan... we dachten waar moeten we beginnen. Wat moeten we doen? En toen ben ik hierheen gekomen. We zijn hier gekomen voor geld voor een huis en daarna zijn we niet meer teruggekeerd. (...) In die tijd was connectie in de mode... en een vriend kwam naar hier [Nederland] en zei na zes maanden tegen mij "Osman, blijf daar niet, kom hierheen". Toen ben ik vertrokken en hierheen gekomen.'

Bij investeerders die komen om op de informele arbeidsmarkt geld te verdienen, zijn het vaak ook deze familieleden en vrienden die hen onmiddellijk of na verloop van tijd begeleiden naar de informele arbeidsmarkt. Osman, die met hulp van een

jeugdvriend naar Nederland kwam en werk wist te vinden, krijgt via een andere Turkse vriend een nieuwe, beter betaalde baan in een restaurant.

‘In 2000... een vriend van mij werkte in een Nederlands restaurant en hij heeft mij daar laten aannemen. Tot 2015 heb ik in dat Nederlandse restaurant gewerkt met een vast contract. Ik kreeg elke maand mijn geld. (...) Ik had papieren... nee ik had geen verblijfsvergunning. Ik heb nooit een verblijfsvergunning gehad, maar ik had wel een fiscaal nummer. Ik had een fiscaal nummer²⁸ en daarom kon ik werken. Dus in 2015 ging het restaurant failliet en hebben ze mij naar het UWV gestuurd.’

Osman heeft geprobeerd een verblijfsvergunning te bemachtigen via de ‘tijdelijke regeling witte illegalen’²⁹ maar voldeed niet aan de vereisten. Hij is in zekere zin een atypisch voorbeeld onder de investeerders omdat hij door schade en schande contacten met Turkse Nederlanders zo veel mogelijk is gaan mijden. Dankzij zijn inkomsten kan hij ook relatief autonoom in Nederland leven. Zijn geschiedenis is ook de geschiedenis van zijn vrouw en twee zonen die allen zonder verblijfsdocumenten samenwonen. Osman is tijdens het online interview openhartig over wat het langdurige onrechtmatige verblijf voor hem en zijn kinderen en zijn relatie tot hen betekent.

‘De kinderen zeggen, “Papa ik wil mijn rijbewijs halen...”. “Je kan je rijbewijs niet halen, je krijgt geen rijbewijs als je geen verblijfsvergunning hebt”. De druk die ik vanuit hun krijg en de druk die ik vanuit hier krijg... ik word ertussenin geplet, ik kan niks doen. (...) Mijn oudste zoon is nu 20 jaar, ik zeg tegen hem ik heb niks kunnen doen, je bent nu op een leeftijd waarop je kan trouwen, alleen door te trouwen kan je een verblijfsvergunning krijgen. Hij zegt: “Hoe moet ik trouwen?” en dat het nog te vroeg is. (...) Ik probeer het [zijn zorgen] niet te laten merken, daarom ga ik ’s ochtends vroeg weg en kom ik in de avond terug. Ik probeer niet veel thuis te zijn en mijn eigen problemen niet te laten merken. (...) Je bent aan het einde van de weg, je hebt niks kunnen achterlaten voor je kinderen in de toekomst, je hebt niks kunnen bereiken en ik voel mezelf onbekwaam, alsof ik niks heb kunnen bereiken zo voel ik me... zo voel ik me.’

De meeste investeerders hebben in tegenstelling tot Osman juist een rooskleuriger toekomstperspectief. Een deel van de volwassen kinderen is inmiddels getrouwd en heeft met dit huwelijk het onrechtmatige verblijf weten te beëindigen. Ook hebben investeerders hun kinderen in het herkomstland financieel kunnen ondersteunen

28 Vanaf november 1991 was het niet langer meer mogelijk om zonder een verblijfsvergunning een sofinummer te bemachtigen, maar gedoogpraktijken blijven vooralsnog bestaan (Engbersen 1999, p. 18).

29 De ‘witte’-illegalenregeling maakte ‘het mogelijk voor toelating in ons land in aanmerking te komen indien de vreemdeling op het moment van aanvragen voldoet aan de voorwaarde dat men minimaal 6 jaar ononderbroken inkomen uit arbeid heeft verkregen, waarvoor premies en belastingen zijn betaald.’ (*Kamerstukken II 1996/97, 25453, nr. 1*).

waardoor deze een opleiding hebben genoten, werk hebben gevonden of een onderneming zijn begonnen. Het verhaal van Gloria uit de Filipijnen past goed in dit beeld van een door familie en vrienden geregisseerde reis. Zij vertelt:

‘Ik had geen idee dat ik naar Nederland zou gaan. Alleen mijn moeder vertelde me dat een vriend van haar mij in huis kon opnemen. Ik kon daar als een hulp in de huishouding komen. Na vier jaar zei die werkgever dat ze niet langer meer door konden gaan met mijn documenten. En toen moest ik zelf beslissen of ik wilde blijven of terug zou gaan naar de Filipijnen. (...) Ik wil nu geen lastige en moeilijke beslissingen nemen omdat ik aan mijn kinderen moet denken. Mijn man heeft me verlaten en wat kan ik voor mijn kinderen doen als ik in de Filipijnen blijf en geen inkomen heb? Nu zijn ze aan het studeren. Hoe zou ik ze helpen door terug te keren?’

Sommige investeerders leunen voor hun komst en verblijf sterk op de steun van (zelf)organisaties binnen etnische gemeenschappen waar de investeerders soms ook voor betalen. In het verhaal van Gloria komt boven alles haar wens op een goede toekomst voor haar kinderen in de Filipijnen waar zij met haar werk in Nederland de basis voor legt.

De respondenten onderhouden veelal intensief contact met hun familie in het herkomstland, in het bijzonder hun (eventuele) partner en kinderen. Ze (beeld)bel-len, appen, schrijven brieven en maken regelmatig geld naar hen over. Ze laten ook al dan niet tijdelijk hun partner en (een deel van de) kinderen komen of gaan zelf voor een korte periode naar het herkomstland. Aangezien zij snel na hun aankomst in Nederland beginnen met werken, hoeven ze door hun inkomsten minder snel een beroep te doen op hun sociale omgeving. De contacten die ze onderhouden in Nederland zijn vaak wel ingebed in de kring van landgenoten. Ook hier vormt de Filipijnse Gloria een voorbeeld:

Ze woont samen met een Filipijnse man die wel in het bezit is van een verblijfsvergunning. Ze zijn niet getrouwd omdat Gloria in de Filipijnen niet formeel gescheiden is van haar eerste man die haar verlaten heeft. Haar werk speelt zich vooral af bij vijf Nederlandse gezinnen waar ze als schoonmaakster werkt. Bij drie gezinnen werkt ze al jaren, de twee nieuwe ‘poets-adressen’ heeft ze via haar Filipijnse vrienden gevonden, maar daarnaast speelt haar leven zich vooral thuis af met andere Filipijnen.

Voor de investeerders speelt het sociale netwerk, dat voornamelijk uit landgenoten bestaat, een grote rol binnen verschillende facetten van het leven.³⁰ Bij het vinden van huisvesting (zie hoofdstuk 4), als er problemen met de gezondheid zijn (zie hoofdstuk 6), maar ook bij andere problemen waar respondenten tegen aan lopen zoals het vinden van werk. Alle Filipijnse respondenten geven bijvoorbeeld aan over een hecht netwerk van vrienden te beschikken met een gedeelde Filipijnse achtergrond

30 Dit geldt ook voor een deel van de avonturiers die uit verschillende West-Afrikaanse landen komen.

waarbij zij gezamenlijk niet alleen allerhande sociale activiteiten ondernemen, maar elkaar ook helpen als er specifieke noden zijn of waarbij er samen gedeeld wordt zoals bij de maaltijden. Anjo, een 68-jarige Filipijnse vrouw die 21 jaar in Nederland verblijft, geeft aan dat de Filipijnse gemeenschap zorgzaam is en elkaar helpt wanneer het nodig is:

'Filippino's hebben altijd een goed hart om te zeggen: ik heb hier iets. Ik heb lunch voor je! Ze kunnen je altijd iets geven. In Nederland is het niet hetzelfde. (...) Ze [Filippino's] hebben altijd het hart om je dat te geven, vooral als je ziet dat je het nodig hebt, hoewel je het niet zegt, hebben ze altijd een hart voor je om aan te bieden.'

De Filipijnse respondenten benadrukken dat zorgzaamheid en medemenselijkheid belangrijke kernwaarden zijn binnen hun cultuur, wat er volgens hen voor zorgt dat ze op hun landgenoten kunnen rekenen. Ook de investeerders met een Braziliaanse nationaliteit vinden voornamelijk steun binnen hun eigen sociale netwerk van landgenoten en weten elkaar goed te vinden. Het is op basis van dit onderzoek onmogelijk om dit culturalistische perspectief op steun, waarbij steun al dan niet als een specifiek kenmerk van een cultuur wordt gezien, te ondersteunen of te weerleggen. Meer algemeen lijkt het al dan niet geven en ontvangen van steun binnen de migrantengemeenschappen niet alleen samen te hangen met de verblijfsstatus van migranten, maar ook met de fase in het migratieproces van de desbetreffende migrantengemeenschappen, de sociaaleconomische positie van mensen en de mogelijkheden om steun te kunnen bieden naast specifieke normen en verwachtingen rondom wederkerigheid binnen de etnische of nationale groep waar ze deel van uitmaken.

De avonturiers, het netwerk en steun

De *avonturiers* hebben hun herkomstland verlaten om meer van de wereld te zien. Vaak waren zij ten tijde van hun vertrek jong (ergens in de twintig of begin dertig) en ongehuwd, zij wilden meer van de wereld zien en trokken er op uit. In tegenstelling tot de investeerders hadden zij bij vertrek vaak geen partner of kinderen voor wie zij op dat moment verantwoordelijk waren. Integendeel, vaak maken ze zelf nog fysiek deel uit van hun ouderlijk gezin in het herkomstland en verlaten ze hun ouders en eventuele broers en zussen. Avonturiers reizen soms naar familie, vrienden of bekenden die zich eerder in een Europees land hebben gevestigd en zijn daarmee als volgmigranten te classificeren. Andere avonturiers vertrekken eenvoudigweg zonder een concrete bestemming en belanden soms, na eerder uit het zicht van de autoriteiten in andere landen te hebben gewoond, in Nederland.

Een voorbeeld van dit patroon is de 57-jarige Mansour, een Marokkaanse avonturier die sinds 1985 met onderbrekingen in Nederland woont. In 1991 trouwt hij met een Kaapverdise vrouw met wie hij drie kinderen krijgt. Via zijn huwelijk krijgt hij een verblijfsvergunning, maar die wordt hem weer afgenomen. Hij kan de reden voor het intrekken van zijn verblijfsvergunning niet aan ons uitleggen.

Zijn persoonlijk netwerk bestaat ten tijde van de dataverzameling vooral uit landgenoten, mensen die net als hij gebruikmaken van de noodopvang en vrijwilligers die daar werkzaam zijn. Hij bezoekt dagelijks de moskee in zijn buurt, al gaat het lopen hem slecht af. De hoop daar bekenden tegen te komen die hem helpen met eten en zakgeld, houden Mansour letterlijk op de been. Tegelijkertijd voelt hij zich bezwaard:

‘De mensen kijken soms echt niet goed naar jou. Ze zeggen: “Die man komt altijd ons om hulp vragen.” Ja dat krijg je, dat, dat. (...) Ja mijn hart doet... voelt alles. Maar ik wil niet altijd hulp. Zeker niet. Ik zeg ook niets als iemand mij niet helpt.’

Hij slaagt er altijd wel in een dak boven zijn hoofd te hebben. Momenteel woont hij tijdelijk voor niets in het huis van een Marokkaanse vriend die door corona Marokko niet kan verlaten. Op andere momenten verblijft hij tijdelijk bij ‘iemand van de moskee’, ‘soms daar en daar... geen vaste plek’ en ‘allemaal bij Marokkaanse mensen’, antwoordt hij desgevraagd. Deze situatie ervaart hij als lastig.

‘Ja moeilijk soms ja. Die mensen zijn vroeg wakker, gaan naar straat. Die man gaat werken. Hij kan jou daar niet alleen achterlaten daar thuis. Soms woon ik in bij een gezin, soms ook met een Nederlander die ik heb ontmoet in het café. (...) ik sliep gewoon in de woonkamer. (...) Ja mensen daar koken en dan krijgen jij ook eten.’

Mansour heeft een periode stabiel gewoond: vijf jaar bij een Marokkaans gezin waarvan hij de man in de moskee had leren kennen. De huisvestingssituatie van Mansour kenmerkt zich door de termen ‘onzekerheid’, ‘overal en nergens’ en ‘tijdelijk’. Soms woont hij bij Marokkaanse of Nederlandse vrienden, dan weer op straat en dan weer in de opvang. Recent – in de eerste lockdownperiode – heeft hij nog dertien dagen op straat geslapen. Niet omdat niemand hem wilde helpen, maar omdat de moskee tijdens de lockdown gesloten was en hij niemand tegenkwam die hem onderdak aanbood.

Mansour eet mee bij de huishoudens waar hij overnacht. Medewerkers van een lokale snackbar kennen hem en geven hem af en toe wat te eten en ook in de moskee eet hij af en toe wat. Hij heeft familie in Nederland, waar hij welkom is om af en toe een hapje te eten maar waar hij niet kan overnachten.

‘Is iedereen vol. Ja, geen plek. Ja, ja, geen plek. Als jij een keer gaat, krijg je wel eten.’

Interviewer: ‘Dus het zou kunnen zijn als u nu weg moet bij uw vriend, dat u weer op straat belandt?’

Mansour: ‘Ik denk wel. Ik denk gaat... misschien gaat mijn familie helpen. Ik weet het echt niet.’

Zeker in de beginperiode van hun (onrechtmatige) verblijf in Nederland beschikken de avonturiers vaak nog over werk en inkomsten om hun avontuur te kunnen bekostigen, maar door ingrijpende gebeurtenissen of ongelukkige omstandigheden

waar zij zich mee geconfronteerd zien en keuzes die soms verkeerd uitpakken, verliezen ze op een gegeven moment hun werk en de contacten die hiermee komen. Lamin, die in paragraaf 2.3 als avonturier is geportretteerd, is hier een voorbeeld van. Hij ging met zijn jeugdige overmoed, het geld dat hij verdiende met zijn werk op zee en zijn avontuurlijke zin met drugs experimenteren. Nu constateert hij dat zijn drugsgebruik zijn leven heeft veranderd. Al was het maar omdat 'niemand nog met je wil omgaan' als je drugs gebruikt.

Een tweede voorbeeld van een aaneenschakeling van keuzes die slecht uitpakt, geeft de Marokkaanse avonturier Omar. Hij is nooit getrouwd geweest, heeft geen kinderen en heeft in Nederland een opleiding in de metaalbewerking afgerond. Hij woont in een dag- en nachtopvang voor dak- en thuislozen waar hij ook werkt: twee dagen in de keuken en drie dagen in een nabijgelegen park als veger en schoonmaker. Hij verdient er vier euro per halve dag mee. 'Het is niet hard werken hoor. Plus je krijgt eten, je krijgt kleding, kleding wordt gewassen, dus in principe wordt er veel verzorgd.'

Als elfjarige jongen haalt zijn vader hem en de andere gezinsleden in 1981 naar Nederland. Hij woont nog geruime tijd bij zijn ouders maar als zijn moeder komt te overlijden, verlaat Omar het ouderlijk huis. Hij slaapt een tijd bij een vriend en dan leert hij een meisje kennen met wie hij in Haarlem gaat samenwonen. Van daaruit gaat hij geleidelijk aan drugs gebruiken en steeds meer op straat hangen:

'Ik begon echt op straat te leven toen ik drugs begon te gebruiken. Dat was in 1998. (...) Door mijn drugsverslaving en alcoholverslaving ben ik alles kwijtgeraakt. Toen is alles [verblijfsvergunning] verlopen en toen moest ik het weer gaan aanvragen. (...) Ik heb het verwaarloosd, omdat ik op straat leefde. Ik was de weg kwijt. (...) Nee, ik leefde op straat, ik had niet eens contact met familie, dat was een hele andere periode.

Hij brengt vele jaren op straat door. 'Ik heb heel vaak buiten geslapen, werd ik meegenomen door de politie.' Hij kan niet precies zeggen hoe lang, maar schat dat hij tussen de tien en vijftien jaar in de hoofdstad heeft gezworven. Als hij na al die jaren onderdak bij een vriend weet te regelen, gooit corona roet in het eten: 'Maar door corona mocht je niemand meer in huis hebben. Toen ben ik naar de nachtopvang gegaan. En van de nachtopvang ben ik hier [opvang voor dak- en thuislozen] terechtgekomen.'

Met het verliezen van werk en inkomsten is het voor de avonturiers vaak na verloop van tijd ook moeilijker geworden om zelfstandig woonruimte te behouden. In toenemende mate komen ze terecht bij de reguliere opvangorganisaties voor dak- en thuislozen, maar ook bij de specifieke opvang voor ongedocumenteerde migranten. Voor avonturiers worden de professionele en persoonlijke contacten die verbonden zijn met deze opvang steeds belangrijker. Naast de vrienden die in een vergelijkbare gemarginaliseerde positie in Nederland verblijven, vormen de contacten met professionals in toenemende mate de persoonlijke netwerken van de avonturiers. Met hun familie in het herkomstland en/of in Nederland hebben ze dan meestal nog maar weinig contact.

3.2 INKOMSTEN EN ARBEID

Onder de ongedocumenteerde ouderen verrichten 24 van de 56 respondenten betaald werk. Dit betreft vrijwel alle investeerders, slechts een beperkt aantal avonturiers en één asielzoeker. Het betreft hier uiteraard slechts een momentopname tijdens de periode van dataverzameling in een ongedocumenteerd bestaan dat vaak enkele decennia beslaat, maar in de volgende beschrijvingen zullen we ook aandacht besteden aan hun carrière op de informele arbeidsmarkt en andere bestaansstrategieën. Lang niet iedereen beschikt over werk en kan zelf inkomsten genereren. Een deel van de ouderen werkt helemaal niet en is volledig afhankelijk van een opvangorganisatie waar ze verblijven. Zij die wel werken hebben lang niet altijd een stabiele baan met voldoende regelmatige inkomsten. In deze paragraaf gaan we er specifiek op in hoe deze ongedocumenteerde ouderen in hun levensonderhoud – bestaansstrategieën – voorzien en hoe dit verbonden is met hun persoonlijke netwerk. Onder bestaansstrategieën begrijpen we in navolging van Ypeij, Snel en Engbersen alle pogingen om ‘verbetering te brengen in de financiële of materiële situatie van het huishouden’ om zo ‘in de elementaire levensbehoeften te kunnen voorzien’ (2002, p. 20-21). Het betreft hier economische en materiële inkomsten uit werk, maar ook leefgeld en andere materiële ondersteuning die opvangorganisaties verstrekken naast eventuele (financiële) giften van vrienden, familie, landgenoten of anderen. Daarnaast besteden we waar mogelijk aandacht aan de invloed van corona op de bestaansstrategieën van de ongedocumenteerde ouderen. Tot slot gaan we in op het ouder worden en het langdurige verblijf in de illegaliteit in relatie tot de bestaansstrategieën. Aangezien er grote verschillen bestaan tussen de bestaansstrategieën van de drie onderscheiden ideaaltypen zullen deze de beschrijving structureren.

Bestaansstrategieën van asielzoekers

Asielzoekers leunen in hun bestaansstrategieën heel erg sterk op de financiële ondersteuning vanuit de lokale ngo’s, de Landelijke Vreemdelingenvoorzieningen en de bed-bad-brood-voorzieningen. Een beperkt aantal asielzoekers krijgt soms ook wat geld van vrienden. Slechts één asielzoekster – Kaveesha – gaf aan ten tijde van de interviews over inkomsten uit arbeid te beschikken. Deze Sri Lankaanse asielzoekster werkt als schoonmaakster op twee of drie private adressen en verdient daar per week ongeveer vijftig euro mee. Zij is binnen de categorie van asielzoekers met haar regelmatige werk en inkomsten echter een uitzondering. Een klein aantal asielzoekers werkt incidenteel voor vrienden, maar voor niemand gaat dit samen met enige financiële zekerheid.

Het merendeel van de asielzoekers ontvangt leefgeld of zakgeld van de opvangorganisaties en de hoogte van het leefgeld varieert tussen de dertig en zeventig euro per week. Een enkeling vertelt soms gebruik te kunnen maken van een ‘huishoudpas’ van de opvang. Naast het leefgeld krijgen sommige asielzoekers van de opvang materiële ondersteuning in de vorm van huisvesting en eten. In ruil voor geld en materiële ondersteuning verrichten de asielzoekers kleine klusjes in of voor

de opvang. Soms ook verrichten asielzoekers werk voor andere instanties of bedrijven en worden ze niet uitbetaald in geld, maar krijgen ze specifieke goederen of etenswaren. Zo helpt de Azerbeidzjaanse Simran mee bij een bakker: 'Als je [ik] 's avonds ga naar de bakker geven ze brood. (...) Ze geven het, ik bedank hen.'

Dit beeld laat de grote afhankelijkheid van de asielzoekers van de specifieke (nood)opvang en de LVV zien waarbij ze soms tegelijkertijd een beroep op vrienden in hun omgeving doen. Soms hebben de asielzoekers in het verleden wel wat gewerkt, maar zij hebben zich al die jaren vooral georiënteerd op de asielprocedure en het verkrijgen van een asielstatus en zijn daarmee altijd afhankelijk geweest van afwisselend de asielopvang dan wel de reguliere opvang voor dak- en thuislozen dan wel de specifieke (nood)opvang voor ongedocumenteerde migranten. Een deel van de asielzoekers combineert deze opvang met de informele ondersteuning van vrienden. Reza, een van de asielzoekers, heeft ten tijde van de interviews onderdak bij een Amsterdamse opvang voor dak- en thuislozen. In ruil voor nachtopvang moet hij meewerken aan zijn terugkeer naar Iran maar de hulpverleners lijken er stilzwijgend van uit te gaan dat dit niet lukt en dat hij zo – gegeven zijn slechte gezondheidssituatie en langdurige (onrechtmatige) verblijf in Nederland – zijn verloren verblijfsstatus terug zou kunnen krijgen. Deze 57-jarige man verblijft nu enkele maanden bij de nachtopvang en vertelt over zijn dagelijkse leven en werk:

'Ik heb helemaal niets te doen. De enige activiteit die zij hier hebben is corvee, schoonmaken en straat prikken. (...) Een van de dagbesteding is in de straat prikken. Voor 4 euro, paar uur-tjes. Dat doe ik ook niet. Ik blijf liever zonder geld. Dat [gezondheids]risico neem ik niet. Dan ga ik buiten lopen.'

Interviewer: 'Dat is te zwaar?'

Reza: 'Ja, is te zwaar. Echt, ik kan niet hard lopen en ik kan niet met de andere mensen. Ik blijf achter. Die vier euro gaan mij niet helpen.'

Reza maakt gebruik van de nachtopvang om zich staande te houden: hij slaapt hier en gebruikt er zijn gratis maaltijden. Werk heeft hij al enige tijd niet meer. Wel ontvangt hij € 80 per maand vanuit Iran uit de erfenis van zijn vader die een paar jaar daarvoor is overleden. Hij heeft een nicht bij wie hij af en toe overnacht en die hem soms wat toestopt ('hier helpt mijn familie') en hij heeft Iraanse vrienden waar hij, als hij geen gebruik maakt van de nachtopvang, een paar dagen slaapt: dan weer eens bij de een en dan weer bij de ander. Sinds corona is het incidentele werk dat hij deed ook opgehouden:

'Omdat het corona is, alles is dicht. Vroeger werkte ik twee dagen in de week in de "market", in de weekend. Ik krijg 35 euro per dag, voor eten en drinken was dat genoeg. Maar nu, de tijd van corona was het dicht.'

Andere asielzoekers, zoals Gihan, leunen wat sterker op hun kring van vrienden en bekenden. Ze slapen niet alleen bij hen, maar kunnen vaak ook mee-eten. Een enkeling maakt ook gebruik van de voedselbank. Het gebrek aan financiële middelen maakt ook dat ze minder frequent en gezond eten, zoals in hoofdstuk 6 aan bod komt.

Waar sommige asielzoekers angstig zijn om te werken omdat ze vrezen dat dit hun procedure voor een verblijfsvergunning zal schaden, geven anderen aan wel te willen werken. Zij merken echter dat de coronalockdown het voor hen nog moeilijker maakt om werk te vinden. De gevolgen van corona, de soms slechte gezondheidssituatie van de asielzoekers en het gebrek of de schaarste aan informeel werk dat zij kunnen vervullen grijpt op elkaar in waardoor arbeid voor hen in veel gevallen geen reële bestaansstrategie vormt. Danish, een Iraanse asielzoeker, die wekelijks € 50 van zijn opvangorganisatie ontvangt, vertelt wat het langdurige geldgebrek met hem doet:

‘Soms ben je het ook zat. Zes jaar met één man in één kamer. Dat maakt jouw ogen open. Ik moet die mensen. Vijftig euro. Met Corona zijn de boodschappen ineens tien keer duurder geworden. Met vijftig euro moet ik alles kopen. Ik heb mijn tanden verloren in die periode, mijn alles, al mijn gezondheid. Vijftig euro daarmee moet alles. Veel mensen in Nederland hebben hier een schuld, zij krijgen ook vijftig euro, maar zij hebben ook een huis, extra budget ergens. Ik niet. Vijftig euro voor eten, onderbroek, shampoo, alles.’

Bestaansstrategieën van investeerders

De investeerders halen vanaf het initiële begin van hun verblijf in Nederland hun inkomsten vooral uit het werk dat ze verrichten. Zestien van de zeventien investeerders beschikken tijdens de dataverzameling over betaald werk. Olivia, een vijftigjarige vrouw uit Brazilië en de enige investeerder die ten tijde van het interview werkloos was, vertelt op dat moment financieel afhankelijk van haar echtgenoot te zijn die vooral in de bouw allerlei werkzaamheden verricht. Af en toe kan zij hier ook bijverdienen door schoon te maken in de bouw en anders zorgt ze voor hun kinderen.

Vrijwel alle investeerders werken in de dienstensector en zijn als schoonmaker actief in particuliere huishoudens. Het betreft hier, een persoon uitgezonderd, allemaal vrouwen. Twee van de investeerders die niet werken of andersoortig werk doen, hebben of heel lang in de schoonmaaksector gewerkt of werken er nog steeds incidenteel. De Turkse investeerder Osman werkte jarenlang in een Nederlands restaurant dat in 2019 failliet ging, waarna hij op straat belandde. Osman vertelt: ‘Nu houd ik me af en toe bezig met internetwerk, zoals schotels [een smartbox] ... je weet dat Turken kijken naar buitenlandse zenders, ik verbind die en zo verdien ik mijn geld.’ Hij is een van de weinig respondenten die ten tijde van het onderzoek niet in de schoonmaak werkzaam is.

Geen enkele respondent is formeel in dienst van een werkgever en niemand heeft de zekerheid dat het werk dat hij vandaag verricht er morgen ook nog is. Het informele werk dat investeerders verrichten en dat het meest duurzaam van karakter is, betreft het schoonmaakwerk op privéadressen waarbij de schoonmaaksters er veelal verschillende vaste adressen op nahouden om enigszins te kunnen rondkomen. Dit schoonmaakwerk vormt veruit de belangrijkste bron van inkomsten en lijkt het enige werk dat ook tijdens de lockdownperiode doorgaat. Wel geven sommige investeerders aan dat het aantal uren dat ze kunnen werken is afgenomen

of tijdelijk is stilgezet. Vaak blijven werkgevers de investeerders nog wel financieel steunen, ook al werken ze op dat moment niet. De verhalen van de investeerders die bij mensen thuis werken, getuigen van een persoonlijke relatie. De Filipijnse Dakila, die al achttien jaar als schoonmaakster werkt, vertelt dat ze op verschillende vaste adressen werkt. Ze zegt hierover: 'Verschillende huizen waar er vertrouwen en zekerheid is met de mensen waar ik voor werk.' Ze werkt vier, vijf uur per dag om rond te kunnen komen en benadrukt dat een goede relatie met haar werkgevers opweegt tegen de relatief slechte betaling.

Investeerders verdienen geen riant salaris, maar wel zodanig veel dat ze in vergelijking met de asielzoekers en avonturiers beduidend minder afhankelijk zijn van de steun uit hun persoonlijk netwerk om in hun levensbehoeften te kunnen voorzien. Een (beperkt) deel van deze investeerders combineert de opbrengsten vanuit het werk met de ondersteuning vanuit een opvangorganisatie of probeert op andere inventieve manieren zijn inkomsten aan te vullen. Zo hebben twee investeerders een deel van hun woonruimte aan een familielid en een vriend onderverhuurd, maakt iemand anders gebruik van de voedselbank om geld uit te sparen en krijgt een enkeling wat 'kleingeld' toegestopt van vrienden.

Waar corona ervoor heeft gezorgd dat de informele werkgelegenheid is afgenomen, speelt een verslechterde gezondheid met het ouder worden en de werkomstandigheden bij de groep investeerders ook een rol in hun mogelijkheden om te werken. Cintia uit Brazilië komt in 2006 naar Nederland en begint al snel met schoonmaken bij particulieren thuis. Cintia vertelt dat ze vier adressen per dag had en van maandag tot en met vrijdag aan het werk was. Ze geeft aan dat ze per adres twee à drie uur werkte, maar dat sommige mensen vijf uur vroegen omdat hun woning groot was. Maar dan kon ze geen andere huizen meer doen. Cintia maakt in die periode werkdagen van zeven uur in de ochtend tot zes uur in de avond. Op de vraag wat ze daarmee verdiende, antwoordt Cintia: 'Van alle huizen die ik had, meer dan dertig adressen, had ik vijfhonderd euro per week.' Ze doet dit werk tot december 2019. Dan moet ze er noodgedwongen mee stoppen omdat ze het fysiek niet meer aankan. Ze is dan inmiddels 58 jaar en heeft ruim dertien jaar bij particulieren schoongemaakt. Ze heeft last van artrose en kan niet goed meer lang staan. 'Mijn knieën deden echt heel veel pijn en ik liep met een stok', vertelt Cintia. Door haar gezondheidsklachten begint Cintia thuis gerechten te maken en die te verkopen in haar netwerk en later breder in de Braziliaanse gemeenschap en sinds kort kan ze ook Nederlanders tot haar clientèle rekenen. Zij is zo creatief geweest om vanuit haar schoonmaakwerk de overstap te maken naar een eigenstandig cateringbedrijf om zo haar ongedocumenteerde verblijf voort te kunnen zetten.

Andere investeerders, zoals Osman, wijzen ook op de verslechterde situatie op hun informele arbeidsmarkt door corona. Het is niet eenvoudig voor hen om werk te vinden tijdens de lockdown waarin veel potentieel werk verbonden is aan de gesloten sectoren. Als Osman gevraagd wordt naar zijn mogelijkheden om geld te lenen, vertelt hij:

'Ze zouden het geven... bijvoorbeeld deze Marokkaanse vriend bij wie ik soms werk of rondhang vraagt altijd: "Abi, heb je iets nodig? Kan je de huur betalen?" Als ik zou vragen wil je mij

duizend euro geven ik moet de huur betalen, dan zou hij dat uit zijn zak halen en geven. Maar hoe moet ik dat geld terugbetalen als ik het aanneem? Daar moet ik ook aan denken. (...) Nee, nee, ik zou me er niet goed bij voelen, als ik het aanneem hoe moet ik het... ja als corona er niet was zou ik naar een restaurant gaan en daar kunnen schoonmaken of afwassen... nu zijn er geen restaurants, alles is gesloten. Hoe moet ik dat geld terugbetalen?’

De meeste investeerders kunnen het met hun sobere levensstijl, het werk dat ze verrichten en incidentele (financiële) ondersteuning vanuit opvangorganisaties het in financieel opzicht net redden. Tegelijkertijd laten de afgebroken arbeidscarrières van de avonturiers die in de volgende paragraaf beschreven worden, zien hoe kwetsbaar een dergelijke financiële situatie is gegeven de positie op de arbeidsmarkt. Serieuze gezondheidsklachten of werk dat zomaar beëindigd kan worden, kan een beweging in gang zetten waarbij er getornd wordt aan de zelfstandigheid van de investeerders en zij afhankelijk worden van (nood)opvanginstanties en vrienden en bekenden.

Bestaansstrategieën van avonturiers

De avonturiers laten voor wat hun inkomstenbronnen betreft de meest variatie zien. Een klein deel van de avonturiers verricht ten tijde van de dataverzameling betaald werk als schoonmaker, als hulp in een restaurant of door zelf oud ijzer te verzamelen en dit weer te verkopen. De bestaanstrategieën van de avonturiers zijn nauw verbonden met de opvang en de informele, vaak kortstondige steun die zij ontvangen vanuit hun persoonlijk netwerk. Werk neemt vaak geen belangrijke plek meer in hun leven in, waar dat in het verleden wel zo was. Kenmerkend voor veel avonturiers is dat zij in het verleden wel gewerkt hebben maar door verschillende omstandigheden dit werk zijn kwijtgeraakt.

De avonturiers hebben allerlei werk verricht, soms wat langduriger en soms wat korter. In veel gevallen betaalde arbeid, maar verschillende avonturiers hebben hun werk in het verleden (en ook nu nog) verricht in ruil voor huisvesting, maaltijden of andere gunsten. De 26 avonturiers verwijzen veel naar werkzaamheden in de horeca: als kok, in de bediening, maar ook als afwasser in Nederlandse restaurants, koffiehuisen en shoarmazaken. Net als de investeerders zijn zij in het verleden ook veel actief geweest als schoonmaker: bij particulieren thuis, in grote en kleinere particuliere bedrijven, in hotels en kantoren. Verschillende respondenten benoemen ook werk in het onderhoud of de klussfeer in of rondom het huis: bijvoorbeeld als tuinman, timmerman, onderhoudsmonteur, schilder of behanger. Anderen vroegen geld voor specifieke diensten zoals boodschappen doen, of hebben hun betaalde diensten aangeboden op de bloemenveiling of de markt. Een enkeling geeft ook aan in de vleesverwerkende industrie te hebben gewerkt of op straat drugs te hebben verhandeld. De avonturiers zijn dit werk verloren door ontslag, serieuze gezondheidsklachten, individuele keuzes die fout uitpakken of hebben domweg pech. Zij zijn evenmin in staat geweest nieuw werk van enige omvang te vinden of waren niet langer fysiek of mentaal in staat om te kunnen werken. Een goed voorbeeld is de Algerijnse avonturier Abdelrahman:

'Ik probeerde wat zwart te werken. Want ik ben kok en ik ben een goede kok. Ik heb zwart gewerkt in een restaurant hier in Blaak in de buurt. Ik werkte daar en dat was goed. Ik verdiende wat geld en ik kon een kamer huren. Dat duurde twee, drie jaar en ik vond dat prima. Maar op een gegeven moment ging het restaurant dicht. Alle gebouwen moesten worden gesloopt en er moesten nieuwe gebouwen en huizen komen. De eigenaar verkocht zijn restaurant en vertrok naar Spanje en begon daar een restaurant. Toen zat ik weer met lege handen. Ik had geen werk en ik belandde weer op straat. Ik sliep weer op straat, soms een week of twee weken. Dat was echt een hele moeilijke tijd voor mij. Ik probeerde van de straat te overleven. Het was niet moeilijk, het is nog steeds heel erg moeilijk.'

Nieuw werk vinden is verre van eenvoudig. 'Als je om werk vraagt, dan vragen ze als eerste of je papieren hebt en die heb ik niet', aldus dezelfde Abdelrahman. Het verliezen van werk gaat niet alleen samen met het verdwijnen van de inkomsten, maar ook de autonomie die samenhangt met werk gaat voor de avonturiers langzaam (of heel abrupt) verloren en maakt plaats voor een sterke afhankelijkheid van informele ondersteuning via de opvang en het netwerk van vrienden en bekenden. De Algerijnse kok en kunstenaar Abdelrahman wordt door een medewerker van Vluchtelingenwerk doorgestuurd naar een juridisch loket waar hij zijn verhaal vertelt en een advocaat krijgt toegewezen.

'In de tussentijd – toen ik hier [opvang] kwam en ik mijn situatie tegen Marieke uitlegde en dat ik op straat leefde en zo... Zij zei: "Ik ga je leefgeld geven." Ik was verbaasd. "Leefgeld?" "Ja, ik ga je leefgeld geven." Ze pakte geld, tien, twintig, dertig, veertig euro. Ik zei: "Wat is dat?" en zij: "Dat is leefgeld voor mensen die niets hebben en op straat leven. Het is niet veel, maar het helpt. Het is veertig euro elke maand en als je hier komt geven we je veerig euro." Het is niet veel, maar wel iets [lacht]. En toen kwam ik hier regelmatig [opvang] en hier ontmoet ik andere mensen. Ik ben hier begonnen met de crea te bezoeken. Ze hebben hier een open atelier voor mensen die schilderen en tekenen.'

Avonturiers zoals Abdelrahman zijn na het verliezen van werk in tegenstelling tot de investeerders niet in staat geweest om een nieuwe baan met voldoende regelmatige inkomsten te genereren. Abdelrahman – om zijn verhaal hier voorlopig af te ronden – verzamelt momenteel kabels bij het grof vuil en verkoopt die aan een tussenpersoon die ze voor hem inlevert, maar ook de helft van de schrale verdiensten van Abdelrahman voor zich houdt.

Avonturiers hebben bestaansstrategieën ontwikkeld waarbij ze met weinig inkomsten hun leven vorm geven. Zij hebben vooral inkomsten vanuit de opvangorganisaties in de vorm van leefgeld en in heel beperkte mate uit arbeid. Dit voortdurende tekort aan inkomsten versterkt de afhankelijkheid van opvanginstanties en resulteert afwisselend in slapen bij de opvang, bij vrienden en soms ook periodes op straat. Zij eten mee met vrienden en in de opvang, maken volop gebruik van de voedselbank en eten ook minder frequent en minder gezond. Ze krijgen hun kleren via de opvang en vrienden en douchen zich daar ook. Als tegenprestatie verrichten ze soms wat werk voor de opvang of voor hun vrienden. Avonturiers doen met andere woorden een groot beroep op hun sociale omgeving. Een claim die, zoals

we in de volgende paragraaf zullen beschrijven, tot een zekere verschraling van het persoonlijke netwerk leidt en voor sommigen zelfs tot sociaal isolement leiden.

3.3 OVER SOCIALE DISTANTIE EN EROSIE VAN STEUN IN DE SOCIALE NETWERKEN

Alle respondenten maken zich zorgen over hun toekomst in Nederland. Ze proberen inschattingen te maken over hun gezondheid, het verliezen van werk, de effecten van corona, het bemachtigen van een verblijfsstatus, een eventuele terugkeer naar het herkomstland, maar ze maken zich vooral zorgen over hun zelfredzaamheid en hiermee samenhangend de afhankelijkheid van anderen. De Roos, Bucx en Van den Berg (2021) stellen dat het sociale netwerk van mensen die voortdurend steun en zorg behoeven, kan verschralen. Zij omschrijven verschraling van het sociale netwerk als een proces waarbij mensen in het sociale netwerk van de hulpbehoevende zich terugtrekken van degene die continu om steun vraagt. Als verklaring voor deze terugtrekking wijzen de auteurs op de eenzijdigheid van de sociale relatie waardoor de ondersteuners het sociale contact als minder aantrekkelijk ervaren (zie ook Zuurmond 2021). Steyaert (2012, p. 38) schreef eerder in dit verband over dit zichzelf versterkende effect:

‘Wie geen zorgbehoefte heeft kan zijn sociaal netwerk makkelijker overeind houden en het vergroten, wie zorgbehoefte heeft en veel te winnen heeft bij een gezond sociaal netwerk heeft het moeilijker dat netwerk overeind te houden.’

In de context van de ongedocumenteerde ouderen gaat het niet alleen over zorg, maar ook over steun in de volle breedte van het leven. Wij signaleren dat dit proces van verschraling van het sociale netwerk zich onder de ongedocumenteerde ouderen vooral bij de asielzoekers en de avonturiers voordoet. Asielzoekers en avonturiers zijn in hun bestaan in belangrijke mate afhankelijk van de opvanginstanties en een beperkt aantal vrienden en landgenoten. Zij zijn vooral aangewezen op de informele en geïnstitutionaliseerde steun vanuit hun omgeving. De investeerders die in belangrijke mate hun eigen inkomsten generen, zijn weliswaar beduidend minder aangewezen op deze informele steun, maar zijn zich er wel bewust van dat ze de mensen in hun persoonlijk netwerk niet moeten (en hoeven te) overvragen. Omdat deze erosie van de steun in de sociale netwerken van de ongedocumenteerde oudere zich in de volle breedte van de groep voordoet, zullen we dit proces in deze laatste paragraaf voor alle ouderen gezamenlijk beschrijven en waar nodig specificeren naar de verschillende groepen.³¹

31 Wij hebben in dit onderzoek helaas niet gesproken met mensen uit het sociale netwerk van de ongedocumenteerde ouderen en kennen hun motieven om de ongedocumenteerde oudere meer of minder te ondersteunen niet. De verklaringen voor de door ons gesignaleerde verschraling van de steun vanuit het sociale netwerk zijn dus uitsluitend beschreven vanuit het perspectief van de ongedocumenteerde ouderen.

Veel respondenten geven aan dat het mettertijd en om verschillende redenen moeilijker is geworden om steun vanuit het persoonlijke netwerk te genereren waardoor het leven zonder verblijfsdocumenten moeilijker wordt. De respondenten in deze studie geven aan te merken dat de hulp van vrienden en kennissen minder wordt naarmate ze ouder worden. Dennis, een 67-jarige Ghanese man die we als avonturier hebben getypeerd, spreekt over zijn ouder worden in relatie tot de steun vanuit zijn sociale netwerk:

'Als je ongedocumenteerd bent, hoe kom je dan aan geld? Voor hen [de mensen in je omgeving] heb je heel veel problemen. Hoe dichter zij bij jou staan, hoe meer je hen zult gaan vragen. Snap je wat ik bedoel? Dus daarom proberen des te meer zij afstand van je te nemen, zich van je te verwijderen. (...) Hoe ouder je wordt...hoe verder ze zich van jou bewegen.... Want je hebt geen inkomsten en wat kunnen zij doen? Je bezorgt ze de hele tijd alleen maar problemen. "Ik heb dit nodig. Ik wil dit en dat." Wie wil nu de problemen van iemand anders dragen? Snap je me? (...) Niemand wil dat. Niemand wil de problemen van een ander dragen.'

Dennis benadrukt in zijn argumenten die de afnemende steun begrijpelijk moeten maken nadrukkelijk de dimensie tijd. Met het ouder worden, nemen de mensen in zijn sociale netwerk meer afstand van hem. Het sociale netwerk heeft ook niet altijd de juiste middelen om adequaat te kunnen bijdragen aan een bestendige oplossing. Samuel, een vijftigjarige avonturier uit Liberia die twintig jaar onrechtmatig in Nederland verblijft, verwacht dat vrienden of landgenoten hem niet meer zo snel in hun huis zullen opvangen omdat hij met het ouder worden ook een risico gaat vormen voor zijn gastheer of gastvrouw: 'Als ik ouder word, laat niemand je in hun huis blijven, omdat ze weten dat je oud bent. Als er iets gebeurt, dan is het zijn last.' Deze zorgen zijn een realiteit voor de avonturier Francis, een 71-jarige man uit Ghana, die merkt dat tijdens zijn verblijf in Nederland de hulp vanuit zijn sociale netwerk steeds minder wordt. Deze afname van steun uit zijn sociale netwerk verbindt ook hij aan het ouder worden: 'Op dit moment word ik oud. De hulp gaat omlaag. De jongens die ik toen ontmoette, ze worden allemaal oud zie je. Dus de hulp gaat naar beneden, het gaat naar beneden.' Niet alleen Francis zelf wordt ouder, maar – zo constateert hij – ook de mensen in zijn sociale omgeving, waardoor het moeilijker wordt om elkaar te helpen. Het valt op dat de gezondheid van een deel van de ongedocumenteerde ouderen achteruitgaat en zij hulpbehoevender worden (zie hoofdstuk 6), maar dat tegelijkertijd voor een deel van deze ouderen de steun van familie, vrienden en kennissen uit hun sociale netwerk langzamerhand vermindert. Tegelijkertijd neemt met de afnemende steun vanuit het persoonlijk netwerk de mogelijkheden om steun van hulpverleningsorganisaties te mobiliseren toe omdat 'schrijnende situaties' een belangrijke basis vormen voor deze organisaties om steun te kunnen bieden.

De afnemende steun vanuit het sociale netwerk die de ongedocumenteerde ouderen signaleren, kan zoals hierboven is beschreven niet alleen verklaard worden uit de vergrijzing van hun netwerk of de wederkerigheid die onder druk staat. Eerder wezen we al op de tanende loyaliteit binnen migrantengemeenschappen waarbij

jongere generaties – of jongeren met een migratieachtergrond – andere loyaliteiten ervaren dan de oudere eerste- of tweedegeneratiemigranten. De vanzelfsprekendheid om (naaste) familieleden of vrienden (van vrienden) te ondersteunen is afgenomen, zo beschreef de Turks-Nederlandse criminologe Kavsitli (2021). De loyaliteit binnen transnationale migrantengemeenschappen die over een of twee generaties heen leidt tot volgmigratie en de bereidheid familie en vrienden over grote afstanden te ondersteunen, neemt af naarmate deze migrantengemeenschappen een steeds gelijkwaardigere positie in de samenleving krijgen en opgaan in die samenleving (zie ook De Haas & Fokkema 2011). De klassieke familiale en vriendschappelijke bindingen op basis waarvan loyaliteit kon worden geclaimd, wordt ook beïnvloed door twintig jaar stringente migratiecontrole waarbij burgers en werkgevers al dan niet met een migrantenachtergrond zich in toenemende mate realiseren dat aan het helpen van ‘ongewenste en onrechtmatig verblijvende vreemdelingen’ ook juridische sancties kunnen worden verbonden. Deze angst voor ‘juridische consequenties’ speelt ook een rol bij potentiële werkgevers om ongedocumenteerde ouderen aan te nemen. Een deel van de respondenten kijkt terug op een verleden in Nederland waarin ze vaak volop hebben gewerkt, maar waar ze mettertijd door de toenemende vormen van controle en toezicht op illegaal verblijf en illegale arbeid geconfronteerd zijn met een krimpende arbeidsmarkt. Zo wijst de Iraanse asielzoeker Reza op twee factoren: de angst bij werkgevers voor boetes en hun werkvergunning:

‘Ik ben ook kledingmaker. En dat werk bestaat niet nu. In vroegere jaren, in de jaren negentig, ik werk bij Turkse mensen. Die werk was populair. Maar die bestaat niet meer. Vanaf 2007 is de crisis begonnen. 2006. Het was in de tijd van Obama, neen van Bush. Dit werk is ook een beetje achteruitgegaan. Allemaal dicht geworden. (...) Overal vragen ze aan mij verblijfspapieren: legitimatie of verblijfsvergunning. Niemand durft nu. Tien jaar geleden, twaalf jaar geleden was het makkelijk om werk te vinden als illegale. Door veel boetes die de werkgevers krijgen voor de illegale mensen, durft nu niemand. Het zijn niet alleen boetes. Het risico van de vergunning kwijtraken is er ook.’

Tot slot ervaren ook de ongedocumenteerde ouderen dezelfde moeilijkheden op de arbeidsmarkt als oudere leeftijdsgenoten, zoals Dennis uit Ghana eenvoudig stelt: ‘Als je jong bent, dan kun je werken en iets verdienen. Hier bijvoorbeeld, als je wilt werken bij MacDonalds. Als je jonger bent dan nemen ze je eerder aan dan als je ouder bent...’. Geen werk betekent veelal geen inkomsten en zonder inkomen zijn de ongedocumenteerde ouderen in hun bestaan afhankelijk van de ondersteuning van anderen.

De hierboven beschreven erosie van het persoonlijke netwerk kan niet alleen verklaard worden vanuit het geïntensiveerde toezicht van de (Nederlandse) overheid op illegaal verblijf of mensen uit het sociale netwerk die zich afwenden van de ongedocumenteerde ouderen, maar hangt ook samen met de opstelling van ongedocumenteerde ouderen die ook zelf contacten gaan mijden vanuit schaamte of om risico's te vermijden. Sommige ongedocumenteerde ouderen proberen zichzelf juist te beschermen door contact met andere mensen te mijden. Een goed voorbeeld is

Reza, een afgewezen Iraanse asielzoeker, die al sinds begin jaren negentig – eerst rechtmatig en sinds 2007 onrechtmatig – in Nederland verblijft. Hij stelt:

'Sinds ik illegaal ben geworden. Ik heb afstand genomen.'

Ervaringsdeskundige: 'Afstand van mensen?'

Reza: 'Afstand genomen. (...) Ik probeer niet in die situatie te komen. Afstand nemen (...) Ik weet door illegaliteit en zonder papieren. Ik ben schuldig. Al ben ik niet schuldig, maar door mijn situatie, de vinger wijst op mij. Dat is waarom ik probeer minder in de maatschappij met mensen in contact te komen.'

Mensen zoals Reza met hun lange ervaring met het ongedocumenteerd leven, maken noodgedwongen de keuze voor een zekere afstand en sociaal isolement en hopen zo uit de problemen te blijven die uiteindelijk tot aanhouding en uitzetting kunnen leiden. Dit patroon zien we vooral terug onder de asielzoekers en de avonturiers terwijl de investeerders hier niet over spreken. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de meer autonome positie die investeerders hebben door hun werk, waardoor zij voor hun bestaan minder afhankelijk zijn van de steun van anderen. Ook hun aspiraties (zie par. 2.2) waarbij terugkeer naar familie in het herkomstland een reële optie is, spelen hierbij een rol.

Een deel van de ongedocumenteerde ouderen – vooral de asielzoekers en de avonturiers – mijden of minimaliseren hun contacten met anderen uit een gevoel van schaamte dat voortkomt uit het keer op keer om hulp vragen aan vrienden, familieleden of een hulpinstantie. Het gegeven dat zij langdurig onrechtmatig in Nederland verblijven – vaak al twintig jaar of langer – legt in dat verband ook een grote druk op het sociale netwerk van de respondenten. Als gevolg van de hieruit voortvloeiende schaamte minimaliseren respondenten zoals de Iraniër Danish, een van de asielzoekers, hun contacten met anderen:

'Ik schaam mij voor mensen die ik ken van vroeger, eerlijk gezegd. (...) Je schaamt je dood, kapot. Zij denken dat ik een grapje maak: "Dat kan niet, jij?" Ik geef een adres op en zij komen kijken waar ik woon. Zij gaan huilen. Ik wil liever geen contact, omdat ik mij schaam. Wat moet ik zeggen? Na dertig jaar in Nederland?'

Zo blijken gevoelens van schaamte, het mijden van risico's (contacten met anderen vormen een risico tot uitzetting), naast afnemende transnationale loyaliteiten, maar ook angst voor mogelijke juridische repercussies bij burgers en werkgevers en het overvragen van het persoonlijke netwerk door de onmogelijkheid zelfstandig in je bestaan te kunnen voorzien, met een zekere dwangmatigheid mettertijd te leiden naar een afnemende steun vanuit het sociale netwerk van landgenoten, vrienden en familieleden. Deze afnemende steun vanuit de eigen kring leidt weer tot een grotere afhankelijkheid van de (nood)opvang die tijdelijk voor eten, zakgeld en een dak boven je hoofd kan zorgen.

Het hierboven geschetste beeld van sociale netwerken die verschrallen en afnemende steun geldt in mindere mate voor de investeerders, die door hun aspiraties

gericht op een toekomst in het herkomstland en hun zelfstandige inkomen uit arbeid gemakkelijker een autonoom bestaan kunnen leven waarin zij weliswaar steun ontvangen maar ook op een gebalanceerde manier steun kunnen teruggeven. Zij zijn soms in de positie om anderen te kunnen ondersteunen en hoeven normaliter hun hand niet op te houden bij de (nood)opvang. Door hun inkomsten is de noodzaak om steun te vragen minder evident en 'belasten' ze hun sociale netwerk dientengevolge ook minder.

3.4 CONCLUSIE

In dit hoofdstuk hebben we een kwalitatieve beschrijving van de persoonlijke netwerken en bestaansstrategieën van asielzoekers, investeerders en avonturiers gepresenteerd. Deze netwerken zijn op het individuele niveau van de ongedocumenteerde ouderen uniek, maar op een generiek niveau onderscheiden deze netwerken zich. Ten tijde van de dataverzameling week de samenstelling van het persoonlijke netwerk van de investeerders af van de persoonlijke netwerken van de asielzoekers en de avonturiers. Deze laatste twee typen ongedocumenteerde ouderen hebben een overeenkomstig netwerk, maar kennen een andere ontwikkeling hiernaartoe.

Het persoonlijk netwerk van de investeerders bestaat hoofdzakelijk uit familieleden, vrienden en bekenden uit het land van herkomst en zelforganisaties gerelateerd aan deze herkomstlanden. Investeerders komen om te werken en geld te verdienen en slagen hier via de mensen uit hun netwerk ook in. Zij werken vaak als schoonmaakster en/of oppas in particuliere huishoudens, soms in de horeca. Met deze inkomsten weten zij zich staande te houden en ook de gezinsleden in het herkomstland te ondersteunen. Hun sociaal netwerk is transnationaal en verbindt Nederland met het land van herkomst. Investeerders hebben beduidend minder betekenisvolle contacten met hulpverleners in de (nood)opvang. De asielzoekers en de avonturiers ontwikkelen ieder op hun eigen wijze een persoonlijk netwerk dat enerzijds bestaat uit professionals en vrijwilligers die verbonden zijn aan de (nood)opvang en anderzijds met andere (ongedocumenteerde) migranten die ook voor steun bij de opvang aankloppen. Zij hebben beduidend minder betekenisvolle contacten met familie en vrienden. Het sociale netwerk van de asielzoekers en de avonturiers is vooral lokaal in Nederland gesitueerd. Beide groepen richten zich op een legaal verblijf in Nederland; de asielzoekers vanaf hun eerste aankomst in Nederland en de avonturiers na verloop van tijd. Hiermee samenhangend onderhouden beide typen migranten veelal geen of slechts oppervlakkig en incidenteel contact met familie en vrienden in het herkomstland. Hun sociale leven speelt zich vrijwel volledig in Nederland af. De verschillen tussen respondenten ten aanzien van hun persoonlijk netwerk hangen daarmee samen met hun migratiemotief en de ontwikkeling van hun aspiraties. Deze factoren versterken en beïnvloeden elkaar.

Een tweede conclusie betreft de afnemende bereidheid binnen veel persoonlijke netwerken om ongedocumenteerde ouderen te ondersteunen. Een deel van de ongedocumenteerde ouderen slaagt er na verloop van tijd niet meer in de noodzakelijke

steun vanuit hun omgeving te generen. Deze verschraling van het sociale netwerk correspondeert met een veelheid aan factoren die op hun beurt samenhangen met degene die ondersteuning biedt en met de ongedocumenteerde oudere die de steun ontvangt. De ongedocumenteerde ouderen verwijzen naar de wederkerigheid van hun relaties met anderen die onder druk staat waardoor mensen uit hun sociale netwerk op afstand geraken, het ouder worden van de steunverleners, de afnemende loyaliteit van jongere generaties jegens familieleden en landgenoten en ook de toegenomen angst voor sancties vanuit de overheid. De ouderen wijzen vooral op de schaamte die zij ervaren richting hun kinderen en hun directe omgeving. Dit betreft in het bijzonder de asielzoekers en de avonturiers die hun aspiraties niet lijken te kunnen verwezenlijken. De ongedocumenteerde ouderen vertellen daarnaast over het eenrichtingsverkeer van hun hulpvraag en over de risico's die samengaan met het vragen om hulp om mogelijke aanhouding en uitzetting te voorkomen. De verschraling van de steun binnen het persoonlijke netwerk treft vooral de avonturiers en de asielzoekers. Zij zijn in hun bestaan veruit het meest afhankelijk van de steun van anderen. Voor hun huisvesting, eten, kleding, persoonlijke hygiëne en gezondheid zijn zij in belangrijke mate aangewezen op vrienden, kennissen en de opvang. Waar zij ook het meest gebruikmaken van de (nood)opvang, wordt de steun die de opvang biedt ook in toenemende mate verbonden aan voorwaarden die samenhangen met de bereidheid tot terugkeer. Tegelijkertijd kunnen en/of willen veel asielzoekers en avonturiers niet terug. Het land van herkomst wil of kent hen niet en ook zelf willen de asielzoekers en avonturiers na al die jaren verblijf in Nederland niet meer terug naar een land dat hun vreemd is geworden en waar ze bovendien niemand meer kennen. De tijdelijkheid van de (nood)opvang in combinatie met een proces van verschraling van het sociale netwerk, tart het doorzettingsvermogen van deze ongedocumenteerde ouderen. Zij zitten volledig vast in een situatie waarin ze onmogelijk terug kunnen en/of willen naar hun herkomstland en waarin ze tegelijkertijd in Nederland niet geaccepteerd worden als volwaardig burger en keer op keer zonder perspectief terug in de illegaliteit worden geplaatst. De situatie van investeerders is anders. Zij maken in vergelijking met de asielzoekers en de avonturiers relatief weinig gebruik van de (nood)opvang en kunnen zich door hun inkomsten uit arbeid relatief goed zelfstandig redden. Zij ontvangen weliswaar veel informele steun vanuit hun netwerk, maar zijn door hun zelfstandig inkomen ook in staat gelijkwaardiger aan de alledaagse interactie in hun sociale netwerk deel te nemen. Bovendien is het toekomstperspectief van de investeerders anders omdat ze hun blik altijd op terugkeer hebben gehouden, al is dat door de jaren heen wat diffuser geworden. Ook hebben zij hun transnationale netwerk zodanig vormgegeven en onderhouden dat mensen – familieleden en vrienden – in het herkomstland hier blijvend deel van uit maken. Tegelijkertijd functioneren de avonturiers als een spiegel voor de investeerders. De avonturiers die in het verleden ook hebben gewerkt, illustreren met hun afgebroken carrières op de informele arbeidsmarkt de kwetsbaarheid van dergelijke positie. Ziekte of ontslag kan ook bij de investeerders hun relatieve zelfstandigheid gemakkelijk doen omslaan in een eenzijdige afhankelijkheid van het persoonlijke netwerk en de opvanginstanties.

Ongedocumenteerden krijgen te maken met beperkingen op de woningmarkt indien zij zich (tijdelijk) in Nederland willen vestigen. Zo zijn zij door de invoering van de Koppelingswet in 1998 uitgesloten van de sociale en goedkope woningmarkt. Zij komen sindsdien niet meer in aanmerking voor huisvesting via socialewoningbouwverenigingen en kunnen geen aanspraak maken op huurtoeslag. Tevens komen zij niet meer in aanmerking voor een huisvestingsvergunning die in sommige steden nodig is om een goedkope huur- of koopwoning te betrekken. Daarnaast heeft de Koppelingswet ongedocumenteerden uitgesloten van maatschappelijke opvang, hoewel gemeenten hier verschillend invulling aangeven.³² Sinds 2010 is ook het kraken van panden strafbaar en brengt het wonen in kraakpanden meer risico's in de vorm van vreemdelingtoezicht met zich. Ongedocumenteerden zijn juridisch gezien wel bevoegd om een woning te kopen, maar in de praktijk is dit lastig voor hen vanwege het gebrek aan financiële middelen en de onmogelijkheden om een hypotheek af te sluiten. Als gevolg van deze juridische en praktische beperkingen op de woningmarkt zijn ongedocumenteerden vooral aangewezen op particuliere verhuur, (illegale) onderhuur of inwonen bij hun sociale netwerk of hulporganisaties (Burgers & Engbersen 1999; Kox 2010; Leerkes e.a. 2004; Staring & Aarts 2010; Van Meeteren 2014).³³ Onderzoek laat zien dat dit leidt tot gefragmenteerde huisvesting van ongedocumenteerden, ofwel dat zij geen vaste woon- of verblijfplaats hebben maar van de ene naar de andere tijdelijke verblijfplaats trekken (Burgers & Engber-

32 Stichting LOS schrijft dat het ongedocumenteerden sinds de invoering van de Koppelingswet in 1998 in de praktijk nog wel lukte om toegang tot de maatschappelijke opvang te krijgen, maar dat dit sinds een uitspraak van de Centrale Raad van Beroep op 26 november 2015 ook in de praktijk niet meer lukt. Zie www.stichtinglos.nl/content/maatschappelijke-opvang, laatst geraadpleegd op 9 februari 2022.

33 Respondenten geven aan ook (herhaaldelijk) in vreemdelingenbewaring ter fine van uitzetting te hebben verbleven. Dit betekent dat zij tijdelijk ondergebracht waren in een detentiecentrum waar de Dienst Terugkeer & Vertrek (DT&V) heeft getracht hun vertrek te realiseren. Hier wordt echter op ingegaan in hoofdstuk 5 waar de contacten met de overheid aan bod komen en dit wordt niet gezien als vorm van huisvesting voor ongedocumenteerden.

sen 1999; Kox 2010; Leerkes e.a. 2004; Staring & Aarts 2010; Van Meeteren 2014). Daarbij heeft een deel van de ongedocumenteerden ervaring met feitelijke dakloosheid.³⁴

Dergelijke gefragmenteerde vormen van huisvesting zien we ook onder ongedocumenteerde ouderen en dan met name – op verschillende wijzen – bij de asielzoekers en avonturiers. Door hun langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hun hogere leeftijd worden zij voor hun huisvesting steeds afhankelijker van hun sociale netwerk terwijl dit netwerk niet meer in staat is om de geboden hulp op het gebied van huisvesting te bieden. Daarnaast kunnen zij in mindere mate in opvangvoorzieningen voor ongedocumenteerden terecht nu zij niet meer aan het criterium voldoen dat er perspectief is op legalisering dan wel terugkeer. In dit hoofdstuk wordt per categorie respondenten beschreven wat dit betekent voor hun huidige vorm van huisvesting en wat voor invloed het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hun hogere leeftijd heeft op hun huisvesting. We laten zien dat de beperkingen op de woningmarkt ertoe leiden dat alle geïnterviewde ongedocumenteerde ouderen worden geconfronteerd met onzekerheid wat betreft hun huisvesting maar dat de mate waarin en de gevolgen hiervan uiteenlopen voor de drie verschillende groepen.

4.1 DE HUISVESTING VAN ASIELZOEKERS

De verhalen van de asielzoekers laten zien dat zij op vier verschillende manieren woonden ten tijde van – of direct voorafgaand aan – het interview. Ten eerste woonden respondenten (relatief langdurig) bij vrienden, landgenoten of kennissen in. Ten tweede sliepen geïnterviewde asielzoekers in de opvang voor ongedocumenteerden van verschillende typen hulpverleningsorganisaties. Ten derde is een deel van de asielrespondenten tijdelijk weer teruggekeerd naar opvang van het COA in verband met de start van een nieuwe asielprocedure. Ten vierde vertelde een substantieel aantal respondenten incidenteel in de open lucht of in overdekte openbare ruimten te hebben geslapen tijdens het ongedocumenteerde verblijf. De geïnterviewde asielzoekers vertellen voor hun huisvesting veelal afhankelijk te zijn van hun sociale netwerk dat ze tijdens het verblijf in COA-locaties hebben opgebouwd. Zij voelen zich gedwongen veelvuldig te wisselen van huisvesting. Naarmate de asielzoekers langer ongedocumenteerd in Nederland verblijven en/of ouder worden, groeit doorgaans de afhankelijkheid, tijdelijkheid en onzekerheid op het gebied van huisvesting.

34 Hier wordt onder verstaan: (a) op straat slapend, in de open lucht of in overdekte openbare ruimten (portieken, fietsenstalling, stations, winkelcentra, auto); (b) tijdelijk verblijvend in passantenverblijf, nachtopvang, slaaphuis of noodcentrum; of (c) bij familie, vrienden of kennissen tijdelijk inwonend, zonder uitzicht op langer verblijf (Wolf 2002).

Inwonen bij vrienden, landgenoten en/of kennissen

Een deel van de geïnterviewde asielzoekers woonde ten tijde van het interview in bij vrienden, landgenoten of kennissen, net zoals andere respondenten eerder ook hebben gedaan. Dit betekent doorgaans dat zij op een matras op de vloer of op de bank slapen en in een enkel geval een eigen kamer tot hun beschikking krijgen. Uit de verhalen blijkt dat zij hier meestal niet voor hoeven te betalen, maar dat zij wel in het huishouden helpen, de boodschappen verzorgen of klussen doen voor de mensen bij wie zij inwonen. Het varieert hoe lang de geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers hier kunnen verblijven. Soms slechts enkele nachten, andere keren weken, maanden of zelfs jaren op één plek. Indien ze slechts kort op een plek kunnen verblijven, trekken ze met een paar spullen van het ene naar het andere adres en stallen hun overige bagage elders, doorgaans bij een familielid, vriend of kennis. Dit kan worden gezien als een soort ankerpunt te midden van de onzekerheid over hun huisvesting. Zo vertelt Kaveesha, een Sri Lankaanse vrouw die achttien jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft en constant van vrienden naar vrienden trekt, als volgt:

‘Het is verdrietig voor me omdat ik niet één plek heb waar ik kan verblijven. (...) Soms kan ik ergens drie weken blijven en dan vertrek ik weer naar andere vrienden. (...) Ik bewaar mijn persoonlijke spullen op één plaats. Als ik wegga, neem ik een klein beetje van mijn dagelijkse behoeften mee.’

Deze asielzoekers leven dus als een soort nomaden in Nederland waarbij zij de verschillende plekken met elkaar afwisselen.

De geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers gaven aan erg dankbaar te zijn dat ze bij hun netwerk mochten verblijven. Tegelijkertijd geven ze aan dat het moeilijk is om op deze wijze te wonen. Een deel van de respondenten heeft sinds het verblijf in Nederland nog nooit een eigen kamer gehad en vindt het gebrek aan privacy, het zich constant moeten aanpassen aan huisgenoten en de invloed die het heeft op hun slaap en mentale gezondheid moeilijk. Anderen vertellen dat het lastig voor hen is dat zij zich herhaaldelijk geconfronteerd voelen met de vraag of ze nog wel langer mogen en kunnen blijven nu hun aanwezigheid een grote weerslag heeft op de vrienden bij wie zij inwonen. Dit geldt ook voor Raian, een Soedanese vrouw die ten tijde van het interview dertien jaar onrechtmatig in Nederland verbleef en samen met haar kinderen bij een vriendin sliep. Zij vertelt als volgt over haar woonsituatie:

‘Mijn vrienden hebben een appartement, we slapen daar in de zitkamer. Ja, we slapen daar op het schuim, een schuimmatras op de grond. En mijn kinderen slapen dan in de woonkamer. Ik, ik had geen keus, nooit. Als iemand me bij hen thuis laat slapen met de kinderen... Als ik ergens kan slapen, dan doe ik het op deze manier. (...) Bij vrienden slapen is niet... het is niet makkelijk om te doen. Want als je daar blijft, dan probeer je het goed te maken. Zij hebben ook hun problemen. Je ziet hun lichaamstaal. Zij willen eigenlijk niet dat je nog langer blijft, zij zijn er moe van.’

Raian voelt zich – net zoals andere asielrespondenten die bij hun sociale netwerk inwonen – tot last. Tegelijkertijd hebben deze respondenten weinig alternatieven tot hun beschikking om elders woonruimte te krijgen. Dit speelde extra in de eerste fase van de coronapandemie toen de interviews werden afgenomen. Door de beperkingen ten tijde van de lockdown waren mensen veel thuis en hadden zij minder ruimte en mogelijkheden voor de respondenten om bij hen te verblijven. Indien respondenten niet langer mochten blijven of het gevoel kregen dat hun verblijf niet langer wenselijk was, richtten zij zich weer tot andere leden uit hun netwerk of tot hulpverleningsorganisaties om een nieuw dak boven hun hoofd te krijgen. Indien dit niet lukte, werd de onuitgesproken vertrekvens soms ook genegeerd. Een respondent bleef dan toch in huis, ondanks het gevoel hier niet meer welkom te zijn.

Opvang via hulpverleningsorganisaties

De geïnterviewde asielzoekers staan bekend om hun legalisatieaspiraties en blijven zoeken naar nieuwe mogelijkheden om hun verblijf in Nederland te legaliseren (vgl. Van Meeteren 2014). Dit maakt dat zij ten tijde van hun ongedocumenteerde verblijf vaak op verschillende momenten in contact staan met vreemdelingenrechtadvocaten en/of organisaties die hen met hun legaliseringswensen kunnen helpen, ook als zij tijdelijk bij vrienden verblijven. Deze contacten hebben ertoe geleid dat zij (buitenwettelijke) opvang hebben gevonden bij humanitaire organisaties voor ongedocumenteerden. Dit betreft bijvoorbeeld (nood)opvang via kerkelijke organisaties, de protest- en krakersbeweging en zogenoemde noodopvangorganisaties die uit onvrede met beslissingen van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) zijn opgericht om hulp en opvang te bieden aan deze groep (zie bijv. Staring & Kox 2016; Stichting LOS 2014; Van der Leun & Bouter 2015). Deze organisaties richten zich veelal op onrechtmatig verblijvende vreemdelingen die een perspectief op een verblijfsvergunning dan wel terugkeer hebben, die zich in een schrijnende situatie bevinden en eerder in de betreffende regio hebben verbleven (Stichting LOS 2014). Van der Leun en Bouter (2015) laten zien dat deze organisaties in de praktijk wel flexibel en willekeurig met deze criteria omgaan waardoor er enerzijds mogelijkheden ontstaan voor ongedocumenteerden die niet aan de criteria voldoen, maar er anderzijds ook een bepaalde mate van willekeur in het toelatingsbeleid optreedt. Deze organisaties bieden sinds de jaren tachtig dergelijke buitenwettelijke ondersteuning aan ongedocumenteerden. De interviews met de uitgeprocedeerde asielzoekers laten zien dat een groot aantal van hen gebruikmaakt of gebruik heeft gemaakt van dergelijke ondersteuning.

Een deel van deze organisaties is in de loop der jaren omgezet in zogenoemde gemeentelijke noodopvang (Kox & Staring 2020). Daarnaast zijn na de invoering van de nieuwe Vreemdelingenwet nog meer van dergelijke gemeentelijke noodopvangorganisaties opgericht (Kox & Staring 2020). Deze organisaties bieden doorgaans kosteloos opvang, leefgeld en juridische ondersteuning aan ongedocumenteerden en ontvangen hiervoor financiering van een lokale overheid. De respondenten die gebruikmaken van deze opvang vertellen te verblijven in een kamer van de opvang-

organisatie en gebruik te kunnen maken van de gedeelde voorzieningen. Zo ook de Azerbeidzjaanse Simran. Zij verblijft ten tijde van het interview bij een dergelijke opvangorganisatie en vertelt blij te zijn met haar woonruimte. Het is volgens haar een fijne plek en ze waardeert het dat ze hier – ondanks de taalbarrières – met anderen kan praten. Daarnaast helpen de medewerkers haar met bijvoorbeeld medische zorg, leefgeld, vrijwilligerswerk en andere vormen van ondersteuning. Dit laatste betreft ook juridische ondersteuning. Deze noodopvangorganisaties onderzoeken doorgaans in samenwerking met een vreemdelingenrechtadvocaat of de betreffende uitgeprocedeerde asielzoeker alsnog in aanmerking kan komen voor een verblijfsvergunning. Daarnaast wordt er bijvoorbeeld ook begeleiding bij het verkrijgen van medische zorg en andere benodigde ondersteuning geboden. Dit is een vrij omvattende vorm van ondersteuning, al verschilt het per locatie hoe de ondersteuning er exact uit ziet en hoe lang asielzoekers hier mogen verblijven.

De landelijke overheid heeft de afgelopen jaren echter verschillende pogingen gedaan de gemeentelijke noodopvang te beëindigen omdat dit haar ontmoedigingsbeleid zou frustreren en aanzuigend zou werken (ACVZ 2018, p. 3). Door bestuurlijke en financiële druk uit te oefenen op de opvangorganisaties en gemeenten die deze opvangorganisaties (deels) bekostigden, hoopte zij dat gemeenten de ondersteuning zouden beëindigen (Winter e.a. 2018). Daarnaast heeft zij door het bieden van financiering voor terugkeerprojecten de organisaties geherstructureerd en in het Nederlandse vreemdelingenbeleid geïncorporeerd waardoor deze organisaties strikter gebonden zijn aan vooraf vastgestelde criteria over wie op te vangen (Kox & Staring 2021). Na een jarenlange politieke, juridische en maatschappelijke discussie heeft dit er mede in geresulteerd dat een deel van de noodopvangorganisaties gestopt is. Daarnaast is een deel van de organisaties overgegaan in bed-, bad- en broodvoorzieningen (BBB), al betekent dit in de praktijk dat een deel van de organisaties de hulp op vergelijkbare wijze voortzet (Hermens e.a. 2021; Kox & Staring 2020; Mack e.a. 2020; Winter e.a. 2018). Mede ten gevolge van de langdurige discussie over BBB voor ongedocumenteerden is de landelijke overheid in 2019 begonnen met de pilot Landelijke Vreemdelingen Voorzieningen (LVV) in de grote steden (Hermens e.a. 2021; Mack e.a. 2020; Winter e.a. 2018). De opvangmogelijkheden zijn met de komst van de BBB-voorzieningen en de LVV laagdrempeliger geworden, maar tegelijkertijd is er meer druk komen te liggen op terugkeer, nu ongedocumenteerden die gebruik wensen te maken van de LVV dienen mee te werken aan een toekomstbestendige oplossing (vgl. Kox & Staring 2020).³⁵ Indien het tijdens het verblijf in de BBB of LVV niet is gelukt een toekomstbestendige oplossing te vinden, dienen zij deze te verlaten en kunnen zij hier niet nogmaals gebruik van maken.

Een deel van de asielzoekers verbleef ten tijde van het interview in een BBB of LVV. Zij beschrijven verschillende ervaringen, wat geen verwondering wekt nu de werkwijze en de omstandigheden bij deze locaties nog sterk uiteenlopen (Her-

35 In het regeerakkoord 2021-2025 is aangekondigd om de LVV voort te zetten. Ongedocumenteerden mogen hier gebruik van maken, onder de voorwaarden dat zij meewerken aan terugkeer.

mens e.a. 2021; Mack e.a. 2020). Sommige locaties bieden bijvoorbeeld enkel nachtopvang, bij andere locaties krijgen ongedocumenteerden 24-uurs opvang met begeleiding en leefgeld (Hermens e.a. 2021; Mack e.a. 2020). Ook hier geldt dat respondenten dankbaar zijn dat zij gebruik kunnen maken van deze nieuwe voorzieningen en dat deze laagdrempeliger lijken te zijn dan de gemeentelijke noodopvang. Tegelijkertijd ervaren de respondenten die hier verblijven het als lastig dat ze doorgaans hun kamer (wederom) met andere onbekende mensen moeten delen en dat ze weten dat ze hier slechts tijdelijk mogen verblijven. Reza, een Iraanse man die in een LVV verblijft, vindt bijvoorbeeld dat de LVV valse hoop biedt nu hij hier maximaal drie maanden mag verblijven. Hij maakt zich grote zorgen wat het gedwongen vertrek voor zijn huisvesting – en voor zijn toekomst in Nederland in bredere zin – zal betekenen: ‘Wat moet ik doen? Waar moet ik heen? Wat gaat er gebeuren? Dat zijn mijn enige gedachten geworden. Ik heb niets anders om aan te denken.’ Indien er in de LVV geen oplossing in termen van verblijfsvergunning of terugkeer wordt gevonden, worden zij zonder alternatieve huisvesting en zonder enig perspectief op straat gezet. Deze ongedocumenteerden zijn dan feitelijk dakloos.

Terug naar de asielopvang

Het valt op dat de geïnterviewde asielzoekers – in tegenstelling tot andere respondenten – door hun wens hun verblijf in Nederland te legaliseren (herhaaldelijk) tussentijds terugkeren in locaties van het COA. Als zij een nieuwe asielaanvraag of andere legalisatieaanvraag indienen, kan het zijn dat zij op dat moment weer rechtmatig in Nederland verblijven en recht hebben op opvang in een locatie van het COA.³⁶ Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het verhaal van Leon, een Libische man die vanwege de voortdurende onrust in zijn herkomstland herhaaldelijk een nieuwe asielprocedure is begonnen in de hoop alsnog asiel in Nederland te kunnen krijgen. Dit maakte dat hij na zijn eerdere verwijdering uit een AZC na drie maanden op straat geleefd te hebben wederom in een AZC mocht verblijven:

‘Vanaf 2009 tot 2014 zat ik in het AZC omdat ik in 2009 een nieuwe aanvraag heb ingediend. In 2011 was het oorlog in Libië, dus kreeg ik geen antwoord [op het asielverzoek]. Ik blijf. Ja, wachten, wachten, wachten. Vier jaar wachten. En ze zeggen tegen mij in 2014: “Jouw procedure is zeg maar afgelopen, jij moet buiten het AZC.” Drie maanden ben ik buiten het AZC, toen had ik weer een nieuwe advocaat en een nieuwe aanvraag en in hetzelfde jaar zat ik weer in een AZC.’

36 Afhankelijk van het type aanvraag kunnen asielzoekers ten tijde van een asielaanvraag rechtmatig verblijf in Nederland genieten. Indien er geen procedure is of ten tijde van beroepsprocedures wordt het verblijf van asielzoekers weer onrechtmatig. Dit laat zien dat rechtmatig en onrechtmatig verblijf elkaar kunnen afwisselen en de juridische status van het verblijf voor asielzoekers niet altijd duidelijk is. Kubal (2013) spreekt ook wel over semilegaliteit. Ten tijde van de interviews verbleef overigens geen van de asielrespondenten op een locatie van het COA.

Afhankelijk van het type locatie verbleven zij in het AZC in een (gedeelde) kamer met gedeelde voorzieningen zoals keuken, badkamer/wc en buitenruimten. Niet zelden moesten deze respondenten van de ene locatie naar de andere locatie verhuizen tijdens de behandeling van hun asielverzoek, iets dat de opvang binnen de Nederlandse asielprocedures ook nu nog kenmerkt (vgl. Staring & Bouabid 2019; Werkgroep Kind in AZC 2013). Indien hun aanvraag werd afgewezen, dienden zij de opvang weer te verlaten.

Verblijf op straat

Tot slot is er een substantiële groep geïnterviewde asielzoekers die tijdelijk op straat heeft geslapen omdat zij geen andere plek hadden om naartoe te gaan en/of niet op de hoogte waren van potentiële opvangmogelijkheden. Op straat probeerden zij een beschutte plek te zoeken en vandaaruit weer te zoeken naar onderdak. Zo ook Tahir, een Algerijnse man die ten tijde van de Algerijnse burgeroorlog naar Nederland is gekomen om aan de dienstplicht te ontkomen. Hij vertelt dat zijn asielverzoek is afgewezen waarna hij in een terugkeerlocatie is geplaatst. Na deze locatie verlaten te hebben om zo een gedwongen vertrek te voorkomen, ontbrak het hem ook aan een alternatief mede omdat hij nu nog nauwelijks mensen in Nederland kende. Tahir is vervolgens op straat terechtgekomen en heeft sindsdien veelvuldig buiten in een publieke ruimte verbleven. Het viel hem zwaar om op straat te slapen en zoveel zorgen te hebben. Om met zijn situatie om te kunnen gaan en even niets te hoeven voelen, is Tahir drugs gaan gebruiken. Waar Tahir geruime tijd op straat heeft doorgebracht, bleef het verblijf op straat bij de meeste van de geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers beperkt tot kortere perioden alvorens zij elders terecht konden. Wel waren zij allen ten tijde van hun verblijf op straat vooral bezig met overleven, iets dat volgens onderzoek het zoeken naar een duurzame oplossing in termen van legaliteit en huisvesting bemoeilijkt (Winter e.a. 2018). Zij probeerden wel hun positie te verbeteren, maar waren hiervoor doorgaans afhankelijk van anderen. Dit had niet alleen invloed op hun wooncarrières, maar tevens op hun gezondheid zoals in hoofdstuk 6 naar voren zal komen.

De invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hogere leeftijd op de wooncarrières van uitgeprocedeerde asielzoekers

De wooncarrières van de oudere uitgeprocedeerde asielzoekers komen overeen met hetgeen bekend is over de huisvesting van uitgeprocedeerde asielzoekers (zie bijv. Burgers & Engbersen 1999; Kox 2010; Leerkes e.a. 2004; Staring & Aarts 2010). Ook uit deze eerdere studies blijkt dat uitgeprocedeerde asielzoekers gebruikmaken van opvangorganisaties, hun netwerk, de straat en dat zij deze verschillende vormen van huisvesting veelvuldig afwisselen. De wooncarrières van uitgeprocedeerde asielzoekers worden hierdoor gekenmerkt door een grote mate van afhankelijkheid, voorwaardelijkheid en onzekerheid. Deze studie laat zien dat dit problematischer wordt naarmate zij ouder worden en/of langdurig ongedocumenteerd in Nederland

verblijven. Zowel door hun hogere leeftijd als het langdurig in een onzekere huisvestingssituatie verkeren vragen zij zich in toenemende mate af waar zij in de toekomst kunnen verblijven. Najja, een Oegandese vrouw die zestien jaar ongedocumenteerd in Nederland is en momenteel in de opvang verblijft, antwoordt bijvoorbeeld als volgt als haar gevraagd wordt in hoeverre zij zich zorgen maakt over haar huisvesting nu ze ouder wordt: 'Ja, ik maak me hier zorgen over. Natuurlijk!' Deze ongedocumenteerden verwachten – en vrezen – dat hun problemen de komende jaren zullen verergeren indien er niets aan hun situatie verandert en de afhankelijkheid, voorwaardelijkheid en onzekerheid van de huisvesting blijft voortduren.

Dit heeft ten eerste te maken met de toenemende, voortdurende afhankelijkheid en de uitputting van hun huisvestingsmogelijkheden die hiermee gepaard gaat. Zo vertellen verschillende uitgeprocedeerde asielzoekers dat zij voor hun huisvesting al lange tijd afhankelijk zijn van hun netwerk en opvangorganisaties. Naarmate dit langer voortduurt, vrezen zij steeds meer dat hun netwerk uitgeput raakt en dat zij hierdoor op straat komen te staan. Zeker de respondenten die bij vrienden, landgenoten of anderen uit hun persoonlijke netwerk verblijven, geven aan dat zij hier niet eeuwig welkom zijn nu hun aanwezigheid als last ervaren wordt. Dit speelde extra ten tijde van de coronapandemie toen het advies gold thuis te blijven en mensen met ruimtegebrek in hun huis kampten. Daarbij speelt ook dat de kinderen van families groter worden en meer ruimte nodig hebben waardoor er geen ruimte voor de opvang van ongedocumenteerde ouderen over blijft. Dit maakt dat respondenten hier niet langer welkom waren. Gihan, een Sri Lankaanse man die inmiddels negentien jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft en tot dusver veel op straat en veel bij vrienden in huis heeft gewoond, vertelt dat hij voelt dat zijn vrienden niet langer willen dat hij in hun huis verblijft. Zij beantwoorden zijn telefoontjes niet meer uit angst dat hij zal vragen of hij bij hen mag slapen:

'Want deze situatie... Niemand wil me helpen en ook niemand wil met me afspreken. (...) Weet je, ze nemen soms hun telefoon niet op of verbreken de verbinding als ik bel. Zij weten waarom ik bel; voor problemen. Dat is niet gisteren gebeurd, het is niet afgelopen maand gebeurd. Nu corona ongeveer anderhalf jaar duurt weten ze waarvoor ik bel. Ze nemen de telefoon niet op. Als ik bel zijn ze online, maar ze gaan meteen offline en bellen niet terug. Twee of drie dagen bellen ze niet terug. Ik kan het ze niet kwalijk nemen want ze doen hun best voor mij. Ik kan alleen maar vragen... zij zijn niet... ik ben niet hun eerste prioriteit, zij hebben andere prioriteiten in het leven.'

De ervaren uitputting van het netwerk maakt dat de kansen om bij personen uit het netwerk te verblijven kleiner worden, zeker nu deze respondenten een relatief klein netwerk hebben om op terug te vallen en meer mentale klachten ten gevolge van het langdurige ongedocumenteerde verblijf ondervinden naarmate ze hier langer zijn.

Daarbij kunnen asielzoekers ook in mindere mate gebruikmaken van opvangmogelijkheden nu deze veelal voorwaardelijk zijn. Dit geldt onder meer voor het verblijf in de gemeentelijke noodopvang, BBB en LVV. Uitgeprocedeerde asielzoekers mogen hier alleen verblijven indien er perspectief op legalisering dan wel terug-

keer is en moeten aan de criteria blijven voldoen om aanspraak op deze opvang te kunnen blijven maken. Daarbij zijn de mogelijkheden om bij andersoortige hulpverleningsorganisaties steun te kunnen krijgen afgenomen (vgl. Kox & Staring 2020). Dit komt ook naar voren in het verhaal van Simran, een Azerbeidzjaanse 62-jarige vrouw die vreest binnenkort de opvang te moeten verlaten nu zij niet in aanmerking komt voor een nieuwe asielprocedure maar vanwege zorgen om haar veiligheid ook niet wil terugkeren naar Azerbeidzjan:

'Ik mag hier niet blijven, ik kan hier niet blijven. Ze gaan mij eruit zetten. Na een maand of na tien dagen gaan ze mij eruit zetten. Ze zeggen dat ze vol zitten. (...) Ik heb nog een maand. Ik heb hier een jaar gewoond en nu zeggen ze dat ik hier niet kan blijven. Nu weet ik het niet. (...) Ik weet echt niet wat ik ga doen, ik weet het niet...'

De verhalen van deze uitgeprocedeerde asielzoekers zijn in lijn met eerder onderzoek van Kox en Staring (2020) dat laat zien dat verblijf in de gemeentelijke noodopvangorganisaties, BBB en LVV gepaard gaat met selectie en uitsluiting nu opvangorganisaties niet de capaciteit hebben iedereen te blijven helpen, ondanks hun vaak goede bedoelingen. Deze organisaties voelen zich onder druk van de lokale overheid die de hulpverlening financiert, gedwongen voorwaarden te stellen aan het verblijf in de opvang. De dreiging van een gedwongen vertrek uit de opvang kan echter een grote mate van wanhoop onder deze ongedocumenteerden met zich meebrengen zoals het verhaal van Simran laat zien en afbreuk doen aan het vertrouwen in deze organisaties. Daarbij krijgen respondenten het gevoel dat ze ook van de opvangorganisatie moeten terugkeren naar hun herkomstland indien hun legaliseringspogingen zijn gestrand, terwijl dit naar hun idee geen reële optie is gezien de vrees voor hun veiligheid (vgl. Kox & Staring 2020). Dit sluit aan bij de insteek van deze locaties om een toekomstbestendige oplossing te vinden, maar voorlopige evaluaties van de LVV laten zien dat het vinden van duurzame, toekomstbestendige oplossingen voor ongedocumenteerden complex is en door tal van factoren wordt bemoeilijkt (Hermens e.a. 2021; Mack e.a. 2020). In de praktijk betekent dit – zoals ook in dit onderzoek duidelijk naar voren komt – dat deze ongedocumenteerden de opvang verlaten en hier niet nogmaals terecht kunnen maar hun ongedocumenteerde verblijf in Nederland wel continueren.³⁷

De geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers gaan dan – noodgedwongen – weer op zoek naar een andere vorm van huisvesting. Dit brengt veel onzekerheid voor respondenten met zich. Deze lijkt toe te nemen met het voortduren van hun ongedocumenteerde verblijf, terwijl zij tegelijkertijd geen alternatieven tot hun beschikking hebben. Dit geldt ook voor Gor, die al zeven jaar bij een pastor inwoont en daarmee

37 Wel maken zij met het ouder worden en het verslechteren van hun gezondheid wellicht meer kans dat er een uitzondering voor hen wordt gemaakt nu 'schrijnendheid' een criterium vormt om in aanmerking te komen voor een verblijf in de noodopvangorganisaties voor uitgeprocedeerde asielzoekers (Winter e.a. 2018). De geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers ervaren dit zelf echter niet zo.

over zeer stabiele huisvesting beschikt in vergelijking met de andere asielrespondenten. Zo vertaalt de ervaringsdeskundige voor Gor tijdens het interview:

‘Het is moeilijk te zeggen, natuurlijk hebben we momenteel geen keuze, dus we moeten gewoon bij de pastor blijven. Want we hebben nergens anders. (...) Hij zegt, we hebben meerdere opties geprobeerd. Dus we hebben aan meerdere, soort van, opties of plekken gegaan voor te vragen maar dit is de enige dat op dit moment lukt. En hij zegt, ja de spanning is ook heel veel. Want er zijn ook heel veel problemen die wij hebben ervaren. Dus, ja het is gewoon heel uitdagend.’

Deze constante uitdaging woonruimte te zoeken en de beperkingen waartegen zij hierbij aan lopen kenmerkt de wooncarrières van de geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers. Zij vrezen dat het zoeken van huisvesting alleen maar moeilijker zal worden naarmate zij ouder worden en het ongedocumenteerde verblijf langer voortduurt. Waar deze respondenten nu tot op zekere hoogte in staat zijn – onconventionele en ongewenste – oplossingen te vinden en soms op straat verblijven, verwachten zij dat het vinden van onderdak met het ouder worden en het verslechteren van hun gezondheid dat hiermee gepaard kan gaan alleen nog maar moeilijker zal worden in de toekomst. Dit leidt tot toenemende zorgen en een weinig rooskleurig perspectief voor de nabije toekomst, zoals naar voren komt in de woorden van de Sri Lankaanse Kaveesha: ‘Ik weet niet wat er gaat gebeuren maar de toekomst zal problematisch voor me zijn.’ Dit is typerend voor de gehele groep en heeft invloed op de (mentale) gezondheid van deze groep zoals we in hoofdstuk 6 laten zien.

4.2 DE HUISVESTING VAN INVESTEERDERS

De geïnterviewde investeerders zijn in vergelijking met de geïnterviewde asielzoekers minder afhankelijk op het gebied van huisvesting. Zij waren ten tijde van of direct voorafgaand aan het interview in staat om – al dan niet met een partner of goede bekende – zelfstandig woonruimte te huren of om bij hun werkgever in te wonen. Dit heeft ermee te maken dat zij veelal actief zijn op de informele arbeidsmarkt en daardoor in staat zijn te betalen voor hun woonruimte. Door het langdurig ongedocumenteerde verblijf hebben zij een groter netwerk opgebouwd dat hen in staat stelt zowel werk als geschikte woonruimte te vinden. Dit heeft een positieve invloed op hun kansen op de woningmarkt. Naarmate zij ouder worden en langdurig zwaar fysiek werk hebben verricht, stijgt echter het risico dat zij minder of niet meer kunnen werken waardoor zij niet meer in staat zullen zijn zelfstandig woonruimte te huren. Dat maakt dat ook de wooncarrières van de investeerders worden gekenmerkt door kwetsbaarheid.

Zelfstandige woonruimte huren

In tegenstelling tot de geïnterviewde asielzoekers werkt het merendeel van de geïnterviewde investeerders in de informele economie. Zij hebben een (variërend) inko-

men en zijn daardoor in staat tegen betaling zelfstandige woonruimte te huren. Dit betreft meestal (illegale) onderhuur of huur bij particulieren waar zij een kamer met gedeelde voorzieningen of – al dan niet met een partner of vriend – een volledig appartement/studio huren. Deze respondenten waren – wellicht mede door de door ons gebruikte wervingsstrategieën bij dit onderzoek – vooral woonachtig in grote steden. De kosten voor de woonruimte zijn in de loop der jaren opgelopen en zijn erg afhankelijk van het type woonruimte. Deze variëren van € 150 euro tot een uitzondering van € 2.500 euro per maand. Zij verblijven variërend van enkele maanden tot meerdere jaren op een locatie. Sommige respondenten klagen over hun huisbaas of de voorzieningen, anderen zijn erg tevreden over hun huisvesting.

De investeerders vertellen hun woonruimtes om verschillende redenen te verlaten. Zo geven sommige respondenten aan dat zij een andere woonruimte zijn gaan huren omdat ze niet meer tevreden waren of liever op een andere plek of in een ander appartement wilden verblijven. Anderen moesten hun woonruimte gedwongen verlaten omdat de verhuurder overleed, ging renoveren of andere plannen met de woonruimte had. Daarnaast vormde angst voor verraad of betrapting door de vreemdelingenpolitie voor sommige van deze respondenten reden om te verhuizen. Enerzijds was het een vrije keuze om te vertrekken, anderzijds werden of voelden zij zich gedwongen om de woonruimte te verlaten. Een deel van de respondenten woonde dan tussentijds in bij iemand uit hun sociale netwerk alvorens zij weer in staat waren zelfstandige woonruimte te huren.

In het verleden is een enkeling in staat geweest om woonruimte te huren via sociale wooncorporaties. Zo vertelt Osman, een Turkse man die ten tijde van het interview 29 jaar ongedocumenteerd in Nederland verbleef, dat hij in het begin ook vooral via de Turkse gemeenschap aan woonruimte kwam. Dit wilde hij echter niet meer vanwege enkele negatieve ervaringen. Hij heeft zich vervolgens tot een woningbouwvereniging gewend en heeft jarenlang in slooppanden gewoond:

‘Op een gegeven moment... ja in plaats van dat je afhankelijk bent van iemand... ben ik zelf gegaan en heb om een huis gevraagd. Ik heb het zelf gevonden via een woningbouwvereniging. (...) Ja, ze zeggen: “We kunnen wel een slooppand geven, op een andere manier een normaal huis.” Je had toen woningnet, je hebt het nog steeds... Je vulde iets in en kreeg de dag daarna meteen een huis... Ze wilden papieren van de gemeente, je loonstrook, en bankrekening. Ik ging erheen en ze keken... oh super. Toen vroegen ze legitimatie, een verblijfsvergunning... Ik gaf mijn Turkse paspoort en hij keek mij verbaasd aan: “Heeft u er geen?” “Nee.” Hij was verbaasd. Hij zei: “Ik ga even naar achter.” En hij ging naar achter. Ik ging natuurlijk al mijn papieren weer opruimen want ik dacht dat hij nee zou gaan zeggen. Ze gaven geen huis aan personen zonder verblijfsvergunning, vanaf de jaren negentig gaven ze geen huis meer. Ik ruimde alles op en hij kwam: “Sorry meneer, we kunnen het niet geven.” Ik ben vaak zo geweest en weer teruggegaan. Op een gegeven moment zei een Nederlander daar: “Ze zullen je geen huis geven, je moet vragen om een slooppand.” En ongeveer tien jaar lang heb ik slooppanden gewoond. Steeds een jaar, twee jaar.’

De vraag is echter of dit vandaag de dag nog steeds mogelijk zou zijn gezien de sinds de jaren negentig toegenomen uitsluiting van ongedocumenteerden en het

geïntensiveerde toezicht waardoor ongedocumenteerden steeds moeilijker toegang kunnen krijgen tot de huisvestingsmarkt (vgl. Van der Leun 2003).

Deze respondenten zijn in staat zelfstandig woonruimte te huren en dus minder afhankelijk van hun sociale netwerk. Zij hebben dus relatief gezien een goede positie op de woningmarkt. Uit de interviews blijkt echter dat ook zij zich in een kwetsbare positie bevinden. Zo lopen zij bijvoorbeeld risico's verraden te worden door de mensen om hen heen. Verschillende Filipijnse respondenten geven aan dat een deel van de legaal verblijvende Filipino's jaloezie ervaart doordat ongedocumenteerden geen inkomstenbelastingen hoeven te betalen. Deze jaloezie kan volgens respondenten reden zijn het onrechtmatige verblijf (anoniem) te melden bij de politie. Daarnaast vertelt een respondent na het verbreken van haar relatie bij haar ex-partner te blijven wonen zodat ze gezamenlijk de huur konden betalen, iets dat haar vatbaar maakt voor misbruik. Bovendien is een aantal respondenten bij 'verkeerde huisbazen' terechtgekomen, wat hen kwetsbaar maakt voor uitbuiting. De tolk vertaalt het verhaal van een Braziliaanse als volgt tijdens het groepsgesprek:

'Acht jaar geleden kwam ze wel in aanraking met de politie. Ze had anderhalf jaar een vriend, ze had een huis gehuurd. De verhuurder was een malafide huisbaas. Hij heeft het geld gepakt, maar hij wou haar niet de sleutel geven aan hen om daar in te trekken. En haar vriend heeft ruzie gemaakt met die verhuurder en er was fysiek contact. Dus die verhuurder heeft de politie gebeld en gezegd dat haar vriend een drugsdealer was. Toen kwam de politie bij haar thuis en heeft haar paspoort meegenomen. Vanwege haar medicijnen, ik weet niet wat het is, het is een witte poeder, ik weet niet wat dat is. Baking soda. Ze had een witte poeder en ze dachten dat het drugs was. Ze hebben meegenomen op het politiebureau daar heeft ze een nacht verbleven. Ja, een nacht en dan volgende dag ze kreeg het verzoek om het land te verlaten.'

Het valt op dat steeds dezelfde respondenten negatieve ervaringen hebben terwijl anderen hier geen last van ondervinden. Het is niet duidelijk waardoor dit verschil veroorzaakt wordt, maar laat wel de kwetsbaarheid van deze investeerders op de woningmarkt zien. Dit zou ertoe kunnen leiden dat deze ongedocumenteerden uiteindelijk afglijden en vergelijkbare moeilijkheden gaan ondervinden als de avonturiers die we later in dit hoofdstuk zullen bespreken.

Inwonen bij een werkgever

Daarnaast heeft een beperkt aantal respondenten bij de werkgever ingewoond, iets dat ten tijde van het interview niet meer voorkwam. Respondenten die bij hun werkgever hebben gewoond, vertelden dat de werkgever de huur van hun salaris afhiel en dat zij dan een bed, kamer of aparte woonruimte ter beschikking kregen. De omstandigheden waaronder deze respondenten verbleven lieten echter te wensen over. Zo vertelt Dakila, een Filipijnse vrouw die ten tijde van het interview achttien jaar ongedocumenteerd in Nederland verbleef, dat niet alleen de voorzieningen in het tuinhuisje waar ze verbleef sober waren maar dat er ook steeds meer van haar werd gevraagd in ruil voor haar loon en huur:

'Ik maakte hun huis schoon en kon in het tuinhuisje achter in de tuin verblijven. Daar hadden ze plaats gemaakt om te wonen. Ik ben daar weggegaan want het werd me te veel. Er kwamen steeds meer kinderen en vrienden in het huis, zijn broer en diens kinderen. Ik ben daarom met hem gaan praten en zei: "Dit is te veel nu. Ik moet hier vertrekken, dit is te veel." Hij maakte gebruik van me. Het huis had vier verdiepingen en we hadden afgesproken dat alleen hij daar zou wonen en dat ik het huis zou schoonmaken. Maar nu laat hij de zoon van een vriend daar wonen en studeren, en ander zoon die hier studeert en zijn vier kinderen komen hier regelmatig. Dan komt zijn broer weer voor vakantie. Het is gewoon te veel.'

Uiteindelijk heeft zij besloten op zoek te gaan naar zowel ander werk als woonruimte in de hoop haar situatie te verbeteren. Dit laat zien dat deze respondenten zo in staat zijn zelfstandig te overleven en – in vergelijking met de vorige groep – over relatieve keuzevrijheid beschikken, maar dat de omstandigheden te wensen over kunnen laten. Daarbij blijkt uit eerder onderzoek dat inwonen bij de werkgever en de afhankelijkheidsrelaties die hiermee gepaard kunnen gaan grotere risico's op uitbuiting met zich kunnen brengen (Hiah & Staring 2013; Staring 2011).

De invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hogere leeftijd op de wooncarrières van investeerders

Het bovenstaande laat zien dat de huisvesting van geïnterviewde investeerders overeenkomt met eerdere studies naar de huisvesting van ongedocumenteerde investeerders (vgl. Burgers & Engbersen 1999; Staring 2001; Van Meeteren 2004). Deze ongedocumenteerden zoeken ook via hun sociale netwerk naar huisvesting. Omdat investeerders veelal zijn ingebed in sterke etnische netwerken met toegang tot de Nederlandse arbeids- en woningmarkt hebben zij echter in vergelijking met de voorgaande groep respondenten een sterkere positie op de woningmarkt. Deze netwerken zijn namelijk beter in staat om ongedocumenteerden de benodigde ondersteuning te bieden waardoor de geïnterviewde investeerders zich in een betere positie bevinden op dit gebied dan de geïnterviewde asielzoekers. Dit is al direct bij aankomst in Nederland zichtbaar nu zij niet net zoals de asielzoekers afhankelijk zijn van de opvang van het COA, maar direct na aankomst bij een familielid of een bekende terecht kunnen. Zij verblijven hier de eerste periode om zo een start te maken op de arbeids- en woningmarkt. Als dat eenmaal gelukt is, kunnen eventueel partner en/of kinderen ook komen indien hiertoe een inreis mogelijkheid bestaat.³⁸ Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het verhaal van Cíntia, een Braziliaanse vrouw die ten tijde van het interview vijftien jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft. De tolk vertaalt haar relaas over haar huisvesting bij aankomst in Nederland als volgt:

38 Voor Brazilianen geldt geen visumplicht waardoor dat voor hen relatief makkelijk is in vergelijking met respondenten uit andere landen. Vanuit andere landen worden echter ook creatieve oplossingen gezocht om formele inreisvereisten te omzeilen (vgl. Kox & Staring 2021).

'Als je als toerist wil komen moet je zo'n brief opstellen dat er iemand bij jou komt logeren. Zo'n brief heeft ze gekregen van een nichtje die al samenwoonde met een Surinaamse man. Dus toen ze hiernaartoe kwam is ze bij hen ingetrokken, bij hen gaan wonen een tijd. Daarna is ze verhuisd naar een andere Amsterdamse wijk, via die man die alle Brazilianen opving hier in Nederland. (...) Ze heeft daar één jaar gewoond, daarna is ze naar Brazilië gegaan om haar zoon op te halen. Toen zij terugkwam, heeft ze daar nog één jaar gewoond, dus in totaal twee jaar.'

Als ze eenmaal gesetteld zijn en werk hebben kunnen regelen gaan ze doorgaans via hun – inmiddels al wat uitgebreidere – netwerk op zoek naar andere woonruimte. Zo vervolgt Cíntia haar verhaal:

'Binnen onze gemeenschap is er altijd mond-tot-mondreclame. Er is altijd iemand die weet dat iemand een woning heeft of wat dan ook. Ze geeft ook aan dat ze gewoond heeft met familie of meerdere mensen in een appartement, waar iedereen een eigen kamer had. Ze moest alleen voor haar en haar kind iets zoeken waardoor het makkelijker was om iets te vinden. Een kamer was genoeg. (...) Ja, voor mij is een woning geen probleem want ik heb mensen in mijn netwerk die, ondanks het feit dat ik ongedocumenteerd ben, contact hebben met makelaars en dan kan ik via hen wel aan een huis komen. Dat is geen probleem.'

In tegenstelling tot de geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers lijken deze investeerders beter in staat een relatief succesvolle wooncarrière op te bouwen. Zij ervaren meer keuzevrijheid en zijn – zeker in vergelijking met de andere groepen geïnterviewden – tevreden over hun huisvesting.

Het langdurige verblijf en/of de hogere leeftijd heeft uiteenlopende effecten op de wooncarrières van deze groep ongedocumenteerden. Zo geeft een aantal van deze respondenten aan dat het langdurige ongedocumenteerde verblijf juist voordelen heeft wat betreft huisvesting. Zij hebben door de jaren heen een groter netwerk opgebouwd en kennen daardoor ook meer mensen tot wie zij zich kunnen wenden voor hun zoektocht naar woonruimte. Zo ook Cíntia:

'In de loop van de jaren heb ik mijn netwerk goed opgebouwd, goede vrienden en mensen die dicht bij mij staan. Ja, die mensen stellen altijd een plek ter beschikking voor mij. Daar ben ik ook dankbaar voor, voor wat zij doen.'

Door de jaren heen is zowel hun netwerk in de etnische gemeenschap als daarbuiten gegroeid waardoor zij meerdere mogelijkheden tot hun beschikking hebben om aan werk en woonruimte te komen.

Ook de wooncarrières van de geïnterviewde investeerders kenmerken zich echter door een grote mate van kwetsbaarheid. Respondenten vertellen bijvoorbeeld over malafide huisbazen, over de risico's op verraad en het (gedwongen) inwonen bij een ex-partner vanwege de beperkte zelfstandigheid. Deze kwetsbaarheid op de woningmarkt neemt toe naarmate zij ouder worden omdat respondenten vrezen dat met het ouder worden hun gezondheid achteruit zal gaan waardoor zij minder – of

niet meer – in staat zullen zijn het (fysiek zware) werk te verrichten dat zij momenteel doen. Indien zij het aantal werkuren terug moeten schroeven of indien zij niet meer kunnen werken, heeft dat gevolgen voor hun inkomsten zoals in hoofdstuk 3 aan bod kwam. Aangezien ongedocumenteerden sinds de invoering van de Koppelingswet geen aanspraak meer kunnen maken op sociale voorzieningen betekent dit dat zij bij het opdrogen van hun inkomsten en spaargeld ook niet meer in staat zullen zijn hun huur te betalen. Dit zal ertoe leiden dat zij hun woonruimte verliezen. Voor de meeste van deze respondenten waren dit vooral zorgen voor de toekomst, maar – zoals in hoofdstuk 3 beschreven – een paar respondenten gaven aan nu al minder te werken of hun type werkzaamheden veranderd te hebben gezien hun fysieke gesteldheid. Zij maakten zich zorgen of ze nog wel genoeg spaargeld hadden om hun woonruimte te blijven betalen. Dit speelde ook tijdens de eerste fase van de coronapandemie nu de maatregelen ter bestrijding van de pandemie een direct effect had op het inkomen van deze respondenten. Zij vertelden dat ze het afgelopen jaar minder uren hadden kunnen werken nu mensen zoveel thuis waren en daardoor minder inkomsten hadden. Dit maakt dat sommigen hun gespaarde geld hebben moeten aanwenden om de huur te betalen. Anderen hebben hun huisbaas tijdelijk om huurverlaging gevraagd of zijn gaan samenwonen om zo te kunnen besparen op woonlasten. Zij gaven ten tijde van de interviews aan dat de pandemie niet te lang mocht duren aangezien het gebrek aan (volledige) inkomsten anders problematisch zou worden en zij zonder huisvesting zouden komen te zitten (vgl. Kox & Van Liempt 2020). De pandemie had zo een directe invloed op hun onafhankelijkheid. Respondenten vrezen dat het ouder worden een vergelijkbare invloed op hun huisvesting zal hebben. Indien dit tot problematische situaties zal gaan leiden overwegen zij om terug te keren naar hun herkomstland.

4.3 DE HUISVESTING VAN AVONTURIERS

De wooncarrière van de geïnterviewde avonturiers lijkt direct bij aankomst op de wooncarrière van de geïnterviewde investeerders. Deze groep is er met de loop der jaren echter niet in geslaagd om hun succes op de woningmarkt vast te houden. Deze geïnterviewde avonturiers geven aan hun relatief stabiele, onafhankelijke huisvesting te hebben verloren. In de verhalen van deze respondenten komen verschillende oorzaken naar voren die hier (mede) debet aan zijn, zoals hun verminderde (psychische) gezondheid en arbeidsgeschiktheid, een beëindigde relatie, verslavingsproblematiek, betrokkenheid bij het criminele circuit, een verblijf in detentie, enzovoort. Zo vertelt Fouad, een Algerijnse man die inmiddels 32 jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft: ‘Vroeger was het anders. Ik werkte, verdiende geld, ik huurde een kamer. Ik woonde bij iemand, bij een vrouw. Dat was leuke tijd. Ja.’ Het eindigen van zijn relatie maakte dat hij zijn woonruimte verloor terwijl hij door een arbeidsongeval niet meer in staat was te werken en zelfstandig woonruimte te huren. Deze combinatie van problemen heeft een sterke en blijvende invloed gehad op zijn verdere huisvesting.

Een vergelijkbaar proces zien we bij de andere geïnterviewde avonturiers. Zij zijn door het gebrek aan een stabiel en constant inkomen niet meer in staat om zelfstandig woonruimte te huren of bij hun werkgever in te wonen. Zij woonden daarom ten tijde van – of direct voorafgaand aan – de interviews in bij bekenden, verbleven in opvanginstellingen of sliepen op straat. Dit betekent dat zij – net als de geïnterviewde asielzoekers – afhankelijker zijn geworden van hun sociale netwerk. Tegelijkertijd is dit netwerk minder in staat en/of welwillend om ondersteuning te bieden. De Marokkaanse Mansour vertelt bijvoorbeeld dat hij ruim dertig jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft maar dat huisvesting steeds problematischer is geworden. Vroeger woonde hij bij familie in, maar die kan hem niet langer ondersteunen en huisvesting bieden. Nu probeert hij via de moskee een slaapplek te vinden, maar dit is weinig succesvol en weinig duurzaam. Hierdoor trekt hij van de ene naar de andere plek. Hij slaapt vaak in de woonkamer op de bank en moet overdag elders verblijven. Ook andere avonturiers geven aan dat de mensen in hun netwerk minder bereid of in staat zijn om hen – om niet – langdurig te ondersteunen zoals ook in hoofdstuk 2 en 3 naar voren kwam. Daarbij lijken zij in mindere mate over een gunfactor te beschikken in vergelijking met de asielzoekers waardoor zij ook in mindere mate in staat zijn hulp te mobiliseren (vgl. Hasselberg 2015). Dit maakt dat de wooncarrières van de geïnterviewde avonturiers worden gekenmerkt door fragmentatie, afhankelijkheid en steeds verdere marginalisatie.

Inwonen bij het sociale netwerk

Een deel van de geïnterviewde avonturiers verbleef ten tijde van het interview bij vrienden of bekenden omdat zij – net als de geïnterviewde asielzoekers – niet in staat waren het geld op te brengen om een kamer te huren en niet de mogelijkheid hadden bij een partner te verblijven. Dit betekent dat zij doorgaans een korte periode – bijvoorbeeld een beperkt aantal weken of nachten – bij een vriend of landgenoot op de bank, in een stoel of een matras op de grond sliepen. In tegenstelling tot de meeste uitgeprocedeerde asielzoekers waren zij hierdoor feitelijk dakloos. Deze avonturiers betaalden soms wel voor de boodschappen en deden taken in het huishouden, maar verbleven hier verder kosteloos nu zij niet over voldoende inkomsten beschikten om structureel huur af te dragen. Indien zij zich niet meer welkom voelden, trokken zij weer verder en probeerden zij bij een andere vriend of landgenoot onderdak te zoeken. Dit geldt ook voor Segun, een Ghanese man die 29 jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft. Hij raakte kort na aankomst in Nederland gewond bij de Bijlmerkamp in 1992 en is daardoor nauwelijks in staat geweest om zelfstandig in zijn levensonderhoud te voorzien en woonruimte te huren. Hij heeft enige tijd een vriendin gehad met wie hij samenwoonde, maar die relatie is verbroken. Hij verblijft nu al geruime tijd bij vrienden, ook al voelt hij zich hier niet echt gewenst. Tijdens het interview legt hij uit hoe hij dit aanpakt:

'Ik slaap in het huis van een vriend, misschien een week of twee weken. (...) Ik kan daar in een stoel slapen, een douche nemen en slapen. Soms drie dagen, soms vier dagen. Dus ik trek rond.

(...) Ik heb ongeveer drie mensen bij wie ik dit kan doen. (...) Het is niet makkelijk, maar... Ik zal je de truc vertellen die ik gebruik. Ik ga op bezoek bij een vriend, ik kom dan rond zes of zeven uur. Als ik daar kom, krijg ik misschien iets kleins te eten, ik ga in een stoel zitten en ik doe alsof ik in slaap val. Zij maken me niet wakker om te zeggen dat ik moet gaan omdat ze weten dat ik nergens heb om naar toe te gaan. Dus ze staan me toe om te blijven slapen. (...) Dan, als ik wakker word, ruim ik het huis op, maak het wat schoon. Een beetje, beetje. Dus ik gebruik deze truc, dan sturen ze je niet weg. (...) De lichaamstaal vertelt je dan of je kunt blijven of echt moet gaan. Want ja, je gebruikt hun water, energie en blabla. Als ik signalen ontvang, dan moet ik een beslissing nemen. Maar dan kan ik weer als fris persoon terugkomen.'

Als Segun zich gedwongen voelt weg te gaan, meldt hij zich weer rond etenstijd bij een andere vriend en doet weer net alsof hij in slaap valt in de hoop dat hij niet wordt weggestuurd. Zo wisselt hij deze truc bij zijn drie vrienden af. Ook andere respondenten uit deze groep trekken op deze wijze van vriend naar vriend om zo ergens de nacht door te kunnen brengen. Het valt op dat een deel van deze respondenten wel familie heeft in Nederland maar dat deze familieleden deze respondenten niet kunnen of willen helpen omdat ze bijvoorbeeld geen plek voor hen hebben of niet meer de energie hebben om hen te ondersteunen. Een beperkt aantal respondenten wil zelf niet bij familieleden verblijven, vermoedelijk vanwege de schaamte voor de situatie of het gebrek aan privacy. Dit heeft ook invloed op hun wooncarrières aangezien dit maakt dat zij in (nog) mindere mate terecht kunnen bij dit sociale netwerk.

Deze respondenten geven aan doorgaans blij en dankbaar te zijn dat ze bij vrienden kunnen verblijven, ook al kunnen zij korter bij hun netwerk terecht dan de uitgeprocedeerde asielzoekers. Beide groepen respondenten vinden het echter lastig om bij anderen in te wonen. Ze hebben het gevoel tot last te zijn, ervaren een gebrek aan privacy en vinden de omstandigheden zwaar nu zij geen bed hebben om in te slapen en niet vrij zijn om te gaan en staan waar ze willen. Daarbij kunnen zij soms alleen 's nachts bij hun netwerk terecht, met als gevolg dat ze de dagen buitenshuis of bij inloophuizen uit de daklozenketen moeten doorbrengen. Tegelijkertijd heeft ook deze groep weinig alternatieven tot zijn beschikking. Nu zij in sterke mate afhankelijk zijn van deze mensen in hun sociale netwerk worden zij kwetsbaar voor vervelende situaties. Segun vertelt bijvoorbeeld:

'Soms ga ik naar die vriend in het weekend en dan maak ik de badkamer schoon, maak ik de toiletten schoon, vul de wasmachine, doe de afwas en droog af. Als zij hulp nodig hebben, help ik. (...) Ze dwingen me niet om deze dingen te doen, maar het is... je weet ook dat het huis waar zij wonen... dat jij daar blijft zonder te betalen. Als je niet aan hun wensen voldoet, dan sta je op straat. (...) dat geeft wel druk, maar er zijn grenzen. Als iets over de grens is, dan doe ik het niet.'

Waar deze man aangeeft zijn grenzen te bewaken en geen dingen te doen die hij niet wil in ruil voor huisvesting, is het aannemelijk dat dergelijke afhankelijkheid voor een basisbehoefte als huisvesting kan resulteren in gebruik of misbruik van deze

ongedocumenteerden. Zo geeft een respondent aan dat ook loyaliteit naar medebewoners een rol speelt om geen aangifte te doen van onleefbare omstandigheden, omdat de kans dan groot is dat zowel hijzelf als de ongedocumenteerde medebewoners hun huisvesting kwijtraken. In ander onderzoek wordt gewezen op seksueel misbruik in het bijzonder bij jonge vrouwen waarbij hun seksualiteit in ruil voor overnachting verwacht wordt (vgl. Staring & Aarts 2010, p. 6). Respondenten die aan dit onderzoek deelnamen, hebben niet specifiek verteld over slachtofferschap van geweld of seksueel misbruik, maar spreken wel in algemene zin over de risico's die zij lopen om misbruikt te worden door mensen in hun sociale omgeving waar zij afhankelijk van zijn.

Verblijf in opvangvoorzieningen en LVV

Aangezien deze respondenten niet altijd bij hun sociale netwerk konden of wilden verblijven, wisselden zij dit doorgaans af met het verblijf (overdag en/of 's nachts) in opvangvoorzieningen en/of de straat. Een substantieel aantal respondenten uit deze groep verbleef ten tijde van het interview in dergelijke voorzieningen of had hier eerder verbleven. Waar de geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers vooral in buitenwettelijke en gemeentelijke noodopvangorganisaties voor uitgeprocedeerde asielzoekers verbleven, maakten deze geïnterviewde ongedocumenteerden eerder gebruik van generieke voorzieningen voor dak- en thuislozen zoals inlooplocaties en nachtopvang voor ongedocumenteerden, ook al zijn deze sinds de invoering van de Koppelingswet formeel niet toegankelijk meer voor ongedocumenteerden. Gemeenten geven hier echter in de uitvoering verschillend invulling aan (Boesveldt 2019). Enerzijds kiezen gemeenten ervoor gemeentelijke voorzieningen voor de meest kwetsbaren (bijvoorbeeld na ziekenhuisopname of tijdelijk anders kwetsbaar) beschikbaar te hebben.³⁹ Anderzijds zijn er gemeenten waar nachtopvang laagdrempelig wordt ingevuld, het is immers een tijdelijke voorziening om de eerste nood te lenigen. Vaak kan men hier maximaal zeven tot tien dagen verblijven, waarna men plaats maakt voor een ander. Ten slotte zijn er gemeenten die gedurende de wintermaanden permanente winteropvang hebben, die zeer laagdrempelig is.⁴⁰ Met de komst van de BBB en de LVV heeft deze groep een extra opvangmogelijkheid gekregen die voorheen niet voor hen open stond. De voorloper van deze voorzieningen – de (gemeentelijke) noodopvangorganisaties – waren immers vooral bedoeld voor ongedocumenteerden met een asielachtergrond waardoor ongedocumenteerden zonder asielachtergrond minder mogelijkheden hadden hier gebruik van te maken.

39 Zo is er in Amsterdam voor deze kwetsbare groep een beperkte nachtopvang waarmee 24 uur per dag opvang in een crisissituatie is gegarandeerd, zie www.deregenboog.org/waar/amoc-inloop-huis-gebruikersruimte.

40 Zo is er in Den Haag voor de winterperiode 2021-2022 een permanente winteropvang gerealiseerd, zie www.straatconsulaat.nl/category/daklozenopvang-den-haag/winteropvang/ en deed de gemeente Amsterdam dit de afgelopen jaren, bijvoorbeeld in 2017 van 1 december tot 1 april, zie <https://amsterdam.groenlinks.nl/nieuws/groenlinks-amsterdam-ook-dit-jaar-permanente-winteropvang-voor-daklozen>.

Dit maakt dat asielzoekers en avonturiers zich niet meer in gescheiden circuits begeven. Dit biedt extra mogelijkheden voor deze avonturiers. In de BBB en LVV wordt bijvoorbeeld gekeken wat er voor hen mogelijk is in termen van legalisering, iets waar een deel van deze respondenten niet eerder mee bezig is geweest. Lamin, een Gambiaanse man die meer dan dertig jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft en nog nooit een legaliseringsprocedure was begonnen, vertelt dat hij – tot dit niet meer mogelijk was – in het daklozencircuit of op straat verbleef. Sinds kort wordt hij opgevangen in een LVV om te werken aan een oplossing voor zijn situatie:

‘Maar deze LVV... Toen GroenLinks de lokale verkiezingen in Amsterdam won, heeft Rutger [de verantwoordelijk wethouder] dit project gestart. Dit project dat ongedocumenteerden perspectief moeten krijgen, dat zij niet illegaal in dit systeem mogen zijn zonder dat er perspectief voor ze is. Begrijp je? Dus die vrouw die mijn zaak deed, zij zei: “Meneer, er zijn vier mensen met zo’n zaak. Jij bent één van hen. Ik ga met jouw zaak naar de gemeente en zij moeten jou dit [een plek in de LVV] geven. Want jij verblijft hier zo lang en je kan niet terug en zo”.’

De toegang tot dit soort voorzieningen is net als bij een aantal daklozenvoorzieningen laagdrempeliger omdat er niet aan de criteria hoeft te worden voldaan die gelden voor de eerdergenoemde noodopvangorganisaties wat betreft legaliseringsperspectief. Daar wordt immers ten tijde van het verblijf in de LVV aan gewerkt. Deze relatief nieuwe voorzieningen hebben dus een positieve invloed op de huisvesting van de avonturiers, al geldt ook hierbij dat er slechts een beperkt aantal plekken in de LVV beschikbaar is en deze uiteindelijk ook tijdelijk is. Indien er geen kans is op legalisering en zij niet meewerken aan terugkeer, dienen zij de LVV te verlaten en staan zij weer letterlijk op straat.

Verblijf op ‘straat’

De geïnterviewde avonturiers hebben net als de geïnterviewde asielzoekers relatief vaak op ‘straat’ geslapen ten tijde van hun ongedocumenteerde verblijf. Als zij over ‘op straat slapen’ spreken, refereren ze niet alleen aan slapen in de open lucht, in parken, onder bruggen, in portieken of op stadsbanken, maar ook in meer besloten plekken zoals openstaande schuren, boten en kelders. Het slapen op deze plekken heeft enerzijds te maken met de verslavingsproblematiek waar een deel van deze respondenten mee te kampen heeft gehad, waardoor zij niet meer binnen hun netwerk terecht konden. Anderzijds hebben ook de avonturiers zonder verslavingsproblematiek door de verschraling van hun sociale netwerk na verloop van tijd minder mogelijkheden om op terug te vallen, zeker na ontslag uit vreemdelingen – dan wel strafrechtelijke detentie. Afhankelijk van de stad waar zij verbleven en de mogelijkheden die deze steden aan ongedocumenteerden bieden, konden zij gebruikmaken van generieke voorzieningen voor dak- en thuislozen. Dit is echter niet in alle steden het geval (of niet altijd het geval geweest) en bovendien waren niet alle respondenten meteen op de hoogte van de toegankelijkheid van dergelijke voorzieningen. Omar, een Marokkaanse man die ten tijde van het interview vijftien jaar ongedocumen-

teerd in Nederland verblijft, vertelt bijvoorbeeld hoe hij uiteindelijk via de politie in contact komt met de daklozenopvang:

'Ik ben op straat, ik vind altijd wel een slaapplek. Als ik echt moet slapen dan ga ik gewoon in een boot of in een slaapzak in een portiek. (...) Ik heb heel vaak buiten geslapen, werd ik meegenomen door de politie. Of dat ik een keer in een boot wilde gaan slapen en dat het zo ijskoud was en glad, dat ik uitgleed en de gracht in viel, het was -10 graden. Ja, die dingen heb ik ook meegemaakt. Van alles. (...) Toen ben ik naar het politiebureau gegaan en toen kwam ik bij de daklozenopvang terecht, daar kon ik douchen en andere kleding aantrekken.'

Door een uitspraak van de Centrale Raad van Beroep is het verblijf in dergelijke voorzieningen in 2015 formeel onmogelijk geworden.⁴¹ Zoals hierboven toegelicht, geven gemeenten hier wisselend invulling aan. Daarnaast geven sommige van deze respondenten aan liever geen gebruik te maken van daklozenvoorzieningen in verband met de moeilijke omstandigheden in dergelijke voorzieningen. Zij verbleven soms liever op straat waar ze alleen kunnen zijn in plaats van in een voorziening.

De invloed van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of hogere leeftijd op de wooncarrières van avonturiers

Dit onderzoek laat zien dat de wooncarrières van de respondenten die wij als avonturiers hebben gecategoriseerd, worden gekenmerkt door afhankelijkheid, fragmentatie en steeds verdere marginalisatie (zie ook Burgers & Engbersen 1999; Staring 2001; Van Meeteren 2004). Hun precaire woonsituatie neemt toe naarmate zij langduriger ongedocumenteerd in Nederland verblijven en/of ouder worden. Temeer nu zij in vergelijking met asielzoekers lange tijd minder mogelijkheden hadden om in aanmerking te komen voor opvang omdat zij niet aan de criteria voor toelating tot de hulp van noodopvangorganisaties voldoen (vgl. Van der Leun & Bouter 2015) en het kraakverbod uit 2010 kraken risicovoller maakte. De avonturiers waren daardoor al afhankelijker van hun beperkte netwerk, maar ondersteuners uit dit netwerk kunnen en/of willen niet langer hulp bieden omdat zij zelf ouder worden, de problematiek als zwaarder ervaren en/of niet meer de energie of welwillendheid hebben om steun te bieden zonder zicht op een duurzame oplossing of financiële tegemoetkoming. Deze respondenten hebben dus minder opties tot hun beschikking terwijl zij tegelijkertijd wel erg afhankelijk zijn van hun huisvesting.

Dit maakt dat de positie van deze avonturiers op de woningmarkt met het verstrijken van de tijd steeds kwetsbaarder wordt, temeer omdat hun gezondheid in de loop der jaren achteruitgaat en het leven in onzekerheid steeds moeilijker wordt.

Het afnemen van de hulp bij huisvesting resulteert in steeds gefragmenteerdere wooncarrières waarbij deze ongedocumenteerden van de ene plek naar de

41 Zie bijvoorbeeld *Kamerstukken II* 2016/17, 998, p. 1 (Kamerbrief); ABRvS 26 november 2015, ECLI:NL:RVS:2015:3415; CRvB 26 november 2015, ECLI:NL:CRVB:2015:3803; CRvB 26 november 2015, ECLI:NL:CRVB:2015:3834.

andere plek gaan en afwisselend bij vrienden, in (daklozen)instellingen en/of op straat verblijven. Omar, een Marokkaanse man die vijftien jaar ongedocumenteerd in Nederland is, omschrijft het als volgt: 'Je weet hoe het straatleven is: je slaapt dan bij de een en dan bij de ander. Dus je weet nooit hoe je je dag doorbrengt.' Dit wordt versterkt door de tijdelijkheid van het verblijf in opvanginstellingen waar ook de geïnterviewde asielzoekers zich mee geconfronteerd zagen. Waar daklozeninstellingen tot 2015 minder eisen stelden, mogen de avonturiers ook alleen in de BBB of LVV verblijven indien er zicht is op legalisering of terugkeer. Indien er geen toekomstbestendige oplossing in de vorm van legalisering of terugkeer mogelijk wordt geacht, komen deze avonturiers net als de asielzoekers weer op straat te staan. Het valt op dat deze respondenten uiteenlopende verhalen vertellen over het einde van deze opvang in een BBB of LVV. Sommige respondenten geven aan dat dit vrij abrupt voor hen kwam, andere zeggen hierop voorbereid te zijn geweest. Hoe dan ook, indien zij hier niet langer mogen verblijven proberen zij weer bij hun netwerk te verblijven of in andere instellingen te slapen. Indien dit niet lukt door de uitputting van het netwerk en de opvangmogelijkheden, staan zij soms letterlijk op straat.

Het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf draagt bij aan de verdere marginalisering van deze respondenten. Door het afnemen van hulp en het uitblijven van andere (structurele) huisvestingsmogelijkheden zijn deze respondenten namelijk in toenemende mate aangewezen op de straat, iets dat steeds moeilijker vol te houden is naarmate zij ouder worden en al langere tijd op straat leven. Zoals bekend uit de daklozenliteratuur zijn deze respondenten vooral bezig met overleven en kan verblijf op straat uiteindelijk een andere perceptie van tijd en ruimte tot gevolg hebben (Van Doorn 2002). Zij hebben daardoor minder ruimte om heel concreet na te denken over hoe de huisvestingsproblematiek op te lossen terwijl zij tegelijkertijd wel veel stress ervaren omdat ze zich realiseren dat ze het leven op deze wijze niet eeuwig kunnen volhouden. Dit heeft ook grote invloed op hun mentale welzijn en gezondheid zoals naar voren komt in het verhaal van Paul, een Togolese man die 26 jaar ongedocumenteerd in Nederland is en veel op straat heeft geslapen: 'Als het te veel voor me wordt, pleeg ik zelfmoord. Dat is hoe ik het zie want er is niemand die me helpt. Wat moet ik dan gaan doen? Met deze pijn blijven rondlopen?'. Dit laat zien dat het gebrek aan (duurzame) huisvesting steeds problematischer wordt en moeilijker vol te houden is met het verstrijken van de tijd.

Tegelijkertijd maakt de hogere leeftijd in combinatie met de kwetsbaarheid wel dat sommige respondenten meer coulantie ervaren van mensen werkzaam bij (de toelating tot) opvangvoorzieningen en hierdoor weer eerder in aanmerking kunnen komen voor opvang. Zo vertelt Hamid, een 70-jarige Algerijnse man, dat hij vanwege zijn moeilijke situatie een plekje kan krijgen in de BBB:

'Ik heb altijd groene kaart. Ik heb de mensen die help mij en zo, en dit en dat, en vreemdelingenloket. Nou, ik ken hun allemaal. (...) Maar hun ook allemaal, eerlijk zeggen, als ze kijken mijn situatie en zo, dan ben ik de eerste altijd. Als ze kijken die andere mensen die zitten en zo, ben ik altijd de eerste. Eerlijk zijn, ik ken ook die vrouw allemaal die werkt daar. Ken ik met de naam en zo, ik heb telefoon van hun en zo. (...) En ik heb hun ook mijn verhaal ook zelfde wat

ik doe met u, ik heb mijn verhaal verteld. Nou hun kijken mij leeftijd en zo en dit. Dan ben ik altijd, ja, vooraan. Dat vind ik heel lief van hun, dat vind ik echt super, ja.'

Het is niet exact duidelijk of respondenten een voorkeursbehandeling in de vorm van toegang tot de opvang krijgen vanwege hun gezondheid of leeftijd en daardoor makkelijker toegang hebben tot de opvangvoorzieningen. Uit hun verhalen blijkt echter dat zij hier in toenemende mate behoefte aan zouden hebben.

4.4 CONCLUSIE

In dit hoofdstuk zijn de wooncarrières beschreven van de geïnterviewde ongedocumenteerde ouderen die langdurig zonder verblijfsrecht in Nederland hebben verbleven. Daarbij is in lijn met de eerdere hoofdstukken een onderscheid gemaakt in drie groepen die een verschillende wooncarrière in Nederland hebben opgebouwd en die de invloed van het ouder worden en het langdurige ongedocumenteerde verblijf op hun huisvesting anders ervaren. Ten eerste zijn er de geïnterviewde asielzoekers die in eerste instantie vooral opvang via het COA hebben genoten en later afhankelijk zijn geworden van hun eenzijdige netwerk, de hulpverlening voor uitgeprocedeerde asielzoekers en de straat. Hun wooncarrières worden gekenmerkt door een grote mate van afhankelijkheid, voorwaardelijkheid en onzekerheid, zeker naarmate zij ouder worden en langdurig afhankelijk zijn van hun sociale netwerk. Ten tweede is er de groep investeerders die sterk is ingebed in sociale netwerken. Zij zijn relatief zelfstandig en na een eerder verblijf bij vrienden huren zij vooral zelfstandige woonruimte of wonen in bij hun werkgever, maar zij verkeren in een kwetsbare positie door het gebrek aan een juridische status. Tot slot is er de groep avonturiers die is ingebed in een netwerk waar hulp om niet minder vanzelfsprekend is. Zij zijn na eerdere zelfstandigheid steeds afhankelijker geworden van hun netwerk en slapen relatief vaak in daklozeninstellingen of op straat. Hun wooncarrières worden gekenmerkt door afhankelijkheid, fragmentatie en marginalisatie. Hoewel er grote verschillen bestaan tussen deze groepen op het gebied van huisvesting, valt op dat de wooncarrières van deze ongedocumenteerden alle worden gekenmerkt door een bepaalde mate van kwetsbaarheid.

De impact van het langdurige ongedocumenteerde verblijf en/of de hogere leeftijd verschilt tussen deze groepen. De geïnterviewde asielzoekers en avonturiers ervaren in toenemende mate problemen op de woningmarkt. Naarmate zij ouder worden en/of langduriger onrechtmatig in het land verblijven, is het moeilijker geworden om terug te vallen op hun netwerk, waardoor zij meer op opvangvoorzieningen en de straat zijn aangewezen. Dit is op hogere leeftijd – mede vanwege de gezondheidsproblemen die daarmee gepaard gaan – steeds moeilijker vol te houden. Zij zijn daardoor steeds minder in staat om een oplossing voor hun huisvestings-situatie te vinden, laat staan een structurele oplossing. Daarbij dient wel gezegd te worden dat de schrijnende situaties die dit oplevert juist weer deuren van opvangvoorzieningen kunnen openen nu schrijnendheid voor zowel BBB als buitenwette-

lijke opvangorganisaties aanleiding kan zijn om hulp te verlenen. Tegelijkertijd geeft een deel van deze respondenten aan het verblijf in een dergelijke opvang als lastig te ervaren vanwege de zware omstandigheden in en de tijdelijkheid van de opvang, temeer omdat dit gepaard gaat met uitzichtloosheid nu legaliserings- en terugkeertrajecten in deze instellingen niet tot een oplossing voor hun situatie hebben geleid. Dit betekent dat zij – zonder oplossing en nog steeds ongedocumenteerd – de straat op worden gestuurd.

De groep investeerders ervaart daarentegen – behoudens de effecten van de pandemie – een stuk minder gevolgen van hun leeftijd en/of langdurige onrechtmatige verblijf. Zij zien juist dat hun netwerk groeit waardoor ze meer mogelijkheden op de informele arbeids- en woningmarkt hebben. Wel vrezen zij dat een verminderde gezondheid tot minder mogelijkheden om te werken en minder inkomsten zal leiden, met als gevolg dat het vinden van huisvesting voor hen complexer zal worden en zij zich meer geconfronteerd zien met vragen wat te doen in de toekomst. Dit laat het belang zien van een sterk sociaal netwerk en een (stabiel) inkomen om problemen op de huisvestingsmarkt te voorkomen, zeker indien er sprake is van langdurig ongedocumenteerd verblijf en/of een hogere leeftijd.

Sinds de jaren negentig is de houding van de Nederlandse autoriteiten jegens ongedocumenteerden veranderd van verwelkomend en gedogend naar marginaliserend en criminaliserend (Burgers & Engbersen 1999; Franko 2020; Staring & Van Swaaningen 2013). Zo zijn asielprocedures herhaaldelijk gewijzigd en zijn de mogelijkheden om verblijfsrecht in Nederland te verkrijgen door de jaren heen verminderd (Bonjour 2010; Van Eijl 2013). Tegelijkertijd is het binnenlandse vreemdelingtoezicht geïntensiveerd om zo illegaal verblijf te ontmoedigen en ongedocumenteerden te stimuleren Nederland te verlaten (Albrecht 2002; Van Eijl 2013). De Nederlandse overheid heeft in de afgelopen dertig jaar tal van maatregelen genomen zoals de eerdergenoemde Koppelingswet, de Wet op de (uitgebreide) identificatieplicht, extra bevoegdheden voor vreemdelingenpolitie en inspectiediensten, en de invoering van extra mogelijkheden om de vrijheid van ongedocumenteerden te beperken of te ontnemen (Baudoin e.a. 2008; Boekhoorn & Speller 2006; Kox 2010; Van Eijl 2013; Van Meeteren 2014). In 2007 is bovendien de Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V) in het leven geroepen om het vertrekproces van vreemdelingen te bespoedigen nu de Nederlandse autoriteiten moeilijkheden bleven ondervinden om de terugkeer van vreemdelingen te realiseren. Daarnaast is meer ingezet op vrijwillige terugkeer georganiseerd door ngo's omdat de Nederlandse overheid meende dat deze organisaties beter in staat zouden zijn ongedocumenteerden bij hun terugkeer te begeleiden gezien het vertrouwen dat zij van ongedocumenteerden genieten (Mommers e.a. 2010).

Uit eerder onderzoek blijkt dat dit restrictievere toelatingsbeleid en het uitgebreide en geïntensiveerde vreemdelingtoezicht het leven zonder verblijfsvergunning moeilijker hebben gemaakt (Kox e.a. 2020; Kox & Staring 2021; Van der Leun 2003; Van Meeteren 2014). Dat blijkt ook uit dit onderzoek. Daarnaast blijkt hieruit dat ongedocumenteerde ouders door het veranderde toelatingsbeleid en vreemdelingtoezicht ten tijde van hun onrechtmatige verblijf herhaaldelijk contact hebben gehad met de Nederlandse autoriteiten. In dit hoofdstuk beschrijven we de contacten van de drie groepen ongedocumenteerde ouders met de Nederlandse autoriteiten. We focussen hierbij ten eerste op contacten in het kader van legaliseringsprocedures nu een deel van de respondenten zich (herhaaldelijk) tot de Nederlandse overheid heeft gewend om hun verblijf te legaliseren. Ten tweede richten we ons op contacten

met de overheid in het kader van het vreemdelingentoezicht nu een deel van de respondenten in het zicht is gekomen van de politie of andere toezichthoudende instanties en met het oog op uitzetting in vreemdelingenbewaring⁴² is geplaatst. Ten derde heeft een deel van de respondenten herhaaldelijk contact gehad met Nederlandse autoriteiten omdat zij werden onderworpen aan een (gedwongen) terugkeertraject.⁴³ Vervolgens laten we zien dat deze contacten een negatieve uitwerking hebben op het dagelijkse leven van respondenten. Deze negatieve uitwerking neemt toe naarmate respondenten langer ongedocumenteerd in Nederland verblijven en/of ouder worden. Dit roept de vraag op waarom een duurzame oplossing voor deze respondenten in termen van legalisering dan wel terugkeer is uitgebleven.

5.1 ASIELZOEKERS IN CONTACT MET DE OVERHEID

De verhalen van de asielzoekers laten zien dat zij er ondanks hun langdurige verblijf nog steeds naar streven om hun verblijf in Nederland te legaliseren. Zij geven aan hun herkomstland te hebben verlaten omdat ze vreesden voor hun veiligheid en/of vervolging. Een uitzondering daargelaten hebben deze asielzoekers zich direct bij aankomst bij de Nederlandse autoriteiten gemeld om asiel te vragen. In deze beginperiode in Nederland hadden zij doorgaans veel contact met Nederlandse autoriteiten vanwege hun legaliseringspogingen, maar de intensiteit van deze contacten is in de loop der jaren afgenomen. Met het verstrijken van de tijd is hun frustratie echter toegenomen omdat de contacten met de Nederlandse autoriteiten niet tot het door hen gewenste (duurzame) verblijfsrecht heeft geleid terwijl zij menen hier wel recht op te hebben. Dit maakt dat zij in hun dagelijks leven nog steeds bezig zijn om te proberen hun verblijf te legaliseren.

42 Dit is een administratieve maatregel waarbij de vrijheid van vreemdelingen wordt ontnomen en zij in detentiecentra in bewaring worden gesteld met als doel om hen beschikbaar te houden voor uitzetting. Deze maatregel is veelvuldig bekritiseerd vanwege het veelvuldige en herhaalde gebruik van vreemdelingenbewaring, de gevangenisachtige detentieomstandigheden, de lange verblijfsduur en het gebruik van strafrechtelijke sancties (Amnesty International 2018a, 2018b; Cornelisse 2011; Nationale ombudsman 2020). Deze kritiek, de implementatie van een Europese Terugkeerrichtlijn en het maatschappelijke en politieke debat naar aanleiding van de suïcide van de Russische asielzoeker Alexander Dolmatov in detentiecentrum Rotterdam hebben eraan bijgedragen dat de omstandigheden in de loop der jaren zijn aangepast. Ook is het aantal vreemdelingen in bewaring in de loop der jaren gedaald, al was het aantal vreemdelingen in bewaring in 2019 weer verdubbeld ten opzichte van 2015 (ACVZ 2021).

43 We realiseren ons dat ongedocumenteerde ouderen ook met andere overheidsinstanties in contact komen zoals gemeenten, het CAK, enz. In dit hoofdstuk hebben we er echter voor gekozen om te focussen op legalisering, toezicht en terugkeer nu deze thema's enerzijds een directe invloed hebben op het toekomstperspectief van de respondenten en anderzijds ook de (on)macht van de overheid laten zien bij het bewerkstelligen van een oplossing voor ongedocumenteerden. De overige overheidsinstanties komen indien relevant in andere hoofdstukken aan bod.

Legaliseringstrajecten

Deze respondenten hebben allemaal asiel aangevraagd in Nederland waarna zij een of meer asielprocedures hebben doorlopen. De duur van deze procedures varieert, maar het merendeel van de asielverzoeken van deze respondenten is in eerste instantie afgewezen. In de verhalen van de respondenten worden verschillende redenen voor afwijzing van het asielverzoek genoemd. Zo werd een deel van de respondenten niet geloofd door de IND, hadden anderen onvoldoende bewijs om hun asielverzoek te ondersteunen, en gaven weer anderen aan dat de IND – in tegenstelling tot de betreffende respondent – onvoldoende noodzaak zag om asiel te verlenen. Zo vertelt Kaveesha, een Sri Lankaanse vrouw die ten tijde van de onafhankelijkheidstrijd van de Tamiltijgers in Sri Lanka is gevlucht en inmiddels achttien jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft, waarom de IND haar asielverzoek heeft afgewezen:

‘Zij vonden mijn verhaal niet goed genoeg. Ik gaf ze bewijs en alles. Ik liet hen het nieuws over mijn land zien. Ik liet alles zien wat er aan de hand was in Sri Lanka. De hele wereld kon zien wat er aan de hand was. Meer dan dat kon ik niet doen. Er zijn grenzen aan wat je kan doen.’

Veel van de geïnterviewde uitgeprocedeerde asielzoekers achten de afwijzing van het asielverzoek door de IND ongerechtvaardigd en hekelen de asielprocedures. Zij hebben duidelijk een ander idee dan de IND over de noodzaak voor asiel. Zij staan niet alleen in deze kritiek nu ook belangenorganisaties van vreemdelingenrechtadvocaten (SVMA & VAJN 2021) en Amnesty International (2020) stellen dat asielzoekers te vaak het nadeel van de twijfel krijgen bij de beoordeling van hun asielverzoek. Hierdoor zouden er volgens hen onrechtvaardige situaties ontstaan.

Het gevoel ten onrechte geen asiel te hebben gekregen is een van de redenen dat deze respondenten alsnog – en herhaaldelijk – proberen hun verblijf in Nederland te legaliseren. Enerzijds gaan zij met behulp van (verschillende) advocaten en hulpverleningsinstellingen in beroep tegen de afwijzing van hun asielverzoek.⁴⁴ Aangezien ook dit niet het door hen gewenste resultaat opleverde, heeft een deel van deze respondent een of meer herhaalde asielverzoeken ingediend. Zo vervolgt Kaveesha haar verhaal:

‘Mijn aanvraag werd afgewezen en ik ging in beroep. Dat was negatief en toen ging ik weer in hoger beroep. (...) De advocaten, zij keken naar mijn zaak en alles. De IND gaf me weer negatief. Toen deed ik dit nog een tweede en nog een derde keer. In april 2016 wilden de advocaten niets meer voor me doen. Zij zeiden: “Dit is wat de IND zegt.” Ik zei: “Ja, iedereen zegt dat, maar ik ken mijn situatie, ik ben bang.” Daarom ben ik niet terug naar mijn land gegaan.’

44 Sinds 2001 zijn er geen bezwaarmogelijkheden meer voor asielzoekers, vandaar dat zij direct in beroep gaan.

Anderzijds blijkt uit de verhalen van de asielzoekers dat zij andere legaliseringsroutes hebben gebruikt in de hoop hun verblijf te kunnen legaliseren. Zij probeerden bijvoorbeeld om op medische gronden verblijfsrecht of uitstel van vertrek te krijgen, zij hebben verblijf bij kind(eren) en/of partner aangevraagd en/of zij hebben getracht in aanmerking te komen voor een pardonregeling.⁴⁵ Dit was bijvoorbeeld duidelijk te zien in het portret van de Armeense Gor in hoofdstuk 2 die verschillende van deze routes bewandeld heeft. De verhalen van de uitgeprocedeerde asielzoekers laten zien dat zij door de jaren heen alle mogelijkheden aangrijpen om hun verblijf te legaliseren. Deze legaliseringswens heeft een grote invloed op hun dagelijks leven nu zij zowel in gedachten als met hun activiteiten bezig zijn met het (bemachtigen van bewijs voor het) verwezenlijken van hun legalisatieaspiraties. Zoals Raian, een 49-jarige Soedanese vrouw aangeeft: 'Mijn advocaat moet een route vinden zodat ik papieren kan krijgen.' Naarmate dit langer voortduurt en een oplossing voor hun onrechtmatig verblijf uitblijft, neemt ook de frustratie van deze asielzoekers toe en raakt een deel van hen moegestreden nu al deze pogingen niet in een verblijfsvergunning resulteren.

Vijf geïnterviewden uit deze groep zijn in eerste instantie erkend als asielzoeker. Zij hebben een tijdelijke of voorwaardelijke verblijfsvergunning gekregen, maar deze is vervolgens niet verlengd of ingetrokken vanwege verblijf in het buitenland of een ongewenstverklaring.⁴⁶ Als gevolg van het verliezen van hun legale verblijf-

45 Door de jaren heen zijn er verschillende zogenoemde pardonregelingen geweest. Op 1 januari 1992 is bijvoorbeeld de witte-illegalenregeling in het leven geroepen voor ongedocumenteerden die in het bezit waren van een Nederlands sofinummer (huidige burgerservicenummer), die gedurende zes jaar tweehonderd dagen achtereen hadden gewerkt en premies hadden afgedragen. Nu dit de schijn van legaliteit had gewekt, konden deze zogenoemde witte illegalen in aanmerking komen voor een verblijfsvergunning. Daarnaast trad op 15 juni 2007 de Regeling ter afwikkeling nalatenschap oude Vreemdelingenwet (RANOV-regeling) in werking. Deze regeling, ook wel de pardonregeling genoemd, was bedoeld voor vreemdelingen die onder de oude Vreemdelingenwet (vóór 1 april 2001) een asielaanvraag hadden ingediend en die alsnog verblijfsrecht konden krijgen indien zij aan de vereisten voldeden. Daarnaast is er in 2012 besloten tot de Regeling Langdurig Verblijvende Kinderen. Deze zogenoemde kinderpardonregeling bepaalt dat kinderen die langer dan vijf jaar in Nederland zijn hier blijven, mits zij aan de eisen voldoen. Deze regeling is later verder uitgebreid.

46 Art. 67 lid 1 Vreemdelingenwet 2000 vermeldt vijf gronden waarop een vreemdeling ongewenst kan worden verklaard: 'De ongewenstverklaring kan plaatsvinden op grond van (a) het feit dat de betreffende vreemdeling niet rechtmatig in Nederland verblijft en *bij herhaling* een bij de Vreemdelingenwet strafbaar gesteld feit heeft gepleegd, (b) bij onherroepelijk geworden rechterlijk vonnis is veroordeeld wegens een misdrijf waartegen een gevangenisstraf van drie jaren of meer is bedreigd dan wel hem ter zake de maatregel als bedoeld in artikel 37a van het Wetboek van Strafrecht is opgelegd (tbs), (c) indien de vreemdeling een gevaar vormt voor de openbare orde of nationale veiligheid en geen rechtmatig verblijf heeft als bedoeld in artikel 8, onder a tot en met e, dan wel l van de Vreemdelingenwet, (d), ingevolge een verdrag waarbij Nederland partij is of (e) in het belang van de internationale betrekkingen van Nederland.' Dit betekent dat de ongedocumenteerde niet langer in Nederland mag zijn en zijn aanwezigheid strafbaar is. Sinds de implementatie van de Terugkeerrichtlijn (Richtlijn 2008/115/EG over gemeenschappelijke normen en procedures in de lidstaten voor de terugkeer van onderdanen van derde landen die illegaal op hun grondgebied verblijven) in 2011 kunnen alleen EU-burgers nog ongewenst verklaard worden, derdelanders krijgen nu een inreisverbod opgelegd.

status, verloren deze respondenten ook hun inkomen, huisvesting en de mogelijkheid om hun leven in Nederland een volwaardig vervolg te geven. Dit heeft veel frustratie bij hen veroorzaakt. Dit geldt ook voor Danish, een Iraanse man die met behulp van een vals paspoort naar Iran reisde om zijn moeder die hij al achttien jaar niet had gezien te bezoeken. Deze reis had echter onverwachte gevolgen voor hem:

‘Maar over mijn verblijfsvergunning. Ik heb had mijn ouders 18 jaar niet gezien, of ouders eigenlijk mijn moeder. (...) Ik moest haar zien na 18 jaar. Ik ben stiekem even naar Iran geweest, op bezoek. Ik kom terug en toen is mijn verblijfsvergunning afgepakt. Zij zeggen: “Jij bent daar geweest.” Ik ben alles verloren door haar (...) Ze hebben mij alles hier ook afgepakt, mijn huis, alles. Toen was ik psychisch kapot. (...) Daar is het fout gegaan, toen is mijn verblijfsvergunning eigenlijk afgepakt.’

Reza, eveneens uit Iran, vertelt dat het intrekken van verblijfsrecht maakt dat je van ‘iemand naar niemand’ gaat en dat dit moeilijk te accepteren is nadat eerder erkend is dat je bescherming verdient en een asiilvergunning gekregen hebt. Ook bij deze respondenten valt op dat zij na het verlies van hun verblijfsvergunning in hun dagelijks leven constant bezig zijn om hun ongewenstverklaring op te laten heffen en zo hun verblijf alsnog gelegaliseerd te krijgen. De teleurstellingen die zij te verwerken krijgen en de moeite die zij hebben om positief te blijven, dragen eraan bij dat ze moegestreden raken. Dit doet echter niets af aan hun legalisatieaspiraties, die ook na twintig jaar ongedocumenteerd verblijf nog steeds een prominente rol spelen in hun dagelijkse leven.

Vreemdelingentoezicht

Het bovenstaande laat zien dat al deze respondenten bekend zijn bij de autoriteiten doordat zij zich hier herhaaldelijk hebben gemeld om asiel te claimen en zo bescherming te krijgen. Daarnaast is een deel van hen herhaaldelijk onderworpen aan het vreemdelingentoezicht waardoor zij veelvuldig contact hebben gehad met de vreemdelingenpolitie, DT&V en/of andere toezichthoudende instanties. Zo vertellen acht respondenten uit deze groep (meerdere keren) in vreemdelingenbewaring te hebben verbleven van waaruit getracht is hen uit te zetten naar hun herkomstland of een ander land waar hun toegang is gegarandeerd. Dit is – ondanks herhaalde inbewaringstellingen – niet gelukt. Dit geldt onder meer voor Reza:

‘Ik heb het verteld. Drie jaar lang was ik onrechtvaardig opgesloten. (...) In detentie. In Zeist. In Zaandam. In Alphen aan den Rijn. In Rotterdam.⁴⁷ Drie jaar in verschillende perioden.

47 Inmiddels wordt vooral gebruikgemaakt van het Detentiecentrum Rotterdam maar voorheen waren er verschillende detentiecentra of -boten in onder meer Zaandam, Alphen aan den Rijn en Zeist (dit laatste detentiecentrum wordt vanwege de aanwezige gesloten gezinsvoorziening nu vooral gebruikt voor gezinnen met minderjarige kinderen en alleenstaande minderjarige vreemdelingen).

(...) Ik heb de eerste keer honderd dagen vastgezet in 2008. Ik kom vrij. Ze hebben mij voor twee weken een schadevergoeding gegeven. Ze hebben mij extra vastgehouden. Na hoger beroep, ik word nog een keer aangehouden, zit ik één jaar in Zeist. Het laatste gesprek wat ik heb gehad was met de hoofdpersoon van DT&V, telefonisch. Hij begon mij te bedreigen. Ik zeg: “Meneer, alstublieft. Ik hoor je, je hoeft niet zo hard te praten.” Ik was zo boos. Ik zeg: “Jullie verwachten medewerking van mij, breng voor mij het bewijs dat jullie een goede relatie hebben met het Iraanse regime. (...) Als jullie met deze bewijzen komen, ga ik met jullie meewerken.” “Ja, jij gaat hier twee jaar blijven.”

Met de implementatie van de Europese Terugkeerrichtlijn in 2011 is zowel de bewaringsduur als de oplegging van de bewaringsmaatregel ingeperkt (vgl. Klaassen & Rodrigues 2021). Daarnaast zijn de omstandigheden in vreemdelingenbewaring in de loop der jaren tot op zekere hoogte verbeterd, al worden deze nog steeds bekritiseerd omdat de omstandigheden niet zouden passen bij de administratiefrechtelijke aard van vreemdelingenbewaring (Van Dorst e.a. 2020). Het verblijf in bewaring voelt voor deze respondenten dan ook nog steeds als zeer onrechtvaardig nu zij voor hun veiligheid naar Nederland zijn gevlucht en in een gevangenisachtige setting terecht komen (vgl. De Gier e.a. 2020). Temeer nu deze ingrijpende maatregel niet tot een oplossing leidt aangezien zij niet uitgezet worden maar zij na opheffing van deze maatregel – ongedocumenteerd – op straat worden gezet met het bevel Nederland binnen 24 uur te verlaten. Dit is voor 50% van de ongedocumenteerden in bewaring zonder Dublinclaim het geval nu zij om verschillende redenen niet uitzetbaar blijken te zijn (ACVZ 2021).⁴⁸

Terugkeertrajecten

Alle geïnterviewde asielzoekers zijn ten tijde van hun ongedocumenteerde verblijf onderworpen aan een (gedwongen) terugkeertraject. Dit betreft enerzijds de gedwongen terugkeertrajecten vanuit vreemdelingenbewaring die hierboven aan bod zijn gekomen. Anderzijds is een deel van deze respondenten na afloop van het verblijf in een AZC op een terugkeerlocatie van het COA zoals de Vrijheidsbeperkende Locatie (VBL) of de Gezinslocatie (GLO) verbleven. De in 2007 opgerichte DT&V is op al deze locaties aanwezig om vreemdelingen bij hun terugkeer te begeleiden.

De Nederlandse autoriteiten zijn er niet in geslaagd de geïnterviewde asielzoekers gedwongen uit te zetten naar hun herkomstland, ondanks de verschillende pogingen die zij hiertoe hebben ondernomen. Hoewel de identiteit van deze asielzoekers bij de Nederlandse overheid bekend is, lukt het de DT&V niet om de voor de uitzetting benodigde identiteits- en reisdocumenten te verkrijgen, ook omdat de landen waarnaar moet worden teruggekeerd niet meewerken. Zo geven sommige

⁴⁸ Van de vreemdelingen met een Dublinclaim wordt circa 90% uitgezet vanuit vreemdelingenbewaring (ACVZ 2021).

respondenten aan herhaaldelijk naar de ambassade te zijn geweest om de benodigde documenten te verkrijgen, maar dat dit niet is gelukt. Dit geldt ook voor Raian, een 49-jarige Soedanese vrouw die samen met haar kinderen dertien jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft:

‘Dus zij zeggen: “Je moet naar de Soedanese ambassade in Den Haag gaan.” Toen zei ik: “Nee, zij hadden geen... (...) Zij gaven mij geen.... Zij hebben geen paspoort voor mij.” We zijn naar de ambassade geweest, meer dan.... We zijn daar drie keer geweest. En drie keer kregen we niets van hen. (...) De ambassade zegt: “Je moet een paspoort van Soedan meebrengen.” Ik moet een ID-kaart van Soedan meenemen, maar ik heb helemaal niet zoiets.’

Het ontbreken van reisdocumenten maakt uitzetting onmogelijk. Dit laat zien hoe weerbarstig uitzettingen in de praktijk zijn voor de Nederlandse overheid nu zij daarbij afhankelijk is van andere landen (vgl. Leerkes & Kox 2016). De Nederlandse overheid heeft – deels in samenwerking met de EU of de andere Beneluxlanden – wel terugkeer en overnameovereenkomsten gesloten met de autoriteiten van landen die bekend staan om hun migratie naar Europa (Goldschmeding & Wörmann 2014). Zij loopt echter nog steeds tegen moeilijkheden aan om gedwongen uitzettingen te realiseren. Dit maakt dat een duurzame oplossing in termen van legalisering dan wel terugkeer uitblijft voor deze asielzoekers. Zij willen zelf ook niet terugkeren naar hun herkomstland omdat ze nog steeds vrezen voor hun veiligheid en door hun langdurige afwezigheid geen band meer hebben met hun herkomstland. Zij continueren dan ook hun ongedocumenteerde verblijf, hoewel de Nederlandse overheid van hun aanwezigheid op de hoogte is.

De invloed op het dagelijkse leven

De verhalen van de geïnterviewde asielzoekers laten zien dat de contacten met de overheid in het kader van legalisering, toezicht en terugkeer invloed hebben op hun dagelijks leven. Zij geven bijvoorbeeld aan angst te ervaren om te worden staandegehouden aangezien aanhouding tot inbewaringstelling en uitzetting kan leiden. De Genova (2002) noemt dit alom aanwezige bewustzijn van het risico uitgezet te worden ‘*a state of deportability*’. Hij beschrijft dat dit bewustzijn grote invloed heeft op zowel het dagelijks leven als het welzijn van ongedocumenteerden en mede beïnvloedt hoe zij hun toekomst vormgeven. Dit komt ook in dit onderzoek naar voren, al zien we verschillen tussen de drie groepen met betrekking tot de mate waarin deze risico’s op aanhouding het leven van ongedocumenteerde ouderen beïnvloeden.

Uit de verhalen van de geïnterviewde asielzoekers blijkt bijvoorbeeld dat hun ervaringen – of bekendheid – met het binnenlandse vreemdelingentoezicht maakt dat zij zich constant bewust zijn van de risico’s op aanhouding, inbewaringstelling en uitzetting die het ongedocumenteerde verblijf met zich brengt. Dit heeft een relatief grote invloed op hun dagelijkse leven. Zo blijkt uit de verhalen dat dit onder meer resulteert in angst voor de autoriteiten, terughoudendheid om bepaalde plek-

ken te bezoeken of om zich op de – informele – arbeidsmarkt te begeven. 'Ik heb geen ID-kaart, ik kan niet werken', vertelt de 54-jarige Leon bijvoorbeeld. In lijn met eerder onderzoek (Kox e.a. 2020; Staring & Aarts 2010) geeft een enkeling aan angst te ervaren om naar de dokter te gaan of slachtofferschap bij de autoriteiten te melden. Deze asielzoekers zouden wellicht zelf een eind aan hun '*state of deportability*' kunnen maken door Nederland te verlaten, maar zij geven aan niet terug te kunnen of te willen naar hun herkomstland. Daarbij realiseren zij zich dat zij op basis van een Dublinclaim terug naar Nederland worden gestuurd indien zij naar een ander EU-land afreizen, iets dat een van deze respondenten aan den lijve heeft ondervonden (vgl. Kox e.a. 2020; Kox & Staring 2021). Deze respondenten voelen zich door het Nederlandse vreemdelingentoezicht gedepriveerd van gezonde en veilige leefomstandigheden en van hun sociale en geografische mobiliteit, iets dat Kox, Boone en Staring (2020) de 'pijn van het ongedocumenteerd zijn' noemen. Daarbij ervaren zij het als onrecht dat hun verblijfsrecht wordt onthouden terwijl zij menen hier wel recht op te hebben (vgl. Kox e.a. 2020). Dit heeft ook invloed op hun mentale gezondheid zoals in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen.

Samenvattend: deze paragraaf laat zien dat de geïnterviewde asielzoekers herhaaldelijk contact hebben gehad met de Nederlandse autoriteiten. Deze respondenten hebben zich tot de autoriteiten gewend om bescherming te vragen en een asielverzoek in te dienen. Na de – in hun ogen – onterechte afwijzing of intrekking van de asielvergunning hebben zij verschillende keren geprobeerd hun verblijf op andere wijze te legaliseren. Deze contacten hebben echter niet geresulteerd in een verblijfsvergunning. De Nederlandse overheid is er echter ook niet in geslaagd om hen uit te zetten ondanks het herhaalde contact in het kader van het vreemdelingentoezicht en gedwongen terugkeertrajecten. Er rust echter een verplichting op de Nederlandse overheid om voor ongedocumenteerden te zorgen indien uitzetting door toedoen van het land van (vermoedelijke) herkomst niet lukt (Rodrigues 2016). Het niet oppakken van deze verplichting maakt dat er nog geen duurzame oplossing is voor deze groep, iets dat relatief grote invloed heeft op hun dagelijkse leven. Het leidt tot frustratie onder deze asielzoekers die toeneemt naarmate zij ouder worden en langduriger ongedocumenteerd in Nederland verblijven en een duurzame oplossing uitblijft.

5.2 INVESTEERDERS IN CONTACT MET DE OVERHEID

In vergelijking met de asielzoekers hebben de geïnterviewde investeerders weinig contact gehad met de Nederlandse autoriteiten tijdens hun langdurige onrechtmatige verblijf. Het merendeel van deze respondenten is visumvrij, met een toeristenvisum of een werkvergunning naar Nederland gekomen. Zij zijn na het verlopen van het visum of de werkvergunning in Nederland gebleven en proberen direct uit zicht van de overheid werk te vinden en geld te verdienen om dit naar hun familie in hun herkomstland op te sturen (vgl. Van der Leun & Kloosterman 2006). Deze

respondenten waren van plan om tijdelijk in Nederland te verblijven totdat ze voldoende hadden verdiend om een leven in hun herkomstland op te bouwen. Ten tijde van de interviews leefden zij echter al 11 tot 29 jaar zonder een verblijfsdocument in Nederland.

Legaliseringstrajecten

Deze respondenten hebben zich in tegenstelling tot de uitgeprocedeerde asielzoekers bij aankomst in Nederland niet tot de autoriteiten gewend om hun verblijf te legaliseren. Zij hebben zich direct tot de informele markten gewend om op die manier zo veel mogelijk geld te kunnen verdienen en deze verdiensten te investeren in zichzelf, hun familie en hun herkomstland. Uit de verhalen blijkt dat deze respondenten geen mogelijkheden zagen om hun verblijf in Nederland te legaliseren. Zij komen immers niet in aanmerking voor asiel nu zij uit zogenoemde veilige landen⁴⁹ afkomstig zijn. Daarnaast zagen zij geen andere routes naar een verblijfsvergunning voor zich nu ook reguliere routes gezien hun omstandigheden en hun huwelijk in het herkomstland niet direct voor hen openstaan. Zij zijn zich ervan bewust dat ze drie maanden mogen blijven op grond van de visumvrije termijn of hun toeristenvisum en dat ze dan het land dienen te verlaten. Zo beantwoordt de 68-jarige Filipijnse Anjo die 21 jaar geleden naar Nederland is gemigreerd de vraag of ze ooit heeft geprobeerd haar verblijf te legaliseren als volgt: 'Nee, dat is niet mogelijk omdat mijn visum een toeristenvisum is en ik weet zeker dat je met een toeristenvisum wordt geacht na drie maanden te vertrekken.' Dit maakt dat Anjo net als andere respondenten in een vergelijkbare positie geen legalisatiepogingen heeft ondernomen, maar vrijwel onmiddellijk heeft getracht uit het zicht van de Nederlandse overheid te blijven en zo haar investeringsaspiraties waar te maken.

Met het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf zijn de omstandigheden voor een beperkt aantal investeerders echter zo veranderd dat zij alsnog hebben getracht een reguliere verblijfsvergunning te krijgen. Deze keuze is ingegeven door specifieke omstandigheden. Zo vertelt de Filipijnse Analyn dat ze zich bij een ngo heeft gemeld die haar wellicht zou kunnen helpen om een verblijfsvergunning te krijgen nu ze zich slachtoffer voelde van mensenhandel, maar deze poging is niet geslaagd.⁵⁰ De Braziliaan Cab heeft getracht zijn verblijf te legaliseren vanwege familie- en gezondheidsredenen en heeft zich hiertoe daadwerkelijk tot de IND gewend, die zijn verzoek heeft afgewezen. Tot slot vertelt de Turkse Osman

49 Nederland heeft een lijst opgesteld met zogenoemde veilige landen van herkomst. Op de lijst staan landen waar volgens de Rijksoverheid over het algemeen geen sprake is van vervolging vanwege bijvoorbeeld ras of geloof, foltering en/of onmenselijke behandeling. Zie voor een overzicht: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/asielbeleid/vraag-en-antwoord/lijst-van-veilige-landen-van-herkomst, laatst geraadpleegd op 13 oktober 2021.

50 Op grond van de B8/3- (voorheen B9-)regeling uit de Vreemdelingencirculaire krijgen vermoedelijke slachtoffers van mensenhandel een tijdelijke verblijfstatus en recht op opvang en (medische) zorg tijdens de strafrechtelijke procedure. Slachtoffers van mensenhandel kunnen in aanmerking komen voor een verblijfsvergunning.

dat hij bij aankomst in Nederland een sofinummer heeft gekregen en op de formele arbeidsmarkt heeft gewerkt, maar dat dit vanwege de aangescherpte uitsluiting van migranten zonder verblijfsvergunning later niet meer mogelijk was. Hij heeft daarom in 1997 getracht verblijf te krijgen op grond van de zogenoemde witte-illegalenregeling. Dit is echter niet gelukt:

'Mijn advocaat heeft hier gezegd dat waar wij in Turkije vandaan komen er geen een of andere oorlog is, er is niks. Als we asiel aanvragen, wordt het meteen afgewezen zei hij. (...) In 1997 is er een regeling gekomen, de witte-illegalenregeling... misschien vindt u het als u het opzoekt. De regeling heeft het over iedereen die tussen 1 januari 1992 en 1997 in Nederland is. Ik miste daar 45 dagen, niet 1 januari maar 16 februari [ben ik gekomen]. Die rechtszaak heeft zes of zeven jaar geduurd. Die rechtszaak was toen afgelopen en toen weer een andere rechtszaak... ik heb dus vijf, zes, zeven jaar lang aanvragen gedaan, ze zijn allemaal afgewezen.'

Hij is hierna herhaaldelijk in beroep gegaan en heeft nieuwe zaken hiervoor aangespannen, maar het is hem niet gelukt om op deze grond zijn verblijf alsnog gelegaliseerd te krijgen. Nu deze respondenten zich realiseerden dat zij ook geen reguliere verblijfsvergunning konden krijgen, hebben zij zich vooral tot de informele huisvestings- en arbeidsmarkt gewend. Zij hebben verder geen contact met de Nederlandse autoriteiten meer gezocht maar juist getracht (weer) zo veel als mogelijk uit het zicht van deze autoriteiten te blijven.

Vreemdelingentoezicht en terugkeertrajecten

De geïnterviewde investeerders zijn zich net als de geïnterviewde asielzoekers sterk bewust van de risico's uitgezet te worden indien zij in het zicht van de autoriteiten komen. Zij zijn echter beter dan de geïnterviewde asielzoekers in staat gebleken om gedurende hun gehele ongedocumenteerde verblijf uit het zicht van de autoriteiten te blijven. Slechts een beperkt aantal van hen is in aanraking gekomen met het vreemdelingentoezicht en vervolgens onderworpen aan een gedwongen terugkeertraject. Deze respondenten vertelden zich te realiseren dat zij makkelijk uitzetbaar waren nu ze een identiteitsdocument hadden en/of hun herkomstland meewerkt aan uitzetting. Zij kozen er daarom voor om zelfstandig te vertrekken om zo een langer verblijf in vreemdelingenbewaring en/of een inreisverbod te omzeilen. Dit geldt ook voor Emily, een Braziliaanse vrouw die inmiddels 25 jaar in Nederland is, maar tussentijds wel naar Brazilië is teruggekeerd:

'Nee, de DT&V vertelde ons: "Als je een ticket koopt en teruggaat naar Brazilië, dan is het oké. Maar als je dat niet doet... als je geen ticket koopt, dan zetten ze iets in je paspoort [inreisverbod]." Ik ken veel Brazilianen die hebben besloten om een ticket te kopen. (...) Ik deed dat ook. Sommige Brazilianen doen dat niet, maar als je in de problemen komt dan weten ze dat je het land niet hebt verlaten terwijl je dat wel moest doen. Daarom deed ik het, ik heb Nederland verlaten. (...) Ik ben daar [in Brazilië] dertig dagen gebleven en toen was ik weer terug in Nederland.'

Niet iedereen zal de mogelijkheid hebben om nogmaals irregulier naar Nederland af te reizen gezien de kosten die met irreguliere migratie gepaard gaan (vgl. Kox & Staring 2021). Voor deze investeerders geldt echter dat zij de juiste mogelijkheden en middelen hadden om wederom met een toeristenvisum te kunnen afreizen en hier een ongedocumenteerd verblijf voort te zetten. Dit betekent dat de onderwerping aan het toezicht en het terugkeertraject ook voor hen niet tot een duurzame oplossing heeft geleid.

De invloed op het dagelijkse leven

Het ontbreken van een verblijfsvergunning heeft een minder prominente rol in het dagelijkse leven van de geïnterviewde investeerders in vergelijking met de asielzoekers. De investeerders zijn veelal actief op de informele arbeidsmarkt, hebben een groot sociaal leven en zijn vooral bezig met het verwerven van inkomsten om hun positie te verbeteren. Zij zijn niet direct gericht op het legaliseren van hun verblijf in Nederland, waardoor zij minder legalisatiefrustraties ervaren. De meeste geïnterviewde investeerders willen niet terug naar hun herkomstland, maar vrezen terugkeer niet in eenzelfde mate als de asielzoekers dit doen omdat zij niet vrezen voor hun veiligheid en nog sterke banden hebben met familie in het herkomstland. Dit maakt dat de geïnterviewde investeerders relatief stoïcijns staan ten opzichte van het vreemdelingtoezicht in vergelijking met de asielzoekers. Zo antwoordt de Filipijnse Dakila die inmiddels achttien jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft als volgt op de vraag hoe ze haar onrechtmatig verblijf beoordeelt: 'Nou, het is geen probleem om hier ongedocumenteerd te zijn, want zij [Nederlandse autoriteiten] hebben nooit geprobeerd om mij aan te houden en ik heb nooit problemen veroorzaakt. Ik ben een gezagsgetrouwe burger.' Zij proberen zich zo goed mogelijk aan te passen aan de omstandigheden en hun leven op zo'n manier in te richten dat ze zo min mogelijk kans lopen op contact met de autoriteiten. Dit maakt dat zij 'ondergronds' gaan en vooral gebruikmaken van informele voorzieningen zoals in de hoofdstukken over inkomen en huisvesting naar voren kwam. Tegelijkertijd beseffen deze investeerders terdege dat ze kwetsbaar zijn door het gebrek aan een juridische status en meer kans lopen op slachtofferschap van onder meer uitbuiting, verraad en criminaliteit.

Het valt op dat een deel van de investeerders buiten het zicht van de autoriteiten op en neer naar hun herkomstland heeft gereisd. Dit geldt zeker voor de Braziliaanse respondenten die visumvrij naar Nederland kunnen reizen. Zij hebben – in tegenstelling tot de twee andere groepen – nauwe sociale en economische bindingen met hun herkomstland. Zij hebben veelvuldig contact met achtergebleven familieleden en sturen waar mogelijk *remittances* om hun familie financieel te kunnen ondersteunen. Indien mogelijk keren deze respondenten graag tijdelijk terug naar hun herkomstland. Zij geven hiervoor verschillende redenen. Zo vertelt de Braziliaanse Tânia dat ze in 2000 naar Nederland is gekomen maar na drie maanden uit heimwee naar haar kinderen teruggekeerd is naar Brazilië om vervolgens in 2001 toch weer naar Nederland te komen. Inmiddels woont en werkt ze hier al negentien

jaar zonder verblijfsdocumenten. Andere genoemde redenen om terug te keren zijn bijvoorbeeld de (gezondheids)situatie van een familielid, een sterfgeval en/of het bezoeken van de kinderen. Deze respondenten benadrukken dat het om tijdelijke terugkeer gaat voor een zeer beperkte periode nu zij (nog) niet duurzaam willen terugkeren naar hun herkomstland. Dit maakt dat zij vervolgens weer naar Nederland komen en het ongedocumenteerde verblijf voortzetten om zo hun familie in het herkomstland financieel te ondersteunen. Zij proberen dit zo veel mogelijk buiten het zicht van de autoriteiten te doen en zo het contact met de autoriteiten te beperken. Dit is echter niet voor alle respondenten even makkelijk vanwege de versterkte grenscontroles die reizen bemoeilijken en (daardoor) duurder maken (vgl. Kox & Staring 2021).

Samenvattend: deze paragraaf laat zien dat de geïnterviewde investeerders contact met Nederlandse autoriteiten zo veel mogelijk vermijden. Slechts een beperkt aantal van hen heeft zich tot de Nederlandse overheid gewend om het verblijf te legaliseren maar is na afwijzing – net als de andere investeerders – ondergronds gegaan om uit het zicht van de autoriteiten te blijven. De Nederlandse overheid heeft slechts een beperkt aantal van hen in het vizier gekregen waarna deze ongedocumenteerden in bewaring zijn geplaatst en aan een gedwongen terugkeertraject zijn onderworpen. Zij kozen er op dit moment echter voor om alsnog zelfstandig terug te keren om zo de gevolgen van de contacten met de overheid in termen van een langer verblijf in vreemdelingenbewaring en een inreisverbod te minimaliseren. Zij zijn vervolgens weer teruggekomen naar Nederland om hier hun verblijf in de illegaliteit te continueren. De investeerders zijn zich wel degelijk bewust van hun ongedocumenteerde status in Nederland en weten dat ze hierdoor kwetsbaar zijn. Tegelijkertijd heeft dit slechts een geringe invloed op hun dagelijks leven in vergelijking met de asielzoekers en avonturiers omdat zij erin slagen te wonen, te werken en een fijn sociaal leven op te bouwen. Daarbij is een deel tijdelijk teruggekeerd naar zijn herkomstland alvorens het ongedocumenteerde verblijf in Nederland te continueren.

5.3 AVONTURIERS IN CONTACT MET DE OVERHEID

De geïnterviewde avonturiers hebben net als de asielzoekers veelvuldig contact gehad met de Nederlandse autoriteiten in het kader van legalisering, toezicht en/of terugkeertrajecten. Het grote verschil met de uitgeprocedeerde asielzoekers is echter dat zij niet vanwege hun asielverleden bij de Nederlandse autoriteiten bekend zijn. Deze respondenten zijn deels met een studievizum of met familie naar Nederland gekomen en hebben gedurende langere tijd na aankomst rechtmatig verblijf genoten. Een ander deel van deze respondenten is op irreguliere wijze naar Nederland gekomen, soms met behulp van een reisagent of prostitutienetwerk. Zij hebben bij aankomst in eerste instantie een vergelijkbaar traject doorlopen als de investeerders en zich tot de (informele) arbeids- en woningmarkt gewend. Deze respondenten zijn er zoals gezegd echter niet in geslaagd dit leven vol te houden waardoor

zij hun verblijfsrecht respectievelijk kansen op de informele arbeids- en woningmarkt verloren hebben. In de interviews worden hiervoor verschillende oorzaken genoemd zoals de inbedding in relatief zwakke of commerciële netwerken waarin hulp om niet minder vanzelfsprekend is, vreemdelingrechtelijke toezichttrajecten die tot verlies van huisvesting hebben geleid, een strafblad waardoor zij niet in aanmerking kwamen voor regularisatieprogramma's, verslavingsthematiek en/of eenvoudigweg pech. Tegelijkertijd dringt de vraag zich op of dit wel als pech gezien kan worden aangezien dit deels redenen zijn die maken dat ongedocumenteerden niet in aanmerking komen voor een verblijfsvergunning en dus een bewust gevolg is van het ingezette beleid. Het heeft er in ieder geval toe geleid dat deze respondenten steeds verder zijn afgeleden in de samenleving. De mate van afglijden loopt uiteen, maar dit heeft bij vrijwel allemaal gevolgen gehad voor hun contacten met de Nederlandse autoriteiten zoals we in deze paragraaf laten zien. Deze contacten hebben er echter niet toe geleid dat deze respondenten zijn uitgezet naar hun herkomstland, onder meer omdat uitzetting naar landen als Marokko en Algerije doorgaans moeizaam verloopt (Leerkes & Kox 2016). Een deel van deze respondenten heeft vervolgens geprobeerd het verblijf te legaliseren, maar ook dit is niet gelukt. Zij zijn gefrustreerd en voelen zich op een dood spoor omdat er geen oplossing meer voorhanden lijkt te zijn.

Legaliseringstrajecten

Binnen de groep avonturiers zijn er twee legaliseringstrajecten te onderscheiden. Ten eerste zijn er de avonturiers die een reguliere verblijfsvergunning hebben gehad en deze verblijfsvergunning na verloop van tijd zijn verloren. De belangrijkste reden hiervoor is dat deze respondenten door – onder andere – een scheiding, verslavingsproblematiek of betrokkenheid bij criminaliteit zijn afgeleden in de samenleving en mede hierdoor ook niet (meer) in aanmerking kwamen voor regularisatie. Zo vertelt de 49-jarige Omar bijvoorbeeld dat hij als elfjarige vanuit Marokko naar Nederland is gekomen om zich bij zijn rechtmatig verblijvende vader te voegen. Hij had hierdoor ook een tijdelijke verblijfsvergunning, maar is in de loop der jaren verslaafd geraakt aan alcohol en drugs. Hij vertelt dat dit zijn legaliseringstraject heeft beïnvloed: 'Door mijn drugsverslaving en alcoholverslaving ben ik alles kwijtgeraakt. Toen is alles verlopen en toen moest ik het weer gaan aanvragen. (...) Ik heb het verwaarloosd, omdat ik op straat leefde. Ik was de weg kwijt.' Deze respondenten hadden enerzijds tijdelijk of afhankelijk verblijfsrecht dat zij tijdig moesten hernieuwen om hun verblijfsrecht te behouden, iets dat Omar heeft nagelaten. Anderzijds zijn er respondenten bij wie het verblijfsrecht is ingetrokken naar aanleiding van een strafrechtelijke veroordeling en de opgelegde ongewenstverklaring. Nadat ze merkten dat het zonder verblijfsvergunning moeilijker was om in hun levensonderhoud te voorzien hebben zij na verloop van tijd – vaak met een aantal tussenpozen – wel geprobeerd hun verblijfsrecht weer terug te krijgen, de ongewenstverklaring op te laten heffen en/of een nieuwe verblijfsvergunningprocedure te beginnen.

Ten tweede zijn er avonturiers die na aankomst in Nederland niet direct hebben getracht hun verblijf te legaliseren. Zij streefden hoofdzakelijk verblijf in Nederland na nu er in hun herkomstland onvoldoende mogelijkheden waren om een leven op te bouwen of omdat het leven met de Nederlandse vrijheden hen aantrok. Zij hebben zich – indien mogelijk – tot de informele arbeids- en woningmarkt gewend en op deze manier geprobeerd in hun levensonderhoud te voorzien. Zij volgden zo een vergelijkbaar pad als de investeerders maar dan met het idee om in Nederland te blijven. Zij zijn echter niet in staat geweest dit vol te houden. Dit afglijden wijten zij mede aan de toegenomen uitsluiting van ongedocumenteerden, het geïntensiverde vreemdelingtoezicht en/of een opgelegde ongewenstverklaring. Zo vertelt Nadir, een Marokkaanse man die ten tijde van het interview 45 jaar ongedocumenteerd in Nederland verbleef: 'Toen, in die tijd [dat ik naar Nederland kwam], kan ik beetje werk hebben, ik ben dus beland in Nederland, was heel andere, anders in Nederland. Was heel, heel anders, ja.' Deze avonturiers ervaren echter door het geïntensiverde vreemdelingtoezicht, eventueel middelengebruik of deviant gedrag dat het vinden en behouden van informeel werk steeds lastiger voor hen wordt waardoor ze ook moeilijker in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Nu het door het verscherpte en geïntensiverde vreemdelingtoezicht steeds belangrijker is geworden om een verblijfsvergunning te hebben om te kunnen werken en in het levensonderhoud te voorzien, krijgen zij steeds meer behoefte aan een verblijfsvergunning. Dit zou het immers mogelijk maken om mee te doen in de samenleving en zo hun alledaagse bestaan te vergemakkelijken. Dit maakt dat hun verblijfsaspiraties geleidelijk plaats hebben gemaakt voor legaliseringsaspiraties.

Beide groepen avonturiers hebben daarom na verloop van tijd getracht een reguliere verblijfsvergunning te krijgen. Dit komt ook naar voren in het verhaal van Winesh, een Surinaamse man die 33 jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft: 'Ouder worden? Zonder papieren? Wat denk jij? Dat betekent problemen. Je kan niet in een land wonen zonder papieren zo lang.' Hij heeft daarom acht keer geprobeerd om zijn verblijf te legaliseren. De verhalen van deze respondenten laten zien dat ze verschillende routes hebben gebruikt om hun verblijf te legaliseren. Zo vertellen sommige avonturiers dat zij hebben getracht uitstel van vertrek en verblijfsrecht op grond van hun medische situatie te krijgen. Anderen zeggen bij aanhouding door de politie een asielaanvraag in te hebben gediend, niet zozeer omdat zij meenden recht te hebben op asiel maar omdat zij dachten dat zij met het opvoeren van een valse nationaliteit wellicht een verblijfsvergunning zouden krijgen. Sommige van deze respondenten hebben geprobeerd om een partner te vinden die hen in staat zou stellen om verblijfsrecht bij partner te kunnen krijgen en weer anderen hebben geprobeerd hun kinderen in aanmerking te laten komen voor het kinderpardon of nog andere legaliseringsroutes gebruikt. Tot slot zijn er respondenten die brieven naar de gemeente of de verantwoordelijke staatssecretaris hebben geschreven met het verzoek hun verblijf te legaliseren. Daarbij valt op dat voor een deel van deze respondenten het verblijf in een daklozenopvang, BBB of LVV de aanleiding was om over legalisering na te gaan denken of een eerste legaliseringspoging te wagen. Deze inspanningen hebben echter niet het gewenste resultaat opgeleverd. 'Negatief,

negatief, negatief,' omschrijft de Surinaamse Ravindu die ten tijde van het interview 37 jaar ongedocumenteerd in Nederland verbleef het resultaat van zijn legaliserings-inspanningen. Dit leverde steeds meer frustratie bij deze respondenten op en resulteerde erin dat zij zich gevloerd voelden naarmate zij langer ongedocumenteerd in Nederland verbleven.

Vreemdelingentoezicht

Het valt op dat de geïnterviewde avonturiers relatief vaak in aanraking zijn gekomen met het vreemdelingentoezicht in vergelijking met de respondenten in de andere groepen. Daarvoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Ten eerste concentreert de vreemdelingenpolitie zich in beginsel op criminele of overlastgevende vreemdelingen (Boekhoorn & Speller 2006; Burgers & Engbersen 1999) waartoe een deel van deze respondenten behoort gezien hun verslavingsproblematiek en deviante of overlastgevende gedrag. Dit maakt dat zij meer risico lopen op staandehouding in vergelijking met asielzoekers en investeerders die geen overlast veroorzaken. Ten tweede is de omgang met ongedocumenteerden die in aanraking komen met justitie veranderd met de invoering van het project 'Vreemdelingen in de Strafrechtsketen' (VRIS) eind jaren negentig. Dit project is in de loop der jaren geïntensiveerd en in 2010 is een VRIS Taskforce ingesteld.⁵¹ Dit betekent dat er vreemdelingrechtelijke consequenties worden verbonden aan het plegen van strafbare feiten, ofwel dat iemands verblijfsrecht kan worden ingetrokken op basis van een strafrechtelijke veroordeling en de strafrechtsketen de vreemdelingenketen hierover informeert om zo uitzetting tijdens of zo snel mogelijk na afloop van het strafrechtelijk traject te faciliteren (Boekhoorn & Speller 2006; Burgers & Engbersen 1999). Hoewel de Inspectie voor Justitie en Veiligheid (2021) enkele knelpunten in de uitvoering signaleert waardoor verblijfsrechtelijke consequenties voor ongedocumenteerden deels uitblijven, maakt dit dat deze ongedocumenteerden na afloop van hun strafrechtelijke traject in beginsel worden overgedragen aan de vreemdelingenketen indien zij nog niet uitzetbaar zijn.

Uit de interviews met de avonturiers blijkt dat zij om verschillende redenen, op verschillende locaties en door verschillende toezichthoudende instanties zijn staande gehouden. De meeste respondenten doorliepen dan een traject waarbij zij in eerste instantie zijn staandegehouden door of overgedragen aan de vreemdelingenpolitie waarna zij in bewaring zijn gesteld. Dit geldt ook voor Hisham, een 45-jarige Marokkaanse man die op weg naar zijn werk in de tram in slaap is gevallen en vervolgens is aangehouden. Hij vertelt een valse identiteit te hebben opgegeven bij zijn aanhouding:

'Ik werd aangehouden in de tram omdat ik geen kaartje heb. Ik werd aangehouden en ik ben naar hoofdbureau van de politie gebracht. In die tijd heb ik valse naam gegeven. Zeg maar dat

51 *Kamerstukken II* 2004/05, 29800 VI, nr. 169; Instellingsbesluit Task Force VRIS.

ik ben niet Hisham ben, maar dat ik Paco ben. Ik zeg dat ik uit Peru kom en noem me Paco. Ik heb zes maanden, bijna zes maanden in Tilburg in detentiecentrum Tilburg [gezet]. Zes maanden. En ik ben zeg maar in die tijd vrijgekomen en ik ben hier in Nederland gebleven. Zij gingen mijn identiteit onderzoeken. Zij namen mij mee naar Marokkaans consulaat. En zij hebben ook aan Spanjaarden gevraagd, zij hebben hun werk gedaan om mijn identiteit vast te stellen.’

Vanuit bewaring brengen ongedocumenteerden vaak (meerdere) bezoeken aan de ambassade om identificatie- en reisdocumenten te krijgen waarna ze uiteindelijk zijn vrijgelaten omdat het betreffende land geen reisdocumenten wilde verstrekken en deze ongedocumenteerden hierdoor niet uitzetbaar bleken te zijn of omdat zij niet identificeerbaar bleken. Daarbij valt op dat een aantal van hen herhaaldelijk dit traject heeft doorlopen en tot tien keer in vreemdelingenbewaring heeft verbleven. In lijn met andere respondenten ervaren zij het verblijf in bewaring als moeilijk, temeer omdat ze hier niet verblijven vanwege een strafrechtelijk incident zoals ten tijde van hun gevangenisstraf het geval was maar omdat ze niet in Nederland mogen zijn. Dit wordt als onrechtvaardig ervaren (vgl. De Gier e.a. 2020).

Terugkeertrajecten

De geïnterviewde avonturiers hadden doorgaans geen concreet plan over hun leven in Nederland. Zij ambieerden geen asielvergunning zoals de geïnterviewde asielzoekers⁵² en wilden niet direct investeren in hun herkomstland met het oog op een eventuele terugkeer zoals de investeerders. Zij wilden vooral weg uit hun herkomstland omdat zij daar nauwelijks perspectief zagen en zij betere levensomstandigheden ambieerden. Hoewel het leven zonder juridische status niet altijd een verbetering inhoudt, gaven zij er wel de voorkeur aan om in Nederland te blijven. Zo vertelt de Surinaamse Ravindu: ‘Dat zeg ik altijd. Vroeger zei ik al: “Hier ga ik sterven, hier zijn mijn kleinkinderen, mijn gezin is hier. Mijn kinderen en mijn kleinkinderen zijn mijn gezin.”’ Zoals hierboven aangegeven zijn zij echter veelvuldig in aanraking gekomen met het vreemdelingtoezicht en vervolgens onderworpen aan gedwongen terugkeertrajecten.

De Nederlandse overheid is er tot dusver niet in geslaagd hen gedwongen uit te zetten, hoewel deze avonturiers herhaaldelijk aan gedwongen terugkeertrajecten onderworpen zijn. Dit heeft ermee te maken dat terugkeer naar Noord- en West-Afrikaanse landen en naar Suriname in de praktijk weerbarstig is (Leerkes & Kox 2016). Dit leidt tot toenemende frustratie zoals het verhaal van Lamin laat zien als hij over zijn gedwongen terugkeertrajecten vertelt:

52 Een uitzondering hierop is de Algerijnse Abdelrahman. Hij ontvluchtte Algerije in 1991 omdat hij door zijn professe als kunstenaar moest vrezen voor zijn leven. Toen hij in Nederland kwam, ontmoette hij andere Algerijnen die hem vertelden dat wanneer hij asiel zou aanvragen hij teruggestuurd zou kunnen worden. Hij besloot hierop uit het zicht van de overheid en zonder verblijfsdocument in Nederland te blijven.

‘Wat willen zij? Waar kan ik heen? Gambia wil mij niet. Ik ben ongedocumenteerd. Zij hebben mij drie keer naar de ambassade gebracht. De laatste keer zeiden ze bij de ambassade dat ik hun kantoor moest verlaten (...): “Kom jij om een laissez-passer vragen? Ga weg!” De IND zegt: “Meneer Lamin is onuitzetbaar.” De advocaat heeft dit allemaal. (...) Maar wat willen ze dan? Ik ben hier veertig jaar, op welk vliegtuig gaan ze me zetten? Welk land gaat mij accepteren? Ik ben ongedocumenteerd. Zij kennen dat woord niet. Hoeveel jaar hebben ze al wel niet geprobeerd om een laissez-passer te krijgen? Zij krijgen het niet. (...) Ik begrijp echt niet wat zij denken. (...) Wat wil de IND?’

De door deze respondenten ervaren ‘onuitzetbaarheid’ wordt gevoed door de vergeefse pogingen van de overheid om hen uit te zetten. Dit leidt tot veel frustratie onder deze avonturiers. Die geven aan dat de Nederlandse overheid geen oplossing biedt voor de situatie waarin zij zich bevinden en daarbij groeit het onbegrip over wat de IND van hen verwacht. Dit maakt dat legalisering belangrijker is geworden voor deze respondenten. Zo vertelt Abdelrahman, een Algerijnse man die dertig jaar ongedocumenteerd in Nederland verblijft: ‘Het is een Kafkaïaanse situatie. Ken je Kafka? Je kan hier niet blijven, maar ze kunnen je ook niet terugsturen weet je. Ze kunnen je niet terugsturen, maar je kan hier ook niet blijven.’ Abdelrahman refereert hierbij aan de machteloosheid om zijn situatie te begrijpen dan wel te veranderen. Daarbij geldt voor sommigen dat hoe langer ze hier zijn en hoe meer regularisatieregelingen zij zien, hoe meer hoop ze op legalisering krijgen (vgl. Commissie-Van Zwol 2019).

De invloed op het dagelijkse leven

De verhalen van de respondenten laten zien dat de ‘*state of deportability*’ een grote invloed heeft op het dagelijks leven van de geïnterviewde avonturiers. Deze ongedocumenteerden hadden bij aanvang van het ongedocumenteerde verblijf veelal verblijfsaspiraties, maar deze hebben met het vorderen van de jaren veelal plaatsgemaakt voor legaliseringaspiraties. Dit maakt dat zij zich net als de asielzoekers bewust zijn van de mogelijk verregaande consequenties voor hun verblijf voor het geval zij zouden worden aangehouden. Zij proberen dan ook zelf contacten met de autoriteiten te vermijden om de risico’s op gedwongen uitzetting te minimaliseren. Een aantal van deze gevestigde ongedocumenteerden geeft bijvoorbeeld aan dat ze zich ook in geval van problemen of slachtofferschap liever niet tot de Nederlandse autoriteiten wenden nu ze bang zijn dat dit tot uitzetting zal leiden.

De eerdere ervaringen van de avonturiers met het vreemdelingtoezicht hebben echter een tweeledige invloed op hun dagelijks leven. Enerzijds dragen de hiervoor genoemde ervaringen van onuitzetbaarheid eraan bij dat de angst van de avonturiers voor de autoriteiten afneemt. Zij weten nu dat de Nederlandse overheid ze wel kan staande houden en eventueel in bewaring kan plaatsen, maar dat de kans op uitzetting door de jaren heen steeds kleiner is geworden. Zij voelen zich onuitzetbaar nu de DT&V er ondanks herhaalde eerdere pogingen niet in is geslaagd hen naar hun herkomstland te laten terugkeren. Dit heeft gevolgen voor de wijze waarop

zij het leven zonder verblijfsrecht ervaren. Hoewel zij net zo kwetsbaar zijn als de vorige groepen respondenten hebben zij het idee dat een nieuwe staandehouding zal leiden tot een herhaling van zetten en de Nederlandse overheid er weer niet in zal slagen hen uit te zetten. Dit maakt dat deze respondenten door de jaren heen minder angst voor de autoriteiten zijn gaan ervaren.

Anderzijds gevende geïnterviewde avonturiers aan dat het hen frustreert dat een vreemdelingsrechtelijk toezichtstraject niet leidt tot een duurzame oplossing in termen van legalisering of terugkeer. Zij worden veelal 'geklinkerd' vanuit vreemdelingenbewaring, waarmee wordt bedoeld dat zij vanuit het detentiecentrum op straat/een station worden gezet met financiële middelen om naar de plaats van hun aanhouding te reizen en de opdracht om Nederland binnen 24 uur te verlaten. Door hun verblijf in bewaring zijn zij echter hun huisvesting en hun werk verloren, terwijl ze direct een plaats nodig hebben om te overnachten. Dit leidt dan ook tot een verhoogd risico op feitelijke dakloosheid en afhankelijkheid zoals in eerdere hoofdstukken naar voren kwam. Deze ervaringen maken het leven zonder verblijfsrecht moeilijker, zeker voor de respondenten die ongewenst zijn verklaard en daardoor nog minder mogelijkheid zien om hun verblijf te legaliseren. Het levert grotere frustratie op dat er dan geen duurzame oplossing komt terwijl zij wel onder moeilijke omstandigheden verblijven. Het is niet altijd duidelijk of een respondent eerst gemarginaliseerd was en mede hierdoor met het vreemdelingtoezicht in aanraking is gekomen of dat een respondent met het toezicht in aanraking is gekomen en mede hierdoor is afgeleden. Wel is duidelijk dat beide met elkaar te maken hebben en het leven zonder rechtmatig verblijf bemoeilijken, zeker naarmate dit langer voortduurt. Dit maakt dat zij relatief veel te maken hebben met de pijn van het ongedocumenteerd zijn (Kox e.a. 2020).

Deze paragraaf laat zien dat de geïnterviewde avonturiers eerst vooral uit het zicht van de autoriteiten bleven maar dat zij – nadat ze om verschillende redenen gemarginaliseerd zijn geraakt – veelvuldig contact hebben gehad met de Nederlandse autoriteiten. Enerzijds hebben zij zelf contact gezocht met de IND omdat zij hun verblijf wilden legaliseren. Anderzijds hebben de Nederlandse autoriteiten veelvuldig contact gezocht met deze respondenten in het kader van het vreemdelingtoezicht en gedwongen terugkeertrajecten. Dit veelvuldige contact heeft echter niet geleid tot een duurzame oplossing voor deze respondenten nu zij geen verblijfsrecht hebben gekregen maar ook niet uitgezet kunnen worden. Dit leidt ertoe dat sommige respondenten zich gestrand voelen, vooral indien overheidsinstanties zelf hebben aangegeven dat zij niet uitzetbaar zijn. Dit brengt veel pijn en frustratie met zich mee en is zowel problematisch voor de ongedocumenteerden zelf als voor de samenleving.

5.4 DE INVLOED VAN HET OUDER WORDEN EN/OF LANGDURIGE ONGEDOCUMENTEERDE VERBLIJF

De interviews met de ongedocumenteerde ouderen laten enerzijds zien dat de contacten met de overheid door het langdurige, ongedocumenteerde verblijf makkelijker zijn geworden. Zo geven respondenten – en zeker de geïnterviewde investeerders – aan dat zij door hun langdurige aanwezigheid beter hun weg weten te vinden in de Nederlandse samenleving en minder terughoudend zijn wat betreft hun contacten met de Nederlandse autoriteiten. Zij zijn in vergelijking met hun beginjaren in Nederland beter in staat de autoriteiten te vinden voor bijvoorbeeld opvang, het melden van slachtofferschap of het vragen van ondersteuning. Daarbij helpt het hen dat de positie van ongedocumenteerden onder invloed van gerechtelijke uitspraken en mensenrechtenverdragen in sommige opzichten is verbeterd. Zo wijst de Ghanese Segun erop dat de politie en migrantenkerken in de Amsterdamse Bijlmer circa tien jaar geleden zijn begonnen met het mogelijk maken van aangiften door ongedocumenteerden zonder dat zij het risico lopen aangehouden te worden (vgl. Timmerman e.a. 2020) waardoor hij zich vrijer voelt en meer bewegingsruimte in de publieke ruimte ervaart. Andere respondenten vertellen dat de komst van vrijheidsbeperkende gezinslocaties, de BBB en de LVV die in de afgelopen jaren zijn opgericht het verblijf zonder juridische status heeft vergemakkelijkt, ook al is het lastig voor hen dat ze hier slechts beperkte tijd mogen verblijven en ze constant de druk om terug te keren voelen. Daarbij lijkt er ook minder angst voor de autoriteiten te zijn naarmate respondenten ouder worden. Zo vertelt de Filipijnse Cecilia dat ze zich kwetsbaar voelt door het gebrek aan een juridische status maar dat ze minder angst is gaan voelen voor de autoriteiten: ‘Och Cecilia, je bent al 66 [lacht hard], de politie gaat je niet meer pakken want je bent nu veel te oud. [lacht]’. De uitsluiting van ongedocumenteerden en de intensivering van het toezicht heeft hun onrechtmatig verblijf bemoeilijkt, maar deze specifieke maatregelen in combinatie met het langdurige verblijf zorgen ervoor dat zij beter hun weg weten te vinden in de Nederlandse samenleving.

Tegelijkertijd nemen de frustratie en wanhoop van respondenten over het uitblijven van een duurzame oplossing toe naarmate zij ouder worden en/of langer ongedocumenteerd in Nederland verblijven. Respondenten – en met name de asielzoekers en avonturiers – zeggen veel verdriet te ervaren omdat zij geen verblijfsvergunning krijgen om in Nederland te mogen blijven terwijl de Nederlandse overheid er ook niet in slaagt om hen uit te zetten naar hun herkomstland of een ander land waar hun toelating gegarandeerd is. Waar de geïnterviewde investeerders het verblijf zonder juridische status makkelijker door lijken te komen zolang zij in goede gezondheid verkeren, praten de respondenten die veelvuldig contact met de Nederlandse autoriteiten hebben gehad herhaaldelijk over de uitzichtloosheid waarmee hun ongedocumenteerde verblijf gepaard gaat. In tegenstelling tot de geïnterviewde investeerders die minder vrees hebben voor terugkeer en dit als een reële optie voor de toekomst zien, ambiëren de asielzoekers en avonturiers een verblijfsvergunning. Zij willen absoluut niet terug naar hun herkomstland, omdat zij daar vrezen voor

hun veiligheid of door hun lange afwezigheid niets meer hebben om naartoe terug te keren. Het levert hen dan ook veel verdriet op dat zij niet in Nederland mogen blijven en in een soort tussenland gevangen worden gehouden zonder dat hun zicht op een duurzame oplossing wordt geboden. Zo zegt de Marokkaanse Nadir, die ruim veertig jaar ongedocumenteerd in Nederlands is maar nog steeds in afwachting is van een duurzame oplossing voor zijn situatie: 'Ik ben een mens, maar zonder waarde.' Dit is een direct resultaat van de wijze waarop de Nederlandse autoriteiten met hem omgaan.

De interviews laten zien dat deze respondenten zich met het verstrijken van de jaren steeds meer ontdaan voelen van hun eigenwaarde doordat de Nederlandse overheid op de hoogte is van hun moeilijke situatie maar niets wil doen om hun benarde positie te verbeteren. Het doet hen pijn dat zij in deze situatie worden gebracht en gehouden (vgl. Kox e.a. 2020), waardoor de *'state of deportability'* als steeds zwaarder ervaren wordt, temeer nu de overheid voor beide groepen al verschillende pogingen heeft gedaan om hen te laten terugkeren en dit in al die jaren niet is gelukt. Deze respondenten zijn zichzelf als onuitzetbaar gaan zien en sommigen zeggen ook zo genoemd te worden door medewerkers van de IND en DT&V. Hoe langer een oplossing uitblijft, hoe meer het hen frustreert dat er geen oplossing voor hun situatie wordt gevonden. Zo geeft Samuel, een Afrikaanse man, aan dat hij na twintig jaar ongedocumenteerd verblijf zeer gefrustreerd was en naar een advocaat is gestapt: 'Dat is waarom ik een advocaat heb genomen, om mijn situatie uit te leggen want zij hebben mij vier keer gearresteerd om me naar Afrika te sturen, maar ze kunnen me niet terugsturen. Zij moeten mij wel een verblijfsvergunning geven.' Het uitblijven van een oplossing maakt dat de asielzoekers en avonturiers gefrustreerd en uitgeput raken, zeker nu dit langer duurt en hun positie door hun hogere leeftijd en langdurige afhankelijkheid benarder wordt.

Het uitblijven van een duurzame oplossing voor deze groep in termen van legalisering dan wel terugkeer roept ook de vraag op of de huidige overheidsstrategie zinvol is voor deze groep aangezien deze geen reële route uit de illegaliteit lijkt te bieden. Daarbij bemoeilijkt het leven zonder juridische status in een gemarginaliseerde positie het zoeken naar een duurzame oplossing en staat dit het nadenken over de toekomst in de weg (Winter e.a. 2018). Ook de Ghanese Yayra zegt: 'Het is moeilijk om het licht aan het einde van de tunnel te zien.' Met het ouder worden en het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf wordt het voor een deel van de respondenten steeds lastiger om positief te blijven en perspectief te blijven zien met betrekking tot de toekomst. In verschillende interviews met uitgeprocedeerde asielzoekers komt naar voren dat zij de hoop verliezen en hun toekomst steeds somberder inzien.

5.5 CONCLUSIE

In dit hoofdstuk zijn de contacten van de geïnterviewde ongedocumenteerde ouderen met de Nederlandse autoriteiten en de invloed van deze contacten op het dage-

lijkse leven per groep beschreven. Het laat zien dat de investeerders veelal – tenzij het echt niet anders kan – uit het zicht van de autoriteiten proberen te blijven. Door gebruik te maken van de informele arbeids- en woningmarkt slagen zij hier relatief goed in, maar tegelijkertijd zijn zij kwetsbaar omdat ze terughoudend zijn zich voor bescherming tot de Nederlandse overheid te wenden. Naarmate zij langer in Nederland in de illegaliteit verblijven, lijken zij hierin minder terughoudend geworden, al proberen ze nog steeds zo veel mogelijk ondergronds te blijven. Indien ze onverhoopt in aanraking komen met de autoriteiten en aan het vreemdelingentoezicht worden onderworpen, kiezen zij er doorgaans voor om zelfstandig terug te keren en dan weer – onrechtmatig – naar Nederland af te reizen.

Dit wijkt sterk af van de ervaringen van de avonturiers en asielzoekers. De geïnterviewde avonturiers volgden aanvankelijk eenzelfde strategie als deze investeerders. Zij zijn echter om verschillende redenen afgegleeden en gemarginaliseerd geraakt waarop zij besloten hebben zich tot de Nederlandse overheid te wenden in de hoop hun verblijf te kunnen legaliseren. Dit heeft niet in een verblijfsvergunning geresulteerd. De overheid is er echter ook niet in geslaagd om hen uit te zetten, ondanks de herhaalde pogingen die hiertoe zijn ondernomen. Dit leidt tot grote frustratie onder deze avonturiers. Zij vragen zich af wat de overheid met hen wil, nu ze blijkbaar geen verblijfsvergunning gaan krijgen maar in de praktijk ook onuitzetbaar zijn. Een dergelijke frustratie zien we ook bij de geïnterviewde asielzoekers, met het verschil dat zij zich doorgaans direct bij aankomst in Nederland tot de autoriteiten hebben gewend om bescherming te claimen. Die hebben ze niet gekregen, waarna zij – tevergeefs – zijn blijven proberen hun verblijf te legaliseren. Dit maakt dat zij bekend zijn bij de Nederlandse autoriteiten. Die hebben wel geprobeerd hen uit te zetten en hen aan verschillende gedwongen terugkeertrajecten onderwerpen, maar zijn er niet in geslaagd hen te laten vertrekken. Voor zowel de avonturiers als de asielzoekers geldt dat deze uitzichtloze situatie steeds moeilijker vol te houden is waardoor zij de hoop op een goede afloop verliezen maar geen uitweg uit de situatie zien. De Nederlandse overheid heeft echter de verplichting om voor ongedocumenteerden te zorgen indien uitzetting door toedoen van het land van (vermoedelijke) herkomst niet lukt (Rodrigues 2016). Het uitblijven van het nemen van deze verantwoordelijkheid en het laten voortduren van deze situatie waarin ongedocumenteerden niet terug kunnen keren maar hun verblijf niet gelegaliseerd wordt, roept dan ook tal van vragen op over de ingezette strategie.

Ongedocumenteerden vallen sinds de invoering van de Koppelingswet in 1998 niet onder de Zorgverzekeringswet (Zvw) en kunnen in beginsel geen aanspraak op zorg maken op basis van de Wet langdurige zorg (Wlz) (Van Berckel Smit 2022). Zij zijn in theorie in de gelegenheid een particuliere zorgverzekering af te sluiten, maar dit is in de praktijk doorgaans financieel niet haalbaar of rendabel. Met de invoering van de Koppelingswet is echter besloten dat ongedocumenteerden recht hebben op medisch noodzakelijke zorg, ofwel de zorg die is opgenomen in het basispakket van de zorgverzekering (met uitzondering van IVF en genderoperaties) en de Wlz. Hieronder vallen dus ook geestelijke gezondheidszorg, verpleeghuiszorg en andere vormen van zorg. Daarbij geldt als voorwaarde dat de zorgaanbieder de verstrekking van deze zorgvormen medisch noodzakelijk acht, gezien de aard van de prestaties en de verwachte duur van het verblijf van de vreemdeling (Van Berckel Smit 2022; Commissie-Klazinga 2007). Dit betekent dat van zorgverleners wordt verlangd dat zij aan iedereen – ongeacht wettelijke status – zorg verlenen die zij passend en verantwoord achten (Commissie-Klazinga 2007). In beginsel dienen ongedocumenteerden de kosten die zorgverleners voor hen maken zelf te betalen. Indien zij hier niet toe in staat zijn, bestaat voor zorgverleners de mogelijkheid om de gemaakte kosten te declareren bij het CAK. De Nederlandse overheid heeft namelijk gezorgd voor overheidsdekking om inkomstenderving van zorgverleners te voorkomen (Van Berckel Smit 2022).

In theorie is de medische zorg voor ongedocumenteerden adequaat geregeld waardoor zij altijd aanspraak zouden moeten kunnen maken op medisch noodzakelijke zorg. Uit eerder onderzoek blijkt echter dat de praktijk weerbarstiger is en dat ongedocumenteerden tegen problemen aanlopen bij het verkrijgen van de benodigde medische zorg (Dokters van de Wereld 2018; Hintjens e.a. 2020; Pharos 2019; Nationale ombudsman 2013; Derckx 2017). Zo zijn niet alle zorgverleners op de hoogte van het recht van ongedocumenteerden op medisch noodzakelijke zorg en wat hiertoe behoort (Bloemen 2019; Pharos 2019). Ook kent een deel van de zorgverleners het systeem van vergoedingen vanuit het CAK onvoldoende waardoor zij niet weten dat zij gemaakte kosten vergoed kunnen krijgen (Van Geel 2021). Daarbij blijken ongedocumenteerden zelf terughoudend te zijn om zich tot zorgverleners te wenden omdat zij zelf onvoldoende op de hoogte zijn van hun rechten, finan-

ciële barrières zien en/of angst voor autoriteiten ervaren (Balakrishnan & Jordan 2019; Derkcx 2017; Hintjens e.a. 2020). Het blijkt dat ongedocumenteerde migranten, ondanks bestaande rechten, zorg vaak te laat ontvangen en de zorg in veel gevallen niet passend lijkt te zijn (Nationale Zorggids 2021). Tegelijkertijd kampen ongedocumenteerden in vergelijking met de overige Nederlandse bevolking relatief vaak met psychosociale en psychiatrische problematiek (Vollebregt e.a. 2020; Heeren e.a. 2014; Teunissen e.a. 2014). Het leven zonder rechtmatig verblijf maakt namelijk vatbaar voor fysieke en mentale gezondheidsklachten, zeker naarmate het ongedocumenteerde verblijf langer voortduurt (Oostveen 2018; Van den Muijsenbergh & Schoevers 2009).

In dit hoofdstuk bespreken we per groep ongedocumenteerde ouderen hoe zij hun gezondheid ervaren. Daarbij valt op dat geïnterviewde asielzoekers, investeerders en avonturiers allen vergelijkbare gezondheidsklachten ervaren zoals slijtage aan het bewegingsapparaat, hart- en vaatproblemen, ademhalingsproblemen en problemen met ogen, oren en tanden. De ongedocumenteerde ouderen verbinden hun klachten veelal direct en indirect aan het ontbreken van een rechtmatige verblijfsstatus en de leefomstandigheden die dit met zich brengt, maar de mate waarin zij de klachten ervaren en de door hen genoemde en gepercipieerde oorzaken van de klachten verschillen. Dit zullen we in het vervolg per groep uiteenzetten waarbij we tevens ingaan op de invloed van het langdurige, ongedocumenteerde verblijf op de ervaren gezondheid en de wijze waarop ongedocumenteerden hun weg naar zorgverleners proberen te vinden. In de afsluitende conclusie van dit hoofdstuk gaan we in op de implicaties hiervan.

6.1 ASIELZOEKERS OVER HUN GEZONDHEID

De geïnterviewde asielzoekers melden relatief veel fysieke en psychische gezondheidsklachten die volgens hen deels zijn ontstaan door de onzekerheid en uitzichtloosheid die de mislukte asielprocedure en het ongedocumenteerde verblijf voor hen met zich meebrengt. De hiermee gepaard gaande stress heeft invloed op hun fysieke gestel en draagt ook bij aan een verhoogde kwetsbaarheid voor het ontwikkelen van psychische problematiek (vgl. Bloemen 2019).

Fysieke klachten van de asielzoekers

De asielzoekers noemen verschillende fysieke klachten tijdens de interviews, maar hart- en vaatproblemen zoals een te hoge bloeddruk, diabetes en/of een te hoog cholesterolgehalte komen het vaakst naar voren. Hoewel het niet duidelijk is of het hierbij altijd gaat om een door een arts gestelde diagnose, is wel duidelijk dat zij deze gezondheidsklachten zelf als problematisch ervaren. Zij wijten deze klachten aan hun ongezonde levensstijl en ervaren stress ten gevolge van het gebrek aan een juridische status. Zo ook Danish, een asielzoeker uit Iran die al zes jaar in een BBB-voorziening verblijft en voelt dat zijn gezondheid met het verstrijken van de tijd steeds

verder achteruitgaat. Hij schrijft dit toe aan zijn uitzichtloze situatie, het gebrek aan dagbesteding en beweging, en het vele binnen zitten in zijn kleine kamer: 'Uitgeprocedeerden zijn geen mens meer. Zij krijgen geen kans om te fitnessen, sporten, niets, niets. Mijn enige activiteit is eten en het innemen van mijn cholesteroltablet.' Daarbij menen zij dat het ongedocumenteerde verblijf en de instabiele huisvesting die hiermee gepaard gaat, invloed hebben op hun fysieke gesteldheid. De geïnterviewde asielzoekers doelen hierbij met name op de onzekerheid en uitzichtloosheid die hun leven kenmerkt, de (financiële) afhankelijkheid van overheidsinitiatieven/ngo's en het gebrek aan privacy op plaatsen waar zij verblijven. Dit veroorzaakt veel stress, die naar hun idee bijdraagt aan de ondervonden hart- en vaatproblemen. Deze ervaringen sluiten aan bij bevindingen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM),⁵³ die een relatie zien tussen armoede en gezondheid. Het RIVM schrijft dat volwassenen die in armoede leven en geldzorgen hebben – zoals ook ongedocumenteerden dat hebben – regelmatig kampen met chronische stress, psychische problemen en een ongezonde leefstijl.

De asielzoekers wijzen er daarbij herhaaldelijk op dat zij door hun moeilijke financiële positie en het verblijf in opvanglocaties moeite hebben om in hun dagelijks levensonderhoud te voorzien. Dit beïnvloedt hun mogelijkheden om dagelijks gevarieerd en gezond te eten. Zo hebben zij niet de financiële middelen om dagelijks voldoende groente en fruit te kopen en hebben zij doorgaans geen keuken of koelkast om verse producten te bereiden of te bewaren. Zo vervolgt Danish:

'Omdat wij niet gezond kunnen eten. Sommige dingen waarvan ze zeggen dat ik ze moet eten, kan ik helemaal niet kopen. Liever ga ik koekjes van vijftig cent eten – ik weet dat het niet gezond is – dan één kilo sinaasappels kopen. Dan moet je vijf, zes euro betalen. Dat kan ik niet. Daarom ben ik ziek geworden. Je bent echt in een situatie terechtgekomen waarin je van het kastje naar de muur wordt gestuurd.'

Gezond proberen te leven maar dit wegens gebrek aan financiële middelen niet kunnen, komt ook naar voren in het verhaal van Raian, een 49-jarige vrouw uit Soedan die dit lastig vindt: 'De dokter vertelt me, "eet dit niet, eet dit, eet dat niet". Maar ik heb het geld niet [om iets anders te kopen]'. Raian geeft aan dat de dokter haar heeft verteld dat ze gezonder moet eten. Zij zou dit graag willen maar beschikt net als andere asielzoekers over onvoldoende middelen om haar eetgewoonten aan te passen. Respondenten als Danish and Raian krijgen doorgaans wel leefgeld van de ondersteunende organisaties, maar dit is vaak niet voldoende om een gezonde leefstijl te kunnen bekostigen. Dit heeft naar hun idee invloed op hun gezondheid.

Een deel van de asielzoekers geeft in toenemende mate aan te kampen met klachten aan het bewegingsapparaat zoals benen, heupen en rug. Ook deze klachten wijten zij aan de leefstijl die met hun ongedocumenteerde verblijf samengaat. Zo zijn zij voor hun onderdak veelal afhankelijk van hun netwerk of hulpverlenende orga-

53 Feiten en cijfers over de relatie tussen armoede en gezondheid | Loketgezondleven.nl.

nisaties. Zij slapen daardoor relatief vaak bij vrienden op de bank, in de opvang, in een tijdelijke kamer of in 'voor wonen ongeschikte behuizing' zoals een bootje of een auto. Zij hebben hierdoor niet altijd de beschikking over een matras waardoor zij niet goed liggen en slapen. Dit geldt ook voor Sevan, een 62-jarige asielzoeker uit Azerbeidzjan. Hij vertelt volledig afhankelijk te zijn van vrienden en hulpinstanties. Hij kan hier echter niet altijd terecht met als gevolg dat hij ook met enige regelmaat onder een brug heeft geslapen. Hij heeft het idee dat dit heeft bijgedragen aan de ernstige rugklachten die hij ten tijde van het interview heeft en die naar zijn idee ook erger worden: 'Ik heb problemen met mijn rug. Elke dag krijg ik veel tabletten van Tramadol.⁵⁴ (...) Lichamelijk kan ik niks.' Ook andere asielzoekers leggen de link tussen hun leefomstandigheden en hun fysieke klachten aan het bewegingsapparaat.

Tot slot geeft een klein deel van de geïnterviewde asielzoekers aan problemen met hun oren, ogen en tanden te ervaren en worstelt een beperkt aantal asielzoekers met ademhalingsproblemen. Waar zij dit deels wijten aan een rookverslaving, relateert een enkeling dergelijke klachten aan de leefomstandigheden die gepaard gaan met het gebrek aan een juridische status. Zo meent Reza, een 57-jarige asielzoeker uit Iran, dat zijn verblijf in vreemdelingenbewaring heeft bijgedragen aan het ontwikkelen van een longembolie.

'Ik was in detentie. De deur ging open. De beveiliging heeft mij op de grond gevonden. Het was zo erg door de pijn. Het was in de winter, in februari. Ik had weinig kleding, niet de juiste kleding. Ik wilde niet naar buiten, het was ijskoud. Ik bleef binnen. Toen hebben ze mij naar het ziekenhuis gebracht. Na het onderzoek hebben ze mij verteld dat doordat ik te weinig bewoog en te lang op bed bleef liggen, ik een longembolie heb gekregen. Dat was waar, ik was de hele tijd alleen maar binnen. (...) Na twee maanden, 50 dagen in detentie heb ik een longembolie gehad.'

Ten tijde van het interview heeft Reza nog steeds last van zijn longen en merkt hij dat hij snel buiten adem is. Ondertussen gebruik hij een 'puffer', die zijn klachten kan verlichten. Hoewel de relatie tussen ervaren gezondheidsklachten en het ongedocumenteerde verblijf misschien soms wat vergezocht lijkt, zijn de ervaringen van de asielzoekers in lijn met de bevindingen uit eerder onderzoek en onderstrepen deze de algemene constatering dat de moeilijke omstandigheden waaronder asielzoekers verblijven een negatieve invloed hebben op hun ervaren gezondheid.

Psychische klachten van de asielzoekers

De geïnterviewde asielzoekers geven aan zich veelvuldig zorgen te maken over hun juridische situatie, hun moeilijke leefomstandigheden en de mogelijke uitzetting die hen boven het hoofd hangt, temeer omdat zij regelmatig contact hebben (gehad) met de overheid in het kader van zowel legaliseringsprocedures als vreemdelingen-

54 Tramadol is een morfineachtige pijnstiller.

toezicht. Dit heeft na al die jaren nog steeds niet tot een duurzame oplossing geleid, waardoor zij hun situatie in toenemende mate als uitzichtloos zien. Riyadh, een asielzoeker die ten tijde van de Algerijnse burgeroorlog (1991-2002) naar Nederland is gekomen, vertelt dat zijn (herhaalde) asielaanvragen zijn afgewezen maar dat uitzetting naar Algerije ook niet is gelukt. Hij geeft aan dat het leven zonder juridische status hem erg zwaar valt:

‘Als je geen uitkering hebt, geen vast werk, geen papieren, altijd blijven de problemen. Als je geen paspoort hebt, geen papieren, het blijft zo mevrouw, altijd blij jij vechten met het leven. Blijf jij vechten, blijf jij werken, geld zoeken, waar ga je slapen, waar ga je eten. Dat is het altijd, het is niet makkelijk hier.’

Het leven in de eerdergenoemde ‘*state of deportability*’ is voor Riyadh – net als voor vele andere asielzoekers – erg zwaar. Dit heeft invloed op zijn psychische welbevinden.

Een deel van de geïnterviewde asielzoekers geeft aan dat de langdurige stress en frustratie zich uit in slaapproblemen. Deze kunnen verergeren indien zij geen eigen woonruimte, slaapkamer of bed hebben. Dit komt veelvuldig voor in de groep asielzoekers gezien de onzekerheid die hun wooncarrière kenmerkt zoals in hoofdstuk 4 beschreven. Dit geldt ook voor Najja, een asielmigrant uit Oeganda die inmiddels 26 jaar zonder papieren in Nederland verblijft: ‘Ik had geen eigen kamer meer sinds ik kwam (...) Ik heb geen eigen kamer, nooit! Ik slaap in de woonkamer. Sinds ik in Nederland ben, heb ik nooit goed geslapen.’ Het langdurige, ongedocumenteerde verblijf maakt dat zij ook al langdurig niet goed hebben kunnen slapen, waardoor het slaapgebrek tot problemen kan leiden. Een aantal respondenten gaf aan daarom slaapmedicatie voorgeschreven te hebben gekregen. Najja en een aantal andere respondenten zien het slikken van slaapmedicatie hooguit als een tijdelijke oplossing, maar voor de langere termijn zijn er fundamenteelere oplossingen nodig.

Daarnaast kampt een aantal asielzoekers met trauma’s door ingrijpende ervaringen. Dit betreft enerzijds (gewelds) ervaringen die in het herkomstland of onderweg hebben plaatsgevonden, anderzijds het langdurige, ongedocumenteerde verblijf in Nederland in combinatie met eerdere gebeurtenissen dat volgens respondenten tot trauma’s kan leiden. Dit is in lijn met bevindingen van Van den Muijsenbergh en Schoevers (2009) die stellen dat het chronisch stressvolle bestaan dat illegaliteit met zich meebrengt kan bijdragen aan mentale klachten. De stapeling van moeilijke leefomstandigheden is ook terug te zien in het verhaal van Danish:

‘Kijk, in Iran heb ik een oorlog meegemaakt. Ik heb in een oorlog gezeten, marteling gehad. Toen ik elf was, is mijn vader omgebracht. Alles heb ik meegemaakt. Ik ben hier gekomen, hier moest ik naar het AZC, asiel aanvragen, ook daar heb ik het moeilijk gehad. Ik ben uitgeprocedeerd (...). Dat voel je zeker allemaal.’

Danish vertelt dat hij de beelden die hij heeft gezien niet uit zijn hoofd kan krijgen. Gedurende zijn rechtmatige verblijf heeft hij gespecialiseerde traumabehandeling ontvangen die hem wel iets heeft geholpen. Hoewel hij hier ook nog recht op had op

het moment dat hij ongedocumenteerd raakte, is deze hulp toen weggefallen terwijl zijn klachten ten tijde van het ongedocumenteerde verblijf juist verergerden. Dit laat zien dat de medisch noodzakelijke zorg voor ongedocumenteerden goed geregeld is, maar dat dit niet altijd goed uitwerkt in de praktijk.

De verhalen van de asielzoekers laten zien dat zij verschillende manieren zoeken om met de situatie om te gaan. De Sri Lankaanse Kaveesha bijvoorbeeld, vertelt dat zij tot voor kort op de kinderen van vrienden paste. Terugkijkend op deze periode stelt ze dat het in die periode geestelijk goed met haar ging: 'De kinderen waren er. Dat was goed omdat ik de dingen kon vergeten.' Inmiddels zijn de kinderen ouder, waardoor ze niet meer naar school gebracht hoeven te worden en haar hulp niet meer nodig is. Zij vertelt: 'Mijn leven is nu verdwenen. Om nog te gaan trouwen. Kinderen te krijgen. Alles. Het is verdwenen. Als mens ben ik verdrietig, heel erg verdrietig. Ik ben heel erg verdrietig.' Gezien de beperkte mogelijkheden die zij tot hun beschikking hebben, is het lastig om op andere wijze zin te geven aan hun leven. Een enkeling zegt heil te zoeken in het gebruik van verdovende middelen om 'alles even te vergeten'. Bij de geïnterviewde asielzoekers komt dit echter in mindere mate voor dan bij de geïnterviewde avonturiers.

Een klein aantal respondenten geeft aan langdurige depressieve klachten te hebben gehad die zij direct relateren aan de moeilijke situatie waar zij zich door de langdurige onzekerheid en het gebrek aan een rechtmatige verblijfsstatus in bevinden. Zij denken ook aan suicide als uitweg voor hun situatie. Zo ook Reza, die de uitzichtloosheid die zijn leven kenmerkt moeilijk vindt vol te houden. Hij ervaart het als erg moeilijk dat hij nu geen verblijfsrecht meer heeft en – naar zijn idee mede ten gevolge van het ongedocumenteerde verblijf – met verschillende gezondheidsklachten kampt. Ten tijde van het interview verblijft Reza tijdelijk in een nachtopvang, en maakt hij zich dagelijks zorgen over zijn toekomst. Hij weet niet wat hij kan doen als hij de opvang moet verlaten aangezien het leven op straat hem zwaar valt:

'Zelfmoord is een van mijn gedachten geworden. Nee, ik zeg het eerlijk. Omdat, ik ben ook niet de persoon die buiten op straat kan lopen van negen tot vijf uur, in de kou, in deze periode. Overall is het dicht. Ik kan niets doen. Ik kan geen werk vinden. Ik heb geen papieren. Ik heb geen recht om naar een ander land te gaan, als ik dat zou vragen. Ik heb ook een inreisverbod. Dus wat is mijn optie? Met deze gezondheid die ik heb, wat is mijn optie?'

Reza heeft voor zijn gevoel alle opties de revue laten passeren, maar weet niet meer hoe hij zijn situatie ten positieve kan keren en weer verblijfsrecht kan krijgen. Terugkeer of een vertrek naar een ander land is echter ook geen reële optie. Dit maakt dat Reza – net als sommige andere asielzoekers – het leven als uitzichtloos ervaart. Ook uit ander wetenschappelijk onderzoek komt naar voren dat zelfmoord of een poging tot zelfmoord onder asielzoekers relatief vaak voorkomt (Goosen 2014; Kramer e.a. 2017). De respondenten die hebben deelgenomen aan dit onderzoek zijn hier zover bij de onderzoekers bekend niet daadwerkelijk toe overgegaan.

Toegang tot medische zorg en voorzieningen voor asielzoekers

Het grootste deel van de asielzoekers heeft toegang tot medische zorg en voorzieningen tijdens het ongedocumenteerde verblijf. Zij organiseren dit vooral via hun contacten bij hulpverleningsorganisaties. Dit betreft zowel noodopvangorganisaties, LVV's, advocaten als specifieke gezondheidsorganisaties. De verhalen van de asielzoekers laten zien dat deze organisaties een belangrijke – en noodzakelijke – rol spelen bij het verkrijgen van de benodigde en/of gewenste medische zorg. In tegenstelling tot de asielzoekers zelf zijn deze organisaties op de hoogte van de rechten van asielzoekers en weten zij hoe aanspraak te maken op (vergoeding van) het recht op medisch noodzakelijke zorg. Asielzoekers kunnen via hen terecht bij hun huisarts en andere zorgverleners. De hulpverleningsorganisaties dragen bovendien zorg voor de vergoeding van de zorg. Ook kunnen zij ondersteunen indien asielzoekers het gevoel hebben niet goed geholpen te worden door een zorgverlener. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het verhaal van Gor die met hartproblemen, zenuwklachten en diabetes kampt en het lastig vond om adequate medische hulp te krijgen. Hij vertelt dat zijn eerdere huisarts niet goed omging met zijn situatie en hem geen adequate hulp gaf omdat die zijn klachten relateerde aan stress zonder deze te onderzoeken of te behandelen. Uiteindelijk is het gelukt om met hulp van het inloophuis een nieuwe huisarts te vinden. Gor is beter te spreken over deze huisarts, al heeft hij nog steeds het gevoel onvolledig behandeld te worden.⁵⁵

'Wat ik wil daarmee zeggen is dat, eigenlijk als je naar dokter gaat, je krijgt wel hulp, maar tijdens de behandeling loop je tegen de muur. Dus je krijgt soort van hulp, maar hebt geen recht op soort van. Het is eigenlijk een deel van de behandeling dat je geen recht op zorg hebt.'

Hij ziet dit ook terug bij zijn zoon die een serieuze blessure heeft opgelopen bij een vechtraining, maar door verschillende medische specialisten al twee jaar niet goed wordt geholpen. Het inloophuis helpt hem echter bij dit soort problemen.

Er is echter een tweedeling onder de asielzoekers zichtbaar tussen de ouderen die in contact staan met hulpverleningsorganisaties en de ongedocumenteerde oudere asielzoekers die geen connectie hebben met hulpverleningsorganisaties. De laatsten zijn minder goed in staat om aanspraak te maken op hun recht op gezondheidszorg omdat zij zelf hiervan niet goed op de hoogte zijn en geen mensen in hun omgeving hebben die hen hierop wijzen. Hoewel zij al langdurig ongedocumenteerd in Nederland verblijven, zijn het vooral vrienden geweest die hen hebben geholpen om het leven zonder juridische status vol te houden. Dit geldt ook voor Kaveesha, een 63-jarige vrouw uit Sri Lanka die zegt te kampen met diabetes, een hoge bloeddruk en incidentele pijnklachten. Zij denkt dat medische zorg erg duur voor haar zal zijn en durft daarom geen hulp of medicatie te vragen. Haar angst, gevoed door onwe-

55 Dit kan er ook mee te maken hebben dat mensen uit het buitenland kunnen vinden dat Nederlandse zorg onvoldoende is, bijvoorbeeld omdat artsen weinig medicatie voorschrijven en minder snel doorverwijzen voor onderzoek in een ziekenhuis.

tendheid, maakt dat zij op alternatieve wijze, zoals door het drinken van gemberthee, bepaalde pijnklachten tracht te verlichten. Ondanks langdurig ongedocumenteerd verblijf is kennis over het recht op medisch noodzakelijke zorg – en hoe hier aanspraak op te maken – dus geen vanzelfsprekendheid onder de asielzoekers.

Daarnaast geven asielzoekers aan niet in aanmerking te komen voor tandzorg, terwijl zij die wel nodig achten. Het CAK vergoedt voor onverzekerbare vreemdelingen namelijk alleen tandzorg die onder het basispakket van de Zorgverzekeringswet valt. Het gaat dan om tandheelkundige zorg aan patiënten jonger dan achttien jaar, volledig uitneembare prothetische voorzieningen en bijzondere tandheelkunde. Oudere ongedocumenteerden komen hier dus niet voor in aanmerking. Gihan vertelt dat zijn tandklachten verergeren doordat deze niet behandeld worden. Hij concludeert: 'De Nederlandse overheid kan dit niet zoveel schelen'. Tegelijkertijd moet gesteld worden dat ook minder vermogende rechtmatig verblijvenden niet altijd naar de tandarts kunnen vanwege de kosten die hiermee gepaard gaan.

De verhalen van de asielzoekers laten zien dat gezondheidsklachten toenemen. Dit geldt zowel voor fysieke als psychische klachten. Dit is volgens de asielzoekers enerzijds een logisch gevolg van de hogere leeftijd, anderzijds zien zij dit als consequentie van het langdurige, ongedocumenteerde verblijf dat hen zwaar valt. Gor weet treffend te omschrijven hoe zijn problemen naar zijn idee zwaarder aanvoelen naarmate zijn illegale verblijf in Nederland voortduurt: 'Problemen waren er vroeger, zijn er ook nu. (...) Het voelt natuurlijk veel moeilijker nu, want als je gewoon door de jaren heen hetzelfde probleem hebt, dan voelt het steeds zwaarder.' Het gebrek aan perspectief heeft ook volgens Danish een negatieve impact:

'Nu denk ik: Mijn God, je wordt elke dag ouder toch? Je hebt alleen alles verloren. Ik heb niets meer en het gaat ook nog erger worden. Zeker, het is nu veel voor mij, maar het is veel te laat. Je verliest je hoop, alles. Je weet niet wat je moet doen.'

Het ouder worden valt deze asielzoekers extra zwaar.

6.2 INVESTEERDERS OVER HUN GEZONDHEID

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is beschreven hebben de investeerders in vergelijking met de asielzoekers en de avonturiers in mindere mate last van fysieke en/of mentale klachten. In vergelijking met de asielzoekers is het merendeel van de investeerders sterk ingebed in zijn sociale netwerk en werkzaam in de informele economie waardoor men over het algemeen meer stabiliteit in zijn leef- en huisvestingssituatie ervaart.

Fysieke klachten van investeerders

Investerders hebben last van slijtage aan het bewegingsapparaat en een kleiner deel heeft hart- en vaatproblemen. Slijtage aan het bewegingsapparaat komt mede van-

wege het inspannende en fysiek uitputtende werk. Investeerders zijn vooral werkzaam in de (particuliere) schoonmaak, het oppassen en tuinieren, de zogenoemde 'dirty, difficult and dangerous jobs' (3D-jobs) (De Haas, Castles & Miller 2019). Respondenten vertellen dat naarmate ze ouder worden, langer dit werk doen en minder risico's kunnen en willen nemen, het moeilijker is om de fysiek zware beroepen vol te houden.

Het vinden van nieuw, passender werk is met de jaren om verschillende redenen moeilijker geworden. Zoals in het eerste en derde hoofdstuk is beschreven, is de toegang voor ongedocumenteerden tot zowel de formele als de informele arbeidsmarkt steeds verder beperkt met de invoering van de (uitgebreide) identificatieplicht, de invoering van bestuurlijke boetes voor werkgevers en geïntensiveerde controles door publiek-private samenwerkingen (zie ook Oostveen 2018; Van Berckel Smit 2022). In vergelijking met eerdere periodes zijn er bovendien nieuwe groepen arbeiders met verblijfsrechten die concurreren om dezelfde arbeidsplekken. Maar in de context van gezondheid is het vooral van belang te wijzen op de fysiek beperktere mogelijkheden om het zware, fysieke werk te verrichten, die komen met het ouder worden. Zo geeft Tania, een Braziliaanse investeerder van 55 jaar het volgende aan: 'Alle problemen voor ons [Brazilianen] zijn hetzelfde. Maar ik maak mij ook zorgen want ik doe dit werk al jaren en ik voel al de pijn in mijn rug. En, naarmate ik ouder word, wordt het nog erger.'

Tegelijkertijd blijkt het lastig om dergelijke baantjes op te geven of werk te minderen, omdat deze essentieel zijn in het voorzien van inkomen voor de respondenten zelf, maar ook voor familie in het land van herkomst. Zowel de Braziliaanse als Filipijnse investeerders hechten veel belang aan het sturen van (een deel van) hun inkomsten naar hun familie in het land van herkomst. Geld verdienen heeft voor hen prioriteit en gaat boven veel. Zo ook voor Dakila, een Filipijnse investeerder van 69 jaar die in paragraaf 2.3 geportretteerd is. Zij werkte veel – soms zes dagen in de week – als schoonmaakster bij mensen thuis totdat het haar, tijdens haar werk, in haar rug schoot en ze niet verder kon. Ze werd vijf dagen in het ziekenhuis opgenomen, waar een neuroloog haar een operatie adviseerde, die ze zich niet kon veroorloven. Inmiddels heeft ze verschillende alternatieve behandelingen ondergaan en werkt ze weer dertig uur per week in de schoonmaak. Ze geeft aan dat het schoonmaakwerk en het daarbij komende inkomen cruciaal is voor haarzelf, maar ook voor haar kinderen in de Filipijnen om rond te komen.

Een tweede klacht, waar een kleiner deel van de investeerders mee kampt, zijn hart- en vaatproblemen. Dit zijn onder andere klachten als diabetes en het hebben van een te hoog cholesterol wegens niet direct aantoonbare redenen. Respondenten zelf relateren een te hoge bloeddruk aan de stress en zorgen die zij ervaren. Zo geeft Cecilia, een 66-jarige investeerder uit de Filipijnen, aan dat ze zich veel zorgen maakt om haar inkomen en dat dit wellicht niet genoeg is om haar vier kinderen in de Filipijnen te onderhouden. Volgens haar spelen deze zorgen en stress een grote rol in het verhogen van haar bloeddruk, naast het feit dat ze ouder wordt: 'Nu je ouder wordt, heb je ook meer stress en neemt ook de bloeddruk toe'.

Andere klachten waar ook een deel van de investeerders mee kampt, maar die niet per se een relatie hebben met de situatie van ongedocumenteerde oudere investeerders, zijn klachten aan oren, ogen en tanden. Zo merkt een aantal respondenten dat, net als bij andere ouderen, hun ogen slechter worden en dat ze een leesbril nodig hebben, maar ook dat ze last hebben van hun tanden en dat daar iets aan moet gebeuren. Ze proberen dit, net als veel Nederlanders overigens, zelf op te lossen door bijvoorbeeld een goedkope leesbril bij een drogist te kopen of zelf de tandartskosten te betalen. Ten tijde van het interview geeft geen van de geïnterviewde investeerders echter aan expliciet last te hebben van deze klachten. Tot slot is er één geïnterviewde investeerder die kampt met ademhalingsproblemen, maar hij schrijft die toe aan de erfelijkheid van astma. Het hebben van ademhalingsproblemen lijkt dus niet iets typerends voor de groep investeerders.

Psychische klachten van de investeerders

De eerste en belangrijkste psychische klachten van investeerders zijn stress en zorgen. Hoewel hun relatief stabiele woonsituatie in vergelijking met de andere twee groepen maakt dat de eerdergenoemde *'state of deportability'* minder invloed op hun dagelijkse leven heeft, hebben ook de geïnterviewde investeerders – in mindere mate – last van slaapproblemen. De stress en zorgen die investeerders ervaren, kennen echter een andere oorzaak dan stress en zorgen bij asielzoekers of avonturiers. Investeerders maken zich vaker zorgen over financiële zaken en familie in het herkomstland, en werken zelf hard om zichzelf en hun familie van inkomen te voorzien. Gloria, een 54-jarige investeerder uit de Filipijnen, beschrijft deze zorgen: 'Ik denk aan onze rekeningen. Ik ben gestrest omdat ik me zorgen maak of ik wel genoeg geld verdien om ze te betalen. Dat is een grote zorg. (...) Ook zij [de kinderen in de Filipijnen] hebben me nodig.'

De investeerders merken bovendien dat naarmate ze ouder worden en het illegale verblijf langer duurt, ze in toenemende mate bang worden hun werk en daarmee hun inkomsten te verliezen. De meeste geïnterviewde investeerders maken zich regelmatig zorgen over hun inkomen en door de COVID-19-crisis zijn deze zorgen ook toegenomen. Een deel van de respondenten geeft aan hierdoor daadwerkelijk minder te kunnen werken en (een deel van) hun inkomen te hebben verloren. Een klein deel van de investeerders kampt dan ook met slaapproblemen, omdat de zorgen en stress zo duidelijk aanwezig zijn. Zo vertelt Cecilia, een 66-jarige vrouw uit de Filipijnen het volgende:

'Ik kan niet slapen. Dat komt omdat ik zoveel nadenk. Gister zei mijn zoon tegen me: "Mama, ik moet het water betalen, de elektriciteitsrekening, we hebben geen rijst meer." Oh, mijn God. En deze week, hoe veel uur heb ik gewerkt? Ik heb maar twee dagen kunnen werken. Afgelopen week heb ik maar vijftig euro kunnen sturen. Hoe veel is vijftig euro nou? Het is niet genoeg.'

Het afnemende werk sinds de corona-uitbraak heeft voor Cecilia niet alleen directe financiële consequenties, maar beïnvloedt ook het alledaagse leven van haar kinderen in de Filipijnen naar wie zij regelmatig geld voor hun levensonderhoud overmaakt.

Onder de groep investeerders geeft niemand expliciet aan last te hebben van trauma, verslaving of depressieve gevoelens. Voor hen lijken de gezondheidszorgen beperkt te blijven; hun zorgen zijn voornamelijk van financiële aard en draaien om de vraag of zij zichzelf en hun families van inkomen kunnen voorzien.

De als relatief gunstig ervaren fysieke en mentale gezondheidssituatie van de investeerders ten opzichte van die van de asielzoekers en avonturiers, hangt ook samen met hoe en waar zij hun toekomst zien. Investeerders uit de Filipijnen en Brazilië waren bij aankomst in Nederland voornemens weer naar hun herkomstland en hun familie terug te keren en zijn dit nog steeds van plan. Hun investeringsaspiraties zijn door de jaren heen weliswaar wat diffuser geworden, maar terugkeer is doorgaans nog steeds een realistische optie aangezien zij vaak nog een sociaal netwerk van vrienden en familie in het land van herkomst hebben. Zo geeft de Filipijnse Anjo, die 21 jaar onrechtmatig in Nederland verblijft, het volgende aan:

‘Ik denk niet dat ik hier [in Nederland] in de zeer oude tijden van het jaar [op hoge leeftijd] zal zijn. Zoals ik al eerder zei; als ik een huis heb en een beetje sparen, kom ik terug. Ik ben moe van het werken. Op de leeftijd van zeventig jaar of ouder is het tijd om te rusten.’

Voor Anjo is terugkeer naar het land van herkomst een logische optie, aangezien haar kinderen daar wonen en voor haar kunnen zorgen op haar oude dag en als haar gezondheid achteruit is gegaan. Bij investeerders is de politieke situatie in het land van herkomst vaak relatief stabiel, wat in de herkomstlanden van de asielzoekers en avonturiers vaak geen vanzelfsprekendheid is en wat terugkeer voor hen lastiger maakt.

Toegang tot medische zorg en voorzieningen voor investeerders

Door het werk in de informele economie hebben de investeerders meer geld tot hun beschikking dan de andere twee groepen, waardoor zij ervoor kunnen kiezen om bijvoorbeeld naar een arts in een particuliere kliniek⁵⁶ te gaan om hun klachten te laten verhelpen. Hiervoor hebben sommige investeerders ook geld gespaard. Daarnaast kan een deel van de geïnterviewde investeerders met gezondheidsproblemen terecht bij een huisarts en staat een deel van de door ons geïnterviewde investeerders ingeschreven bij een huisartsenpraktijk waarvoor de kosten door het CAK worden gedekt. Het zijn vooral de respondenten die deel uitmaken van de Filipijnse gemeenschap die een specifieke huisartsenpraktijk via mond-tot-mondcommunicatie aanbevelen, en daarnaast zoeken Filipijnse respondenten vooral hulp binnen de

56 De respondenten spreken in dit verband over een ‘private doctor’.

eigen etnische gemeenschap. Zo geven alle Filipijnse respondenten aan een netwerk van vrienden te hebben met een gedeelde etnische achtergrond. De Filipijnse respondenten wijzen erop dat leden van deze hechte etnische gemeenschap gemeenschappelijke activiteiten organiseren en elkaar daarbij, en ook bij hulpbehoevende zaken – zoals de weg naar medische zorg – ondersteunen. Ook Braziliaanse investeerders vinden voornamelijk steun binnen hun eigen sociale netwerk en delen volop informatie met elkaar over medische zorg.

Wanneer de huisarts investeerders niet doorverwijst of de sociale omgeving van familie, vrienden of landgenoten geen hulp kan bieden, zijn veel investeerders bereid de door hen gemaakte zorgkosten zelf te betalen. Zij geven dan ook aan dat zij soms een arts in een particuliere kliniek bezoeken. Investeerders die kosten maken voor zorg, geboden door zelfstandige zorgverleners in de particuliere sector, kunnen dit niet vanzelfsprekend vergoed door of gedeclareerd krijgen bij het CAK.⁵⁷ Desalniettemin vertelt Gloria, een Filipijnse investeerder, dat ze zich voor haar oogproblemen tot een particuliere kliniek heeft gewend. Ook de Braziliaanse investeerders dragen zelf vaak een groot deel van de zorgkosten. Zij hebben het gevoel niet altijd doorverwezen te worden en dat het regelmatig te druk is bij gratis zorginitiatieven, waardoor ze zich tot andere kanalen wenden. Tijdens het focusgroepinterview met een deel van de Brazilianen komt naar voren dat zij een zorgverzekering zouden willen en kunnen betalen, maar vanwege het feit dat ze onrechtmatig in Nederland verblijven dit niet mogen. Daarnaast speelde voor een aantal Braziliaanse investeerders mee dat ze bang waren om te worden aangegeven bij de politie, maar dat ze naarmate hun verblijf vorderde in Nederland daar minder angst voor hebben. Deze afnemende angst voor politie en aanhouding zagen wij minder duidelijk bij asielzoekers dan bij deze investeerders. Door hun werk in de informele sector en de financiële middelen die hieruit voortvloeien, zoeken investeerders sneller toegang tot medische zorg die verleend wordt door zelfstandige zorgverleners in de particuliere sector.

6.4 AVONTURIERS OVER HUN GEZONDHEID

Fysieke klachten van de avonturiers

De gezondheidssituatie van door ons geïnterviewde avonturiers is in vergelijking met de andere twee groepen het slechtst. De ervaren gezondheidsproblemen van de avonturiers kenmerken zich door ademhalings-, hart- en vaatproblemen, naast problemen met tanden, oren en ogen. Dit is volgens de geïnterviewde avonturiers de uitkomst van een aantal factoren. Zo zeggen zij veelal niet over een vaste woonplek te beschikken waardoor zij vaker en langer op straat of in nachtopvang verblijven.

57 Het CAK geeft op zijn website aan alleen contracten voor onverzekerde zorg af te sluiten met instellingen, en niet met zelfstandig zorgverleners. Zie ook: Krijg ik een behandeling in een privé-kliniek of zelfstandig behandelcentrum vergoed? | Rijksoverheid.nl

Ook geven avonturiers, vergeleken met de asielzoekers en investeerders, meer aan gebruik te maken van verdovende middelen zoals alcohol en andere drugs. Een deel van hen heeft ook regelmatig tijd doorgebracht in straf- of vreemdelingendetentie, wat de gezondheid en algehele fysieke gesteldheid naar hun idee niet heeft bevorderd (vgl. Kox, Boone & Staring 2020; Von Werthern e.a. 2018). Sommige avonturiers beschrijven hoe zij af en aan naar vreemdelingenbewaring zijn gestuurd, daar hun tijd hebben uitgezeten en vervolgens (na te zijn 'geklinkerd', zie ook par. 5.3) na een verblijf op straat weer werden opgepakt. Volgens deze respondenten voelt het als een cirkel waar het lastig is om uit te komen. Het verblijven in een kleine kamer, de uitzichtloosheid en het ontbreken van structuur in het dagelijks leven zijn factoren die volgens de respondenten hun gezondheid negatief beïnvloeden. Nadir, een 69-jarige man uit Marokko, is ervan overtuigd dat zijn verblijf in vreemdelingenbewaring een belangrijke rol heeft gespeeld bij het ontwikkelen van zijn ademhalingsproblemen:

'Ja, ik ben ziek, ik ben 100% ziek door vreemdelingenbewaring, voor niks. Als een hond, een jaar blijven in een hok, die krijgt ziekte zonder iets te doen. Gewoon pakt hem en krijgt ziekte. Nu ik ben astmapatiënt door vreemdelingenbewaring, zo is het.'

De omstandigheden waaronder Nadir in vreemdelingenbewaring verbleef, het gebrek hierin aan voldoende bewegingsvrijheid en frisse lucht, zijn volgens hem uitermate slecht geweest voor zijn longen. Een deel van de asielzoekers – zoals de in paragraaf 6.1 beschreven Reza – heeft zich net als deze avonturiers in soortgelijke negatieve bewoordingen geuit over zijn verblijf in vreemdelingendetentie en de fysieke klachten die hieruit voortvloeien.

Een tweede klacht die verschillende avonturiers naar voren hebben gebracht zijn het best samen te vatten als problemen met het hart en vaten. Net als sommige asielzoekers en investeerders die met soortgelijke problematiek kampen, wijten ze deze klachten aan hun dagelijkse stress en zorgen. Zo ook Ravindu, een 66-jarige man uit Suriname: 'Mijn bloeddruk was hoog, want ik denk te veel na. Dan ga ik ketsen [veel alcohol drinken]'. Het gebruik van alcohol en/of andere drugs verlicht op de korte termijn, maar verergert deze problematiek juist op de langere termijn. Naast deze permanente zorgen speelt, net als bij een aantal asielzoekers, het niet gevarieerd genoeg kunnen eten een rol bij het ontwikkelen van hart- en vaatproblemen. Dit is voornamelijk het geval bij avonturiers tijdens hun periodes van dakloosheid waarin ze op straat leven en (soms) gebruikmaken van de nachtopvang, maar overdag hun tijd buiten of in inlooplocaties doorbrengen.

Respondenten die afhankelijk zijn van nachtopvang en inlooplocaties en een aandoening hebben waar zelfzorg voor nodig is, hebben het extra moeilijk, zoals Rose, een 61-jarige vrouw uit Ghana met diabetes. Rose kan haar insuline en medicatie in een koelkast in het inloopcentrum bewaren, maar om haar diabetes goed te kunnen behandelen, zou ze meer regelmaat in haar medicijngebruik moeten hebben en gezond en afwisselend moeten kunnen eten. Ze is dankbaar voor het gratis eten in het inloophuis, maar deze maaltijden voldoen naar haar maatstaven niet omdat ze er onvoldoende groenten kan eten. De beperkte financiële middelen die avonturiers tot

hun beschikking hebben, maken het – zeker bij specifieke diëten – uitermate lastig om verantwoord gezond en gevarieerd te eten.

Een derde klacht waar een deel van avonturiers mee zegt te kampen, betreft problemen aan het bewegingsapparaat (benen, knieën en voeten) wat zich vertaalt in slecht kunnen lopen of staan en pijnlijke voeten. Deze specifieke klachten hangen ook samen met de periodes waarin zij dakloos zijn en 'op straat' leven. Net als de asielzoekers hebben avonturiers over het algemeen geen permanente verblijfspark en zijn zij vooral afhankelijk van de hulpverlenende organisaties en een beperkt aantal vrienden. Een deel van de avonturiers heeft dan ook vaker en voor een langere periode op straat geleefd. Ook in eerder onderzoek (Van Laere 1997) wordt feitelijke dakloosheid in verband gebracht met slijtage aan het bewegingsapparaat, waaronder klachten aan de voeten, knieën en tenen. Dit is ook het geval bij Lamin, een man uit Gambia die van de bijna veertig jaar die hij in Nederland verblijft, een aanzienlijk aantal jaren op straat heeft doorgebracht. Dit jarenlange rondzwerven heeft naar eigen zeggen grote gevolgen gehad voor zijn lichamelijke gesteldheid. Hij heeft last van zijn voeten, ook wel 'loopvoeten' genoemd in de literatuur over dak- en thuislozen (Van Laere 1997), knieën en tenen en heeft al verschillende operaties ondergaan om bijvoorbeeld zijn tenen recht te zetten.

Tot slot nemen bij een aantal avonturiers klachten rondom de tanden, oren en ogen toe en verergeren deze doordat zij niet zijn doorverwezen of uit geldgebrek, angst en onwetendheid niet eerder een tandarts of specialist voor hun problemen hebben bezocht.

Psychische klachten van de avonturiers

Avonturiers ervaren net als de asielzoekers constant zorgen en stress ten gevolge van hun ongedocumenteerde verblijf. Voor avonturiers zijn psychische klachten echter vaak nog duidelijker te relateren aan de feitelijke dakloosheid en de continue onzekerheid over waar te slapen. Daarnaast hebben avonturiers ook zorgen over het borgen van hun inkomsten en meer in het algemeen om aan de aandacht van de overheid te ontsnappen uit angst voor staandehouding en mogelijk ook uitzetting. Deze zorgen en onzekerheden zijn altijd aanwezig waarbij het gebrek aan solide huisvesting, rust en privacy tot slaapproblemen leidt.

Een manier om met deze stress- en slaapproblemen om te gaan is het gebruik van verdovende middelen. Een aantal avonturiers kampt met of heeft gekampt met een alcohol- en/of drugsverslaving. Deze personen probeerden heil te zoeken in het gebruik van alcohol en/of drugs om het dagelijkse leven even te vergeten. Dit is bijvoorbeeld het geval voor Oussama, een 62-jarige man uit Marokko die sinds 1983 in Nederland verblijft. Oussama geeft aan een traumatische jeugd in Marokko te hebben gehad en in verschillende instellingen te hebben gezeten. Toen hij naar Nederland kwam, hoopte hij op een beter leven, maar dit bleek anders uit te pakken. Hij heeft af en aan in vreemdelingendetentie gezeten en is vervolgens op straat beland. Zijn drugsgebruik beschrijft hij als een strategie om te kunnen omgaan met

de vele problemen en onzekerheden in zijn leven, in dit geval om 's nachts door te kunnen lopen als hij geen slaapplek heeft kunnen vinden:

'Ja, daarom, daarom heb ik deze gebruikt voor vergeten en zo, maar ik blijf wakker, niet slapen, want ik heb geen plek om te slapen. Ik moet drugs doen om wakker te blijven en zo. Af en toe drie dagen, vier dagen niet slapen. En voor één keer jij gaat vallen, dan ben jij weg. Is... alles is lichamelijk moe geworden ofzo.'

Oussama geeft aan drugs te gebruiken om wakker te kunnen blijven aangezien hij dakloos is en nergens tot rust kan komen. Het niet kunnen rusten leidt volgens hem tot extreme slaapproblemen die zich uiten in een totale lichamelijke en geestelijke uitputting. Een enkeling zegt verdovende middelen te gebruiken om met traumatische ervaringen in zowel het land van herkomst als in Nederland om te kunnen gaan.

Avonturiers lijken minder goed dan de andere twee groepen om te kunnen gaan met de onzekerheden, slaapproblemen en/of hun verslaving, mede door het gebrek aan of de afnemende steun vanuit hun sociale netwerk, de veelal beperkte en tijdelijke ondersteuning vanuit de BBB en LVV en de ervaren uitzichtloosheid wat betreft het legaliseren van hun onrechtmatige verblijf. Het leven en 'gehossel' op straat en het gebruik van drugs en alcohol maken dat avonturiers het illegale verblijf in Nederland als steeds zwaarder ervaren, terwijl ook terugkeer naar het land van herkomst ook steeds minder een realistische optie lijkt. Vaak zijn zij vervreemd geraakt van hun vaderland, spreken ze de taal slecht en hebben ze er geen substantieel sociaal netwerk meer dat hen zou kunnen opvangen nadat ze lang – soms zelfs tientallen jaren – weg zijn geweest. Teruggaan is in de beleving van sommige avonturiers met achterliggende medische problematiek ook eenvoudigweg geen optie meer, ook omdat zij verwachten dat er in het land van herkomst geen adequate medische zorg voor hen aanwezig is. Sommige avonturiers zijn ten tijde van de dataverzameling dan ook bezig met een advocaat een aanvraag te doen op basis van hun medische toestand. Een verslechterende gezondheid in combinatie met het ouder worden en het ontbreken van de juiste medische zorg in het land van herkomst, vormt een reden om alsnog een verblijfsvergunning in Nederland af proberen te dwingen. Tot slot beschikken verschillende avonturiers over een ongewenstvreemdelingverklaring maar blijken zij ook keer op keer niet uitzetbaar te zijn bijvoorbeeld omdat zij geen laissez-passer van het herkomstland kunnen verkrijgen. Deze avonturiers leven in limbo: ze worden niet als burgers in Nederland geaccepteerd maar kunnen ook niet teruggestuurd worden (vgl. Stronks 2012; Van Wijk & Bolhuis 2019).

Deze positie kan dan ook gepaard gaan met gevoelens van wanhoop en verwijfeling. Wij merken tijdens interviews hoe een groot deel van de avonturiers dan ook niet over de toekomst en het ouder worden wil nadenken, en met de dag leeft. Het overwegen van de toekomst als ongedocumenteerde in Nederland stuit direct op een aantal problemen. Zo hebben de meeste respondenten geen pensioen opgebouwd omdat ze hebben gewerkt zonder premie te hebben betaald, of helemaal niet hebben gewerkt. Daarbij is het verpleeg- of verzorgingstehuis voor avonturiers die

matig zijn ingebed in het sociale netwerk geen bekende en voor de hand liggende stap, terwijl sommigen hier wellicht wel aanspraak op kunnen maken gegeven hun medische noodzaak en in het licht van de Wet langdurige zorg die deze zorg voor kwetsbare ouderen regelt.⁵⁸ Voor avonturiers bij wie een terugkeer niet tot de mogelijkheden behoort en voor wie de specifieke opvang voor uitgeprocedeerde asielzoekers minder geschikt is, lijkt het continueren van de huidige situatie – ondanks de gevoelens van wanhoop en vertwijfeling – de enige optie. Een voorbeeld van deze problematiek en de bijbehorende afwegingen vormt de Ghanees John, die 22 jaar geleden naar Nederland is gekomen en inmiddels drie kinderen heeft die over Nederlands verblijfsrecht beschikken. Hij en zijn kinderen zijn erg gehecht aan elkaar en hij wil dan ook niets liever dan een toekomst met hen in Nederland bewerkstelligen. Hij formuleert zijn zorgen als volgt:

'Als je geen baan hebt, wordt het in de toekomst een probleem als je ouder wordt omdat je op dit moment geen inkomen hebt, dus geen pensioen. En neem me niet kwalijk dat ik het zeg, maar als je te oud bent, kun je niets doen. Dus normaal gesproken moet je naar een bejaarden-tehuis. Maar als je geen pensioen hebt, hoe kunnen ze je dan daarheen brengen? Dat is een ander groot probleem. Dat wens ik niet, maar dat is een groot probleem.'

Een deel van de geïnterviewde avonturiers geeft – net als een aantal asielzoekers – aan te kampen met depressiviteit en een klein aantal zegt wel eens aan zelfmoord te hebben gedacht. Voor een groot deel van de avonturiers, en zeker voor degenen die het stempel 'ongewenst vreemdeling' met zich meedragen, zijn de opties uitgeput. Voor hen voelt het leven zonder verblijfsrecht als uitzichtloos en onveranderbaar waarbij zelfmoord een manier kan zijn om aan de als uitzichtloos ervaren situatie te ontkomen. Dat geldt ook voor de Algerijn Anas, die af en aan in de gevangenis zit. Hij vertelt dat er al vijftien pogingen ondernomen zijn om hem terug te sturen naar zijn land van herkomst. In detentie heeft hij op de zorgafdeling wegens zijn mentale problemen onder behandeling gestaan bij een psycholoog: 'Ik zat altijd op de zorgafdeling. Ken je de zorgafdeling? Dat zijn mensen met psychische problemen. Ik zat altijd op de zorgafdeling. Dan kreeg ik medicatie en ging ik slapen.' Hij heeft last van nare herinneringen en worstelt met zijn onzekere bestaan in Nederland en het feit dat hij niet terug kan naar Algerije. Anas geeft aan lange tijd zijn heil te hebben gezocht in overmatig drankgebruik, maar dat dit niet werkte om zijn problemen te vergeten. Uiteindelijk heeft hij drie verschillende pogingen ondernomen om een einde aan zijn leven te maken. Hij is hierdoor terechtgekomen bij een psychiater van de GGD die hem medicatie voorschrijft: 'Ik kwam in contact met de GGD via het politiebureau. Voor medicatie.' Anas geeft aan dat wanneer hij zijn medicijnen bij de GGD haalt, er wel wordt gevraagd hoe het gaat. Zijn situatie is niet minder uitzichtloos geworden, maar met behulp van de medicatie is deze momenteel beter voor hem te hanteren.

58 Zie www.hetcak.nl/zakelijk/regelingen/onverzekerbare-vreemdelingen.

Toegang tot medische zorg en voorzieningen voor avonturiers

Net zoals de asielzoekers zoeken ook de avonturiers hulp bij en via organisaties die ook een cruciale rol spelen in het ontvangen van de juiste medische zorg. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om respondenten die ten tijde van de dataverzameling verblijven in de lokale daklozenopvang of bij opvangorganisaties die zich specifiek richten op het ondersteunen van ongedocumenteerde migranten. Een van de talloze voorbeelden hiervan wordt gegeven door de 55-jarige Nigeriaanse Buba, die al lange tijd rondliep met oogklachten waarbij haar zicht steeds slechter werd. Uiteindelijk kwam ze terecht bij de daklozenopvang waar de juridisch medewerker haar heeft gewezen op de mogelijkheid om naar een opticien te gaan en zich een bril te laten aanmeten waar de inmiddels brildragende Buba met succes gehoor aan heeft gegeven. Dergelijke voorbeelden illustreren het belang van organisaties die een cruciale rol spelen bij de doorverwijzing van ongedocumenteerde ouderen met specifieke medische klachten en in het voorkomen van klachten die kunnen verergeren en tot groter 'leed' kunnen leiden voor de persoon in kwestie en uiteindelijk ook de samenleving voor grotere kosten kunnen plaatsen.

Voor de avonturiers spelen ook diverse zorginitiatieven een rol die zich specifiek richten op de situatie van ongedocumenteerden, en die in de verschillende hoofdstukken al kort genoemd worden. Zo maken in de regio's Amsterdam en Den Haag veel respondenten gebruik van de diensten van een organisatie die zich specifiek richt op het ondersteunen van ongedocumenteerde migranten en die rondrijdt met een zorgbus en zorg verleent aan mensen zonder geldige verblijfspapieren. Deze organisatie heeft grote invloed gehad op het leven van Hakim, een 49-jarige man uit Algerije die lange tijd kampte met klachten aan zijn voet, door een nooit behandelde botbreuk. Uiteindelijk heeft hij via deze organisatie een zoeltje gekregen waardoor hij zich met minder pijn kan voortbewegen.

Andere opvangorganisaties spelen juist een belangrijke rol bij het verkrijgen van de juiste medicatie en de betaling hiervan waardoor respondenten met een stempel van deze opvangorganisatie noodzakelijke medicatie op kunnen halen. De verbeterde gezondheidssituatie bij verschillende respondenten nadat hulpinstanties hen hebben doorverwezen, illustreert dat deze hulpinstanties een belangrijke rol kunnen spelen wanneer het gaat om het doorverwijzen en bemiddelen bij gezondheidsproblemen.

Ondanks de vele mogelijkheden maken verschillende avonturiers melding van hun gevoel slechts 'oppervlakkige' zorg te ontvangen en tegen muren aan te lopen om de juiste behandeling of medicatie te krijgen. Zo heeft Randy, een 54-jarige Surinaamse man, het idee dat zijn huisarts hem niet altijd serieus neemt. Volgens Randy speelt het niet kunnen afsluiten van een zorgverzekering daarin een cruciale rol:

'Hij [huisarts] wil alles op zijn tempo doen, terwijl ik al zo lang met die klachten rondloop snap je. (...) Soms ga je dat denken, dat je geen adequate hulp krijgt vanwege jouw verzekeringsituatie. Soms ga ik dat idee wel krijgen, ja.'

Naar eigen zeggen kampt Randy al sinds 2005 met specifieke gezondheidsklachten en is hij niet adequaat behandeld of doorverwezen, waardoor de klachten zich voor zijn gevoel verder ontwikkelen. Daarnaast lijkt het zo dat ongedocumenteerden die niet in contact staan met een hulpverlenende organisatie de zorg vaker vermijden uit angst voor uitzetting wegens de afwezigheid van geldige verblijfsdocumenten of in verband met de verwachte hoge kosten.

6.5 CONCLUSIE

De fysieke en mentale gezondheidsklachten die de verschillende ongedocumenteerde ouderen ervaren, lijken weinig van elkaar te verschillen. De verklaringen die respondenten voor hun medische problemen schetsen, verschillen echter wel degelijk van elkaar en hangen nauw samen met de invulling van hun dagelijks bestaan en de steun vanuit hun sociale omgeving. Zo wijten de asielzoekers hun fysieke klachten aan het bewegingsapparaat aan de periodes die ze hebben doorgebracht in asielzoekerscentra of andere tijdelijke en minder geschikte opvangplekken (zoals een bank of stoel). De avonturiers verklaren deze klachten vooral vanuit hun leven op straat (o.a. loopvoeten) en in vreemdelingendetentie. In vergelijking met de investeerders en asielzoekers zijn avonturiers het meest gemarginaliseerd geraakt, waarbij dakloosheid, problematisch gedrag en drugsgebruik met elkaar verweven zijn en deze problematiek het voor hen lastiger maakt een beroep te doen op voor asielzoekers gespecialiseerde hulporganisaties of hun sociale netwerk. Avonturiers maken van de drie groepen dan ook het meest frequent gebruik van voorzieningen voor dakloze personen zoals inloophuizen en nachtopvang.

Mentale klachten komen voort uit zorgen over blijvend actieve legalisatieambities en de hiermee samengaande uitzichtloosheid en zijn gerelateerd aan legalisatieprocedures op basis van medische of humanitaire redenen. De ervaren uitzichtloosheid leidt voor een deel van de asielzoekers en avonturiers tot suïcidale gedachten. Voor de asielzoeker spelen hulpverlenende organisaties een cruciale rol in het verkrijgen van zorg, maar deze blijft in sommige gevallen te ad hoc en oppervlakkig waardoor een structurele oplossing uitblijft. Medische instanties zoals de Kruispost en Dokters van de Wereld richten zich vooral op het behandelen van eenmalige lichtere klachten. Moons (2021), die voor haar bachelor Gezondheidswetenschappen namens Dokters van de Wereld onderzoek verrichtte naar het al dan niet weigeren van ongedocumenteerde migranten door huisartsen in Amsterdam, beschrijft hoe bijna één op de vijf huisartsen door taal en financiële problemen medische hulp aan deze patiëntengroep weigerde (vgl. Hintjens e.a. 2020).

Ook de investeerders merken de effecten van het leven onder de radar, onder andere door het fysiek zware werk dat zij bijna dagelijks verrichten, leidend tot klachten aan het bewegingsapparaat. Ook leiden stress en zorgen over familie en kinderen in het land van herkomst in een aantal gevallen tot hart- en vaatziekten. Voornamelijk investeerders zoeken steun binnen hun sociale netwerk voor gezondheidsproblemen en zij hebben ook de meeste financiële vrijheid om gebruik te maken

van specialistische of alternatieve zorg, anders dan organisaties als de Kruispost en Dokters van de Wereld.

Naarmate ongedocumenteerden ouder worden, nemen de (reële) zorgen over de gezondheid toe. Zware beroepen worden minder goed mogelijk en er ontwikkelt zich een groeiende angst om niet meer te kunnen werken nadat de gezondheid afneemt door het ouder worden. Hierbij neemt de stress over het uitblijven van een duurzame oplossing voor de situatie toe. Asielzoekers en avonturiers leunen nu nog grotendeels op een netwerk van formele en informele eerstelijnsvoorzieningen, maar dit voorziet niet in langdurig verblijf en een zwaarder wordende zorgvraag die te verwachten is bij het ouder worden. Temeer nu we in hoofdstuk 3 hebben laten zien dat dergelijke netwerken aan erosie onderhevig zijn, vooral in geval van een intensieve zorgvraag zoals dat bij avonturiers valt waar te nemen. Het alsmaar naderende perspectief dat wanneer zij volledig afhankelijk of zorgbehoevend worden en (veronderstellen) geen gebruik (te) kunnen maken van het verpleeg- of verzorgingstehuis, speelt voor ongedocumenteerde ouderen ook een belangrijke rol in hun zorgen. Indien zij hier niet terecht kunnen en het netwerk geen oplossing meer kan bieden, rijst voor hen de vraag wat voor mogelijkheden er dan nog resten.

7 CONCLUSIE

De Regenboog Groep heeft dit onderzoek geïnitieerd om meer zicht te krijgen op het leven en de problematiek van ongedocumenteerde ouderen in Nederland in relatie tot hun langdurige verblijf in de illegaliteit en hun hogere leeftijd. Deze groep komt nu namelijk nadrukkelijker in beeld van hulpverleningsorganisaties omdat de Nederlandse overheid sinds de invoering van de Koppelingswet in 1998 een stringenter toelatingsbeleid en een restrictiever vreemdelingentoezicht kent terwijl er een substantiële groep is die om uiteenlopende redenen niet wil en/of kan terugkeren naar het herkomstland (vgl. Commissie-Van Zwol 2019). Op basis van interviews met ongedocumenteerde ouderen hopen we inzicht te bieden in hun levens en de problemen die zij (verwachten te) ervaren. In deze afsluitende conclusie zullen we de onderzoeksvragen beantwoorden en de implicaties van deze inzichten bespreken.

7.1 DE ONDERZOEKSVRAGEN BEANTWOORD

In het onderzoek hebben we ons laten leiden door de volgende onderzoeksvragen:

1. Hoe wonen, werken en leven ongedocumenteerde ouderen in Nederland?
2. Wat voor contacten hebben ongedocumenteerde ouderen met de overheid?
3. Welke specifieke (gezondheid)problemen ondervinden ongedocumenteerde ouderen?
4. Hoe kunnen eventuele verschillen in ervaren problemen op de terreinen van huisvesting, inkomsten, contacten met de overheid en gezondheid worden verklaard?

Om deze vragen te beantwoorden hebben we 56 ongedocumenteerde ouderen geïnterviewd die tien jaar of langer zonder verblijfsdocumenten in Nederland wonen en die vijftig jaar of ouder zijn. We hebben deze respondenten via verschillende methoden geworven. Dit heeft geresulteerd in een heterogene groep van migranten in termen van woonplaats, herkomstland, leeftijd, opleidingsniveau, burgerlijke staat, aspiraties, motieven, relationele inbedding en transnationalisme. Rondom de kenmerken van migratiemotieven, relationele inbedding en aspiraties tekenen zich drie groepen af met ongedocumenteerde ouderen die meer met elkaar gemeen hebben. We hebben deze groepen aangeduid als (1) asielzoekers, (2) investeerders

en (3) avonturiers. Wij realiseren ons dat deze labels geen volledig recht doen aan hun intenties en complexe levensgeschiedenissen, maar menen dat deze labels met de achterliggende gelijksoortige migratiemotieven, sociale netwerkenmerken en gedeelde aspiraties hun uiteenlopende ervaringen op het gebied van wonen, werken, leven en contacten met de overheid begrijpelijk maken. Daarnaast helpt deze indeling om verschillen in ervaren problemen tussen ongedocumenteerden op de terreinen van huisvesting, inkomsten, contacten met de overheid en gezondheid te verklaren. Vandaar dat we ervoor kiezen om de onderzoeksvragen per groep te beantwoorden om vervolgens in te gaan op de implicaties voor alle groepen.

De asielzoekers

De eerste groep betreft de asielzoekers. Zij vertellen om (persoonlijke) veiligheidsredenen hun land te hebben verlaten en vervolgens – gepland of toevallig – in Nederland terecht te zijn gekomen. Zij hebben – doorgaans direct – asiel in Nederland gevraagd en in afwachting van een beslissing op hun asielverzoek in de opvang van het COA verbleven. Hier hebben zij een sociaal netwerk opgebouwd dat grotendeels bestaat uit andere – afgewezen en erkende – asielzoekers en hulpverleningsinstellingen die ondersteuning bieden aan asielzoekers. Net als de investeerders en avonturiers zijn asielzoekers in grote mate afhankelijk van hun netwerk voor hun inkomsten, huisvesting en (toegang tot) de gezondheidszorg. Dit netwerk bevindt zich vooral in Nederland. De asielzoekers hebben doorgaans geen intensieve bindingen meer met familieleden of vrienden in het herkomstland. Hun ouders in het herkomstland zijn veelal gestorven en de eerdere contacten met familie en vrienden zijn verwaterd. Ook in Nederland maken vrienden en familieleden uit het herkomstland vaak geen of slechts in beperkte mate deel uit van hun netwerk. Terugkeer naar het herkomstland zien zij dan ook niet als reële optie. Zij ambiëren legaal verblijf in Nederland en maken vanwege de ervaren onveilige situatie die zij zijn ontvlucht (aanvankelijk) vooral gebruik van asielroutes om hun verblijf te legaliseren. Na (herhaaldelijke) afwijzingen van asielverzoeken verkennen en gebruiken zij echter ook andere legaliseringsroutes om alsnog rechtmatig verblijf in Nederland te bemachtigen. Hoewel de hoop op legalisering afneemt, blijven zij in hun dagelijks leven hierop gericht. De asielzoekers ervaren veel onbegrip en frustratie doordat zij er niet in slagen hun aspiraties te realiseren.

Het dagelijks leven van de geïnterviewde asielzoekers kenmerkt zich door veelvuldige onzekerheid en langdurige afhankelijkheid. Zij geven aan weinig actief te zijn geweest in de informele economie. Zij leunen in hun bestaansstrategieën vooral sterk op de financiële ondersteuning vanuit de lokale ngo's en de LVV/BBB en in mindere mate op de financiële ondersteuning van vrienden. Op het moment dat het verblijf van asielzoekers onrechtmatig wordt en zij de opvang van het COA moeten verlaten, wenden zij zich doorgaans tot landgenoten, andere asielzoekers en hulpverleningsorganisaties in hun sociale netwerk om zo huisvesting te vinden. Vaak betreft het verblijf bij verschillende vrienden of lokale opvangorganisaties, afgewisseld met een verblijf op een COA-locatie vanwege een nieuwe procedure.

De huisvesting kenmerkt zich dan ook door een grote mate van afhankelijkheid, voorwaardelijkheid en onzekerheid waarbij zij met het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf steeds minder opties overhouden waar zij voor onderdak en eten terecht kunnen. De asielzoekers zijn door de jaren heen veelvuldig in contact gekomen met de overheid. Enerzijds hebben zij zich zelf tot de overheid gewend om op tal van verschillende manieren te proberen hun verblijf te legaliseren, anderzijds heeft de overheid hen onderworpen aan verschillende toezichtsmaatregelen en terugkeertrajecten om hun vertrek te realiseren. Dit heeft echter niet tot legalisering of terugkeer geleid. Aangezien zij legalisering ambiëren en terugkeer geen realistische optie achten, wordt het ongedocumenteerde verblijf en het uitblijven van een verblijfsvergunning steeds moeilijker vol te houden. Het leven in grote onzekerheid als het gaat over hun inkomsten, woonsituatie en het beperkte sociale netwerk gecombineerd met niet-verwezenlijkte legaliseringsaspiraties zorgen voor veel stress en fysieke en psychische klachten bij asielzoekers. Zij krijgen doorgaans hulp van verschillende soorten hulpverleningsorganisaties om toegang te verkrijgen tot de benodigde gezondheidszorg, al lukt dit in de praktijk niet altijd of zijn zij hier niet tevreden over.

De geïnterviewde asielzoekers geven aan dat zij met het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf en het ouder worden aan de ene kant meer kans maken om geholpen te worden door hulpverleningsorganisaties. Aan de andere kant resteren er weinig mogelijkheden met als gevolg dat zij het risico lopen zonder de benodigde zorg op straat te belanden. Met het verder afnemen van steun die zij kunnen mobiliseren in hun kleine sociale netwerk worden zij alsmaar kwetsbaarder met het ouder worden en het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf.

De investeerders

De verhalen van de investeerders over het leven zonder papieren verschillen van de verhalen van de asielzoekers en avonturiers. De investeerders vertellen naar Nederland gekomen te zijn om hier te gaan werken in de hoop zo het leven van henzelf en hun familie te verbeteren. Zij hebben hun vertrek en aankomst veelal geregeld via hun sociale netwerk, dat ruimschoots vertegenwoordigd is in Nederland en in de loop der jaren steeds verder is uitgebreid. De investeerders onderhouden tevens contacten met hun familieleden en kinderen in het herkomstland en gaan soms voor een korte periode terug om tijdelijk bij hun gezin te zijn. Bij sommige respondenten verblijven de kinderen ook (tijdelijk) bij hen in Nederland. In tegenstelling tot de asielzoekers en de avonturiers ligt het transnationale sociale netwerk van de investeerders dus zowel in Nederland als in het herkomstland. Soms strekt dit zich ook uit over andere (Europese) landen als hun kinderen daar verblijven. Net als de netwerken verschillen de aspiraties van de investeerders van die van de asielzoekers en avonturiers. De investeerders richten zich aanvankelijk vooral op het gezin in het herkomstland en zijn niet bezig met legalisering van hun verblijf in Nederland. Door het langdurige verblijf in Nederland worden de aspiraties van de investeerders met het verstrijken van de tijd echter diffuser. Zij gaan meer nadenken over legaal

verblijf in Nederland en twijfelen of zij wel moeten en willen terugkeren. Tegelijkertijd blijkt uit de verhalen dat zij terugkeer zullen overwegen indien het leven zonder papieren te zwaar voor hen zal worden of zij niet de gewenste of benodigde zorg (denken te) kunnen krijgen. In tegenstelling tot de andere twee groepen zien zij terugkeer als reële optie, mede vanwege de initiële doelstelling om het leven van hun familie in het herkomstland te verbeteren en de nauwe banden die zij met het herkomstland zijn blijven onderhouden. Het is echter niet meer de voorkeursoptie zoals dit in de initiële periode na aankomst het geval was.

Het dagelijkse leven van de investeerders en de problemen die zij hierbinnen ervaren zien er anders uit dan het dagelijkse verblijf van de asielzoekers en avonturiers. Na hun initiële aankomst in Nederland kunnen zij veelal direct bij familie of vrienden wonen of via hun woonruimte en vervolgens werk in de informele economie bemachtigen. Dit betreft veelal schoonmaakwerk bij particulieren, zeker bij de vrouwelijke investeerders. Hoewel het versterkte vreemdelingen-toezicht het werken en wonen bemoeilijkt heeft, slagen de investeerders er doorgaans in om een relatief autonoom leven op te bouwen in Nederland. Ondanks het gebrek aan papieren zijn zij in staat voldoende inkomsten uit arbeid te genereren om in hun eigen levensonderhoud te voorzien en geld naar hun familie in het herkomstland op te sturen. Wel is dit in de afgelopen twee jaar moeilijker geworden door de coronapandemie en de maatregelen die in dit kader getroffen zijn, zoals het sluiten van sectoren waarin zij werkzaam zijn. Daarbij zeggen de investeerders in toenemende mate met gezondheidsklachten te kampen, die naar hun idee deels door de zware arbeid worden veroorzaakt en die het continueren van deze zware arbeid (wellicht gaan) bemoeilijken. Hun mentale gezondheid lijkt in vergelijking met de andere twee groepen minder te lijden onder het ongedocumenteerde verblijf aangezien zij minder kampen met psychische problemen. Bij gezondheidsklachten wenden investeerders zich doorgaans direct tot zorgverleners en betalen de rekeningen zelf. Mocht dit niet mogelijk zijn, dan maken zij gebruik van alternatieve zorg of komen zij via hun netwerk of de zorgverlener alsnog achter de beschikbare mogelijkheden om de kosten voor de medisch noodzakelijke zorg vergoed te krijgen via het CAK. Dit is door het langdurige verblijf makkelijker geworden nu zij steeds meer weet hebben van dergelijke mogelijkheden.

Hoewel de investeerders er relatief goed in slagen ongedocumenteerd in Nederland te verblijven, laten hun verhalen zien hoe kwetsbaar zij zijn. Zij willen uit het zicht van de autoriteiten blijven omdat ze weten dat ze anders vermoedelijk uitgezet zullen worden. Dit maakt dat er makkelijk gebruik of misbruik van hen gemaakt kan worden en dat zij zich minder snel bij de overheid zullen melden in geval van slachtofferschap. Een aantal investeerders is onderworpen aan het vreemdelingen-toezicht, waarna zij besloten hebben zelf terug te keren naar hun herkomstland om vervolgens nogmaals naar Nederland af te reizen om hun ongedocumenteerde verblijf hier voort te zetten. Zij kunnen hun relatief autonome leven dan weer oppakken in Nederland, mede doordat zij door hun langdurige verblijf steeds sterkere banden hebben opgebouwd. Tegelijkertijd realiseren zij zich ook dat ze hun netwerk niet te veel dienen te belasten omdat dit ten koste zou kunnen gaan van mogelijkheden om

hulp te mobiliseren via dit netwerk in de (nabije) toekomst. Zij hopen hun leven in Nederland dan ook relatief zelfstandig te continueren, al vrezen zij dat werken in de informele economie en het zelfstandig voorzien in het levensonderhoud met het ouder worden en afnemen van de gezondheid lastiger kan worden. Mocht dit zich voordoen en het continueren van het verblijf in Nederland niet mogelijk blijken, dan overwegen zij terugkeer. Dit reële toekomstperspectief gericht op terugkeer naar familie in het herkomstland of elders lijkt minder stress en zorgen tijdens het ongedocumenteerde verblijf te geven waardoor het ongedocumenteerde verblijf voor investeerders in vergelijking met asielzoekers en avonturiers beter vol te houden is.

De avonturiers

De avonturiers zijn doorgaans (met hun ouders) naar Nederland gekomen omdat zij relatief weinig binding met hun herkomstland hadden en zij een ander, avontuurlijker leven ambieerden. Zij wilden hun geluk elders beproeven en hoopten op een beter leven in Nederland in termen van werk, studie of relaties. Zij hadden in vergelijking met de investeerders doorgaans geen concreet plan of duidelijke voorbereiding hoe het leven na aankomst in Nederland aan te pakken. Zo hadden zij geen bestaand netwerk waardoor zij zijn geholpen om naar Nederland te komen en waarop zij bij aankomst terug konden vallen. Na aankomst hebben zij vooral getracht een netwerk op te bouwen en dit verder te versterken om zo aan werk en huisvesting te komen en het leven zonder verblijfsrecht mogelijk te maken. Dit viel een deel van hen zwaar. Het mobiliseren van (voldoende) steun uit het sociale netwerk was namelijk niet vanzelfsprekend voor de avonturiers omdat zij veelal afkomstig zijn uit landen waar doorgaans minder substantiële en duurzame ondersteuning wordt geboden aan ongedocumenteerde landgenoten en/of meer wederdiensten voor de ondersteuning worden verwacht. Dit maakt dat de avonturiers in mindere mate op een netwerk konden terugvallen en hun situatie uiteindelijk verder is gemarginaliseerd. De aspiraties van de avonturiers kenmerken zich aanvankelijk niet door legalisering of investering. Zij wilden vooral een beter leven in Nederland opbouwen. Verblijfsrecht was daarbij niet – of althans in mindere mate – van belang. Dit veranderde echter in de loop van hun ongedocumenteerde verblijf. Met het geïntensiveerde vreemdelingtoezicht en de vergaande uitsluiting van de formele arbeids- en huisvestingsmarkt merkten de avonturiers dat een verblijfsvergunning steeds belangrijker werd om zelfstandig in hun levensonderhoud te voorzien. Op het moment dat werk steeds lastiger werd en zij onvoldoende konden terug (blijven) vallen op sociale vangnetten zijn hun aspiraties verschoven naar legaliseringsaspiraties. Zij zagen terugkeer namelijk niet als serieuze optie en hoopten dat het hebben van een verblijfsvergunning hun positie in Nederland zou verbeteren. Vanaf dat moment zijn zij zich in hun dagelijks leven meer gaan richten op de legalisering van hun verblijf.

Een aantal avonturiers is er nooit in geslaagd een solide positie in Nederland op te bouwen, maar voor een deel van de avonturiers verliep het leven aanvankelijk voorspoedig. Deze avonturiers zijn echter niet in staat gebleken om deze solide

positie vast te houden. Zij waren onvoldoende in staat om voldoende hulp uit hun sociale netwerk te genereren waardoor zowel werk als inkomen vanuit de informele arbeidsmarkt terugliep. Dit speelt in het bijzonder bij avonturiers die tegelijkertijd te maken kregen met gezondheidsproblemen, verbroken relaties en/of verslavingsproblematiek. Het leven in Nederland werd hierdoor steeds moeilijker voor hen. Zij hadden eerst net als de investeerders de beschikking over zelfstandige woonruimte, maar zijn deze verloren door het wegvallen van inkomsten door het verlies van betaald werk door ontslag, ziekte, verkeerd uitgevallen keuzes of domweg pech. Hun wooncarrière is zich daardoor steeds meer gaan kenmerken door afhankelijkheid, fragmentatie en steeds verdere marginalisatie. De avonturiers zijn steeds afhankelijker geworden van een beperkt sociaal netwerk en opvanginstellingen. Dit waren voorheen vooral generieke instellingen voor dak- en thuislozen, maar met de komst van de BBB's en later LVV's hebben zij meer opvangmogelijkheden gekregen. Tegelijkertijd was dit veelal tijdelijke en voorwaardelijke opvang die de avonturiers weer dienden te verlaten indien legalisering of terugkeer niet mogelijk bleek. Een substantieel aantal respondenten heeft dan ook herhaaldelijk op straat geslapen. Deze respondenten zijn als het ware aan het overleven in Nederland waarbij het de vraag is of ze dagelijks voldoende kunnen eten. De verschraving van het sociale netwerk doet zich onder alle ideaaltypen voor, maar laat zich door de moeilijke, gemarginaliseerde omstandigheden waaronder avonturiers verblijven extra voelen door deze groep. Deze omstandigheden hebben negatief uitgewerkt op zowel fysieke als mentale gezondheidsklachten. De geïnterviewde avonturiers klagen dan ook veel over een slechte gezondheid en het gebrek aan een structurele, adequate oplossing voor hun gezondheidszorg.

De verdergaande uitsluiting van ongedocumenteerden en de problemen die dit voor de avonturiers opleverden, maakten dat een verblijfsvergunning in de loop der jaren steeds belangrijker voor hen werd. Dit zou hen namelijk meer perspectief bieden om de ervaren problemen het hoofd te bieden en het verblijf in Nederland voort te zetten. Zij hebben zich – zeker met de komst van de BBB en LVV – vaker tot de overheid gewend in de hoop hun verblijf op wat voor grond dan ook te legaliseren. Zij zijn er echter niet in geslaagd verblijfsrecht te bemachtigen. De onmogelijkheid om hun verblijf te legaliseren leidde tot gevoelens van machteloosheid onder de avonturiers, temeer nu de meesten van hen al herhaaldelijk onderworpen zijn geweest aan toezichts- en gedwongenterugkeertrajecten, maar de Nederlandse overheid er niet in slaagt hen te laten terugkeren. Deze ervaringen met de overheid geven avonturiers enerzijds het gevoel dat zij onuitzetbaar zijn waardoor zij minder angst ervaren om in het zicht te komen van de Nederlandse autoriteiten, zeker als de overheid zelf ook aangeeft dat uitzetting niet mogelijk is. Anderzijds leidt het uitblijven van een duurzame oplossing in termen van legalisering of terugkeer ook tot grote frustratie en machteloosheid onder de avonturiers. Hoewel zij zich ergens niet kunnen voorstellen dat hun verblijf niet gelegaliseerd zal worden nu zij anderen wel een verblijfsvergunning zien krijgen en horen over regularisatieregelingen (vgl. Commissie-Van Zwol 2019), overheerst het idee dat een duurzame oplossing voor het moeilijke ongedocumenteerde verblijf voor hen onmogelijk is. Dit leidt tot veel

frustratie. Het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf en het ouder worden onder deze moeilijke omstandigheden is steeds moeilijker vol te houden voor de avonturiers maar zij zien geen uitweg om uit de ontstane situatie te komen. Zij voelen zich klemgezet in Nederland.

Een gedifferentieerd antwoord op de onderzoeksvraag

Het bovenstaande laat zien dat er noch een eenvoudig noch een eenduidig antwoord valt te geven op de eerder geformuleerde onderzoeksvragen over de wijze waarop het leven van ongedocumenteerde ouderen eruitziet en wat voor problemen zij ervaren. Het onderzoek maakt duidelijk dat er aanzienlijke verschillen bestaan tussen ongedocumenteerde ouderen in Nederland wat betreft hun werk en inkomen, woonsituatie, contacten met de overheid en hun gezondheid. Ook de omvang en de thematiek van de problemen die oudere ongedocumenteerden ervaren lopen uiteen. Wij verklaren deze verschillen op basis van de migratiemotieven, netwerken en aspiraties van oudere ongedocumenteerden omdat deze directe invloed hebben op de bindingen die nog bestaan met het herkomstland, de mogelijkheden die zij hebben ten tijde van het ongedocumenteerde verblijf om eventuele problemen het hoofd te bieden en de mate van frustratie die zij ervaren vanwege het niet verwezenlijken van aspiraties.

Zo zijn de problemen die de asielzoekers en avonturiers ervaren bovenal gerelateerd aan de sterk eenzijdige afhankelijkheid van een beperkt aantal mensen en (nood)opvanginstanties evenals een sterke focus op een legaal bestaan in Nederland. De combinatie van een leven zonder documenten en een beperkt sociaal netwerk waarbinnen de ondersteuning eenrichtingsverkeer is, leidt tot kwetsbaarheid op de domeinen van huisvesting, inkomsten en gezondheid. Zij ervaren hierdoor tal van problemen op deze domeinen. Tegelijkertijd zien zij terugkeer niet als reële optie als oplossing voor deze problemen aangezien zij problemen in het herkomstland vrezen en/of om uiteenlopende redenen nauwelijks meer binding hebben met of contacten in het herkomstland. Dit maakt dat zij hun ongedocumenteerde verblijf blijven continueren, hoewel zij steeds minder mogelijkheden zien om hun positie te veranderen. Dit gaat bij zowel de avonturiers als de asielzoekers gepaard met de steeds terugkerende vraag of ze die dag wel een dak boven hun hoofd zullen hebben en of ze (voldoende) kunnen eten. En hoe dat de hierop volgende dagen, weken en maanden zal zijn. Zowel de asielzoekers als de avonturiers kampen dan ook met veel frustratie in een sociale omgeving die zich steeds meer van hen distantieert. Waar asielzoekers keer op keer in hun herhaalde of nieuwe (asiel)aanvragen bot vangen maar ook niet uitgezet (kunnen) worden, speelt bij de avonturiers vooral de omstandigheid dat de overheid er niet in slaagt hen te laten terugkeren maar hun net als de asielzoekers geen alternatief biedt voor het verblijf in de illegaliteit. De toenemende wanhoop die hiermee gepaard gaat, leidt tot mentale klachten. Beide groepen ongedocumenteerde ouderen kampen hierdoor relatief vaak met psychische klachten als depressiviteit. Deze klachten laten zich echter moeilijk behandelen omdat een deel van de oorzaak van deze klachten direct samenhangt met hun juri-

dische positie. Zolang deze niet verbetert, blijven zij in de neerwaartse spiraal zitten vanwaaruit zij geen of nauwelijks mogelijkheden zien om hun positie te verbeteren.

De investeerders lijken het vooralsnog beter te doen. Zij kwamen met een duidelijk doel naar Nederland, namelijk investeren in zichzelf en hun familie in het herkomstland. Zij zijn er ook tot op zekere hoogte in geslaagd hun doelen te verwezenlijken. Zij hebben de afgelopen decennia in de informele economie kunnen werken en geld naar hun herkomstland kunnen sturen, mede dankzij de steun van hun sociale netwerken. Het werk en de inkomsten die zij hiermee vergaren, de relatieve autonomie die hiermee gepaard gaat en de contacten die ze hebben met familie en vrienden in Nederland en in het herkomstland maken dat zij in mindere mate met mentale klachten kampen. Dit laat zich deels ook verklaren doordat zij meer open staan voor terugkeer naar het herkomstland gezien de binding die zij hiermee hebben, waardoor ze altijd een alternatief zien om eventuele problemen het hoofd te bieden. Mede hierdoor ervaren zij minder uitzichtloosheid dan de andere twee groepen en lijken zij in mindere mate te lijden ten gevolge van het ongedocumenteerde verblijf. Tegelijkertijd zijn de investeerders zich bewust van hun kwetsbaarheid. Zij beseffen namelijk dat zij hun relatief goede positie makkelijk kunnen verliezen. Dit bleek tijdens de coronapandemie toen zij minder konden werken en dus minder inkomsten hadden. Ook ervaren of vrezen zij dat zij het zware werk in de informele economie niet meer kunnen verrichten als ze ouder worden en/of in toenemende mate met gezondheidsklachten te maken krijgen. Hoewel zij terugkeer in dergelijke situaties zoals gezegd als reële optie zien, twijfelen ook zij in toenemende mate of het continueren van het verblijf in Nederland toch niet beter voor hen zal zijn nu ze hier al zo lang verblijven, een leven en een netwerk hebben opgebouwd en al langdurig weg zijn uit hun herkomstland. Zij lijken echter terugkeer boven het continueren te verkiezen indien het ongedocumenteerde verblijf ondraaglijke situaties met zich zal gaan brengen.

De investeerders doen het ondanks het onrechtmatige verblijf dus relatief goed in Nederland. De avonturiers houden met hun levensgeschiedenissen de investeerders echter een denkbeeldige spiegel voor. Aanvankelijk verging het een deel van de avonturiers immers ook voorspoedig, totdat zij hun inkomsten verloren en (langzaamaan) afgleden en marginaliseerden. Hun levensgeschiedenissen laten zien dat externe omstandigheden, verbroken relaties, een verslechterde gezondheid, middelengebruik of het zich inlaten met criminaliteit ook het begin kan zijn van een glijdende schaal waarbij intensieve en ondersteunende contacten, net als werk, langzamerhand wegvallen. Daarbij speelt ook een rol dat het Nederlandse vreemdelingenbeleid erop gericht is het leven van ongedocumenteerden zo moeilijk mogelijk te maken. Hiertegenover staat dat investeerders over sterkere netwerken beschikken waarbinnen meer bereidheid lijkt te bestaan om ongedocumenteerden zonder verdere verwachtingen of tegenprestaties te ondersteunen. Het is echter de vraag of dit zo zal blijven indien deze investeerders niet meer zelfstandig in hun levensonderhoud kunnen voorzien en in toenemende mate een beroep op deze netwerken doen. De beschreven (externe) factoren kunnen maken dat het vergaren van voldoende inkomsten en vervolgens huisvesting voor deze ongedocumenteerden

moeilijker wordt. Dit zal een grotere druk op de sociale omgeving met zich meebrengen die uiteindelijk kan resulteren in een verschraving van het ondersteunende netwerk zoals we dat ook bij de avonturiers zien. Een dergelijke situatie wordt ook voor de investeerders steeds reëler naarmate zij ouder worden, hun gezondheid achteruitgaat en/of het ongedocumenteerde verblijf om andere redenen moeilijker zelfstandig vol te houden is. Dit gaat immers ten koste van hun relatieve onafhankelijkheid en autonomie.

De (toegang tot) de arbeidsmarkt speelt hierin een belangrijke rol. De interviews laten zien dat alle ongedocumenteerde ouderen worstelen met de toegang tot werk, in het bijzonder betaald werk. De huidige situatie op de arbeidsmarkt is niet goed vergelijkbaar met die rond de eeuwwisseling, ruim twintig jaar geleden. In de eerste plaats in relatie tot het toegenomen toezicht op 'illegale arbeid' en de verdere criminalisering van de tewerkstelling van vreemdelingen zonder rechtmatig verblijf, zoals dat onder meer tot uitdrukking komt in werkgevers die nadrukkelijk zijn gaan vragen om de juiste documenten uit angst voor boetes. In de tweede plaats hebben ongedocumenteerde migranten concurrentie gekregen van andere migrantengroepen die wel over een verblijfsstatus beschikken en afkomstig zijn uit Oost-Europese landen die de afgelopen twintig jaar zijn toegetreden tot de Europese Unie. Deze nieuwe migranten zijn ook flexibel, gemotiveerd en relatief goedkoop inzetbaar. Zij hebben bovendien als voordeel dat zij formeel in Nederland mogen werken waardoor werkgevers niet het risico op een administratieve boete van € 4.000 of € 8.000 lopen voor het tewerkstellen van ongedocumenteerden. Tot slot speelt sinds begin 2020 de coronapandemie een belangrijke rol in de beschikbaarheid van werk. Veel sectoren waar de ongedocumenteerde ouderen emplooi vonden, zoals in het schoonmaakwerk voor particulieren of de horeca, zijn gesloten en het particuliere werk bij mensen thuis is in de periodes van lockdown eveneens geminimaliseerd. Dit zien we ook terug in de gesprekken met de ouderen die vertellen dat ze hun werk in deze periode hebben verloren en op de onmogelijkheid wijzen om nu werk te vinden. Zoals we uitgebreid in dit rapport hebben beschreven, betekent geen werk niet alleen geen inkomen, maar betekent het ook een grote en eenzijdige afhankelijkheid van de (nood)opvang en het persoonlijke netwerk met grotere risico's op kwetsbaarheid en afhankelijkheid tot gevolg. Op de langere termijn leidt dit tot een verder sociaal isolement van de ouderen en meer problemen ten gevolge van het gebrek aan een juridische status. Het is dan de vraag of investeerders in het geval van dergelijke problemen daadwerkelijk terugkeren om de problemen het hoofd te bieden, of dat zij in een vergelijkbare benarde positie als de avonturiers zullen belanden waarin zij door hun lange afwezigheid uit het herkomstland geen uitweg meer zien.

7.2 DISCUSSIE

De beschrijvingen van de levens en problemen van ongedocumenteerde ouderen laten zien dat zij onder moeilijke omstandigheden verblijven vanwege het gebrek aan verblijfsrecht in Nederland. We zien weliswaar verschillen tussen de drie groe-

pen ongedocumenteerden en door de jaren heen. Voor alle drie de groepen geldt echter dat de omstandigheden waaronder zij verblijven moeilijker worden en de (kans op) problemen die zij ervaren toenemen naarmate zij langduriger ongedocumenteerd in Nederland verblijven en/of ouder worden. Dit leidt zeker bij de asielzoekers en avonturiers tot ongewenste en inhumane situaties in de samenleving.

Deze problemen en ongewenste situaties zijn direct terug te voeren op het restrictieve vreemdelingenbeleid dat de Nederlandse overheid de afgelopen dertig jaar voert. Door de uitsluiting van ongedocumenteerden van de formele arbeids- en woningmarkt evenals de meeste sociale voorzieningen in combinatie met de intensivering en digitalisering van het vreemdelingentoezicht is het verblijf zonder verblijfsvergunning in Nederlands steeds moeilijker geworden (vgl. Kox, Boone & Staring 2020; Kox & Staring 2021). De overheid beoogt zo het leven van ongedocumenteerden dermate moeilijk te maken dat zij worden aangezet om Nederland – zelfstandig dan wel gedwongen – te verlaten (Engbersen 2001). Deze aanpak brengt echter allerlei onwenselijke neveneffecten voor ongedocumenteerden zelf en de samenleving met zich mee, zoals ook in dit onderzoek naar voren komt (vgl. Engbersen, Van San & Leerkes 2006). Een leven op straat; slapen in parken, op banken, tussen het huisraad in schuren; gemengde-status-huishoudens, gezinnen met kinderen met en zonder verblijfsstatus die uit elkaar getrokken worden; langdurige verblijfsperiodes in vreemdelingendetentie, een leven in limbo; rechtsongelijkheid en onzekerheid, sociaal isolement en dit allemaal zonder enig perspectief voor de betrokkenen. Het zijn allemaal zaken die de 'verzorgingsstaat Nederland' normaliter probeert te voorkomen dan wel op te lossen. Dit geldt echter niet voor ongedocumenteerden bij wie dergelijke situaties juist doelbewust worden gecreëerd om zo illegaliteit te voorkomen en bestrijden (Kox, Boone & Staring 2020; Van Eijl 2013).

De verhalen van de ongedocumenteerde ouderen laten echter zien dat het beëindigen van onrechtmatig verblijf niet zo eenvoudig is. Deze ouderen verblijven soms al decennia ongedocumenteerd in Nederland waardoor het de vraag is waarnaar ze 'terugkeren' nu bindingen met het herkomstland verloren zijn gegaan. Zeker de asielzoekers en avonturiers zien allerlei belemmeringen die hen ervan weerhouden om terug te keren en maken dat zij het laten voortduren van hun verblijf in Nederland prefereren. Er rust ook geen juridische verplichting op hen om mee te werken aan hun gedwongen vertrek (ACVZ 2021). De Nederlandse overheid is doorgaans op de hoogte van de aanwezigheid van deze ongedocumenteerde ouderen. De geïnterviewde asielzoekers en avonturiers zijn gedurende hun ongedocumenteerde verblijf immers veelvuldig in beeld van de Nederlandse autoriteiten geweest, enerzijds in het kader van legaliseringstrajecten, anderzijds in het kader van het vreemdelingentoezicht. De asielzoekers en avonturiers komen echter niet in aanmerking voor verblijfsrecht, ondanks hun herhaalde pogingen hiertoe. De Nederlandse overheid slaagt er ook niet in om hen uit te zetten naar hun herkomstland, hoewel ze hier volgens de verhalen van de ongedocumenteerden meerdere pogingen toe ondernam. Dit sluit aan bij eerder onderzoek waaruit blijkt dat de Nederlandse overheid verschillende moeilijkheden ondervindt om ongedocumenteerden daadwerkelijk zelfstandig dan wel gedwongen te laten vertrekken (ACVZ 2021; Commissie-Van

Zwol 2019; Leerkes & Kox 2016). Het gevolg is dat deze ongedocumenteerden zich 'in limbo' bevinden. Hun verblijf wordt niet gelegaliseerd, maar zij worden ook niet uitgezet uit Nederland. Zij zitten als het ware vast in Nederland, zeker omdat zij ook bij vertrek naar een ander Europees land op grond van de Dublinconventie weer terug naar Nederland gestuurd zullen worden. Zij kunnen dus geen kant op door het Nederlandse beleid, met als gevolg dat zij hun verblijf onder moeilijke en perspectiefloze omstandigheden blijven voortzetten omdat terugkeer niet mogelijk of gewenst is.

De problemen die ongedocumenteerden *en* samenleving ondervinden, zijn ontstaan ten gevolge van het landelijke vreemdelingenbeleid (vgl. Engbersen, Van San & Leerkes 2006; Kox, Boone & Staring 2020). Het zou dan ook in de lijn der verwachting liggen dat de problemen ook op landelijk niveau worden geadresseerd. De verhalen van de ouderen laten echter zien dat de problemen die zij ervaren doorgaans worden opgelost op het lokale niveau. Het zijn lokale overheden, hulpverleningsorganisaties, particulieren, zelforganisaties en migrantengemeenschappen bij monde van familie, vrienden en landgenoten die ernstigere problematiek van ongedocumenteerde ouderen voorkomen. Zij zorgen ervoor dat deze ongedocumenteerden – tegen de wens van de landelijke overheid in – beschikken over een dak boven hun hoofd, kunnen eten, uitstel krijgen bij het betalen van de huur, begeleid worden naar benodigde zorgverleners, zoeken naar legaliseringsroutes, enzovoort. Hoewel de landelijke overheid meent dat dergelijke hulp haar restrictieve beleid doorkruist (ACVZ 2018), moeten we constateren dat er nog problematischere situaties zouden ontstaan als dergelijke hulp niet meer zou worden geboden. De levensgeschiedenissen laten – net als eerder onderzoek (ACVZ 2021; Commissie-Van Zwol 2019; Leerkes & Kox 2017) – immers zien dat deze ongedocumenteerde ouderen niet kunnen of willen terugkeren en de overheid er niet in slaagt hen gedwongen uit te zetten. En waar ongedocumenteerden zich in beginsel nog zelfstandig kunnen redden, wordt dit met het voortduren van het ongedocumenteerde verblijf en het ouder worden steeds moeilijker.

Dit maakt ook dat ongedocumenteerde ouderen in toenemende mate afhankelijk zijn van hun sociaal netwerk. Bij de asielzoekers en avonturiers is dit al duidelijk zichtbaar, de investeerders vrezen dat dit kan gebeuren met het ouder worden, het afnemen van hun inkomsten of het verslechteren van hun gezondheid. Naarmate er langer gebruik wordt gemaakt van ondersteuning door het netwerk, wordt het echter steeds moeilijker om te blijven terugvallen op dit netwerk. Er treedt namelijk een proces van verschraling van het persoonlijk netwerk van de ouderen op waardoor ongedocumenteerden niet alleen minder mensen hebben tot wie zij zich kunnen wenden om hulp te genereren, maar de beschikbare mensen ook steeds minder bereid zijn om hulp te bieden. De geïnterviewde ouderen geven verschillende verklaringen voor deze afnemende steun vanuit hun sociale omgeving en wijzen hierbij ook naar zichzelf. Zo vinden de ongedocumenteerde ouderen het zelf steeds moeilijker om hun hand te blijven ophouden bij familie en vrienden naarmate de jaren vorderen. Daarnaast schetsen zij een beeld van tanende loyaliteit bij familieleden en vrienden die al langdurig hulp hebben geboden zonder dat zij het

perspectief hebben dat deze ondersteuning eindig is. Bovendien hebben mensen uit het netwerk soms minder mogelijkheden om hulp te vragen nu er minder ruimte is in huis door opgroeiende kinderen, nu zij zelf niet meer de middelen hebben of ten tijde van de pandemie zelf veel thuis waren. Mede vanwege de verschraling die plaatsvindt in hun netwerk doen asielzoekers en later ook avonturiers steeds vaker een beroep op de ondersteuning van tal van hulpverleningsorganisaties. De mogelijkheden voor ongedocumenteerden om steun te vragen zijn met de komst van de BBB-voorzieningen en de LVV laagdrempeliger geworden. Tegelijkertijd is er wel meer druk komen te liggen op terugkeer nu ongedocumenteerden die gebruik wensen te maken van de LVV dienen mee te werken aan een toekomstbestendige oplossing (vgl. Kox & Staring 2020). Hierdoor kunnen ongedocumenteerden slechts tijdelijk en onder voorwaarden bij dergelijke instanties terecht, al bieden ‘schrijnende situaties’ wel extra mogelijkheden om hulp te mobiliseren. Indien legalisering of terugkeer echter niet mogelijk is, worden ongedocumenteerden – zonder oplossing of perspectief – alsnog ongedocumenteerd op straat gezet waar zij door verschraling en tanende loyaliteit van het netwerk minder mogelijkheden hebben om op anderen terug te vallen en hulp te mobiliseren. Dit heeft onwenselijke en inhumane situaties tot gevolg zoals we hebben laten zien, die toenemen met de verblijfsduur en leeftijd van ongedocumenteerden.

Het restrictieve beleid gecombineerd met de verschraling van het persoonlijk netwerk dat in geval van problemen gemobiliseerd kan worden maakt dat het net zich steeds verder sluit rondom ongedocumenteerden. Dit geldt in beginsel voor alle ongedocumenteerden, maar de situatie van oudere ongedocumenteerden die al langdurig zonder papieren in Nederland verblijven, is extra precair. Zij zijn immers fysiek en mentaal steeds minder goed in staat zelfstandig in hun levensonderhoud te voorzien in een context van steeds verder verschrallende sociale netwerken. Dit geldt in het bijzonder voor asielzoekers en avonturiers. Zij hebben immers minder mogelijkheden om inkomen te genereren maar ook steeds minder mensen om zich heen tot wie zij zich kunnen wenden voor ondersteuning. Zij krijgen geen verblijfsvergunning van de Nederlandse autoriteiten, maar die slagen er ook niet in om hen gedwongen uit Nederland te laten vertrekken. Het leven zonder verblijfsrecht is voor hen ziekmakend, maar zij hebben geen zicht op een duurzame oplossing die de gezondheidsproblemen en het perspectiefloze bestaan beëindigen. Dit maakt dat er sprake is van langdurige uitzichtloosheid onder uiterst moeilijke omstandigheden die als inhumaan te kwalificeren is. Ongedocumenteerde ouderen zelf zien dit ook vooral als overleven. Zij lijden ten gevolge van het ongedocumenteerde verblijf. Er ontstaat een patstelling waarbij zij niet mogen blijven en niet terugkeren zonder dat duidelijk is of en hoe deze situatie voor hen zal eindigen.

Generieke en gedifferentieerde oplossingen voor een taai probleem

Het bovenstaande roept ook vragen op over de rol van de Nederlandse nationale overheid in deze, temeer nu de nationale overheid volgens Rodrigues (2016) de verplichting heeft om voor ongedocumenteerden te zorgen indien uitzetting door toe-

doen van het land van (vermoedelijke) herkomst niet lukt. Hoewel uit de interviews niet altijd blijkt waarom terugkeer niet mogelijk is voor de ongedocumenteerden en hun bereidheid om terug te keren hier wellicht een rol in speelt, is het duidelijk dat een deel van deze ongedocumenteerde ouderen niet kán terugkeren. Ondanks herhaalde gedwongen terugkeertrajecten en inbewaringstellingen is de overheid er ook niet in geslaagd om hen gedwongen uit te zetten. Dit laat zien dat het irreëel is om de oplossing voor deze thematiek enkel te blijven zoeken in meer uitsluiting en meer focus op gedwongen terugkeer. Wij pleiten daarom voor een andere, gedifferentieerde insteek van het ongedocumenteerdenbeleid. De onderzoeksresultaten laten namelijk op sommige vlakken belangrijke verschillen tussen de onderscheiden typen ongedocumenteerde ouderen zien, waardoor een generiek beleid niet behulpzaam is. Asielzoekers, investeerders en avonturiers zijn om verschillende redenen naar Nederland gekomen, hebben hun langdurige verblijf in Nederland verschillende vormgegeven en hebben bovendien verschillende ideeën over hoe en waar hun verdere oude dag door te brengen. Dit impliceert ook typespecifieke oplossingen voor de problemen die wij in deze rapportage hebben beschreven en die we hier tentatief kort zullen beschrijven.⁵⁹

In het recente coalitieakkoord van 15 december 2021 (p. 42) staat beschreven dat de overheid ervoor kiest om als sluitstuk van een *zorgvuldig proces* in het terugkeerbeleid, de ongewenstverklaring verder aan te passen en ook te betrekken op uitgeprocedeerde asielzoekers die niet meewerken aan hun terugkeer. Ondanks het grote belang dat ook wij hechten aan procedurele zorgvuldigheid, laten de bevindingen in dit onderzoek zien dat deze zorgvuldigheid naar alle waarschijnlijkheid weinig oplossingsgericht zal zijn en het probleem juist zal vergroten. De bevindingen van dit en ander wetenschappelijk onderzoek laten nadrukkelijk zien dat het niet reëel is te verwachten dat alle ongedocumenteerden kunnen worden uitgezet, ook niet vanuit vreemdelingenbewaring (ACVZ 2021; Commissie-Van Zwol 2019; Leerkes & Kox 2016). Dit betekent dat er andere oplossingen gezocht dienen te worden waarbij onwenselijke situaties voor ongedocumenteerde ouderen en samenleving zo veel mogelijk worden voorkomen, beperkt en waar mogelijk ook opgelost. Wij denken aan drie mogelijke oplossingsrichtingen die alle aansluiting zouden moeten zoeken bij een overheid die naast zorgvuldige procedures ook oog heeft voor de menselijke maat in de toepassing en uitvoering van deze regels en procedures. Deze oplossingen hebben betrekking op (1) de voorkant van het Nederlandse toelatingssysteem, (2) verruimde toegang tot voorzieningen tijdens onrechtmatig verblijf om urgente problemen te beëindigen en (3) het creëren van routes vanuit de illegaliteit naar een legaal verblijf om zo de problematiek humaner en tijdelijker van aard te laten zijn.

Een eerste denkrichting betreft het voorkomen van de problemen die wij voor ongedocumenteerden en samenleving signaleren ten gevolge van het huidige vreemdelingenbeleid. Dergelijke problemen kunnen worden voorkomen door min-

⁵⁹ Voor verdere concrete suggesties en mogelijke juridische routes verwijzen wij graag naar het werk van onze collega's (Van Berckel Smit 2022).

der stringent aan de voorkant te selecteren wie er tot Nederland toegelaten wordt. Wij geloven namelijk dat een deel van de ongedocumenteerden aanvankelijk in Nederland blijft omdat zij het onrechtvaardig achten dat hun verblijfsrecht wordt afgewezen. Dit speelt met name bij het type asielzoekers wier asielverzoeken (herhaaldelijk) zijn afgewezen terwijl zij geloven recht te hebben op bescherming. Dat is ook de reden dat ze blijven proberen hun verblijf te legaliseren. We zien dit ook bij de avonturiers die langdurig in Nederland verblijven en geen banden met het herkomstland meer hebben. Ook belangenorganisaties van vreemdelingenrechtadvocaten (SVMA & VAJN 2021) en Amnesty International (2020) stellen dat asielzoekers te vaak het nadeel van de twijfel krijgen bij de beoordeling van hun asielverzoek waardoor er volgens hen onrechtvaardige situaties ontstaan. Zij trekken een parallel met de toeslagenaffaire waarbij er ook onvoldoende naar individuen werd gekeken waardoor er onevenredige en ongewenste situaties zijn ontstaan. Deze ongedocumenteerden menen niet veilig te zijn in hun herkomstland of hebben al hun banden met het herkomstland verloren waardoor zij de voorkeur geven aan het voortzetten van hun ongedocumenteerde verblijf in Nederland boven terugkeer naar het herkomstland. Dit roept de vraag op of het ontstaan van deze groep – en de problemen die dit met zich meebrengt – niet te voorkomen was geweest indien er op voorhand anders met deze groep omgegaan was, temeer nu herhaaldelijk uit onderzoek blijkt dat mensen beslissingen van een overheid eerder zullen opvolgen indien zij deze rechtvaardig achten (Tyler 2006). Dergelijk beleid wordt effectiever geacht dan beleid dat met name is gericht op afschrikking en ontmoediging (Tyler & Darley 1999). Eerder onderzoek laat zien dat dit ook geldt in het vreemdelingendomein (Leerkes & Kox 2017; Ryo 2011).

Een tweede denkrichting die juist wel op alle door ons onderscheiden typen ongedocumenteerde ouderen van toepassing is, betreft het terugdraaien van verregaande vormen van uitsluiting op verschillende domeinen die veel grote en wezenlijke problemen creëren zoals we in dit rapport hebben laten zien. Een minder vergaande uitsluiting van ongedocumenteerden levert namelijk minder problemen en ongewenste effecten voor ongedocumenteerden en samenleving op. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan het stopzetten van het doorkoppelingsbeginsel (Minderhoud 2022) of heel concreet aan meer mogelijkheden voor ongedocumenteerden om formeel te werken, belasting af te dragen en daarmee ook de mogelijkheid zich te verzekeren tegen ziekte en ongevallen. Ook kan gedacht worden aan het bieden van (tijdelijke) huisvesting zonder deze te koppelen aan de bereidheid van de vreemdeling om mee te werken aan terugkeer. Het is de afgelopen dertig jaar echter de tendens geweest om ongedocumenteerd verblijf zo veel mogelijk te bemoeilijken (vgl. Kox & Staring 2021). Dit onderzoek laat in lijn met eerder onderzoek de ongewenste neveneffecten van een dergelijk beleid zien, nu ongedocumenteerden vooral bezig zijn te overleven, kampen met dakloosheid, twijfelen of ze voldoende kunnen eten, kwetsbaar en afhankelijk zijn, enzovoort. Een gerechtelijke uitspraak heeft ertoe geleid dat er gezinslocaties zijn ingevoerd nu kinderen niet op straat mochten worden gezet vanwege de inhumane situaties die dit met zich meebracht. Dit roept de vraag op of dit voor meerderjarigen – en zeker voor ouderen – ook

niet tot de mogelijkheden zou moeten behoren. Met de komst van de LVV's worden er wel basisvoorzieningen aan ongedocumenteerden geboden, maar tegelijkertijd is dit een beperkt compromis tussen landelijke en lokale overheden waarbij ongedocumenteerden voor wie zowel terugkeer als legalisering niet tot de mogelijkheden behoort alsnog op straat worden gezet en hun ongedocumenteerde verblijf in Nederland voortzetten, terwijl de Nederlandse overheid maar beperkt bij machte is om gedwongen terugkeer te realiseren. Daarnaast geldt dat de huidige Nederlandse aanpak met vergaande uitsluiting en intensieve focus op terugkeer beperkt effectief lijkt te zijn in termen van terugkeer (vgl. Van Houte & Leerkes 2019) en ongewenste, inhumane situaties met zich meebrengt. De problemen van de overheid zijn hiermee dus zeker niet ten einde, terwijl deze met minder vergaande uitsluiting wellicht wel kunnen worden voorkomen. Daarmee wordt ook voorkomen dat landelijk beleid op lokaal niveau wordt doorkruist omdat het op lokaal niveau onwenselijk wordt geacht problematische situaties te laten voortduren.

Een derde denkrichting betreft het creëren van meer mogelijkheden om patronen van langdurige illegaliteit te doorbreken en ongedocumenteerden een uitweg te bieden uit de ontstane situatie. Voor de asielzoekers en avonturiers zou dit vooral impliceren dat zij op enigerlei wijze aanspraak kunnen maken op een rechtmatig verblijf. Voor de investeerders die een terugkeer naar het herkomstland altijd hebben geambieerd, zou de oplossing meer gezocht kunnen worden in het aantrekkelijker maken van deze terugkeer of juist in het creëren van mogelijkheden om legaal in Nederland te kunnen werken. Van Berckel Smit (2022) ziet dat de mogelijkheden om ongedocumenteerden alsnog een verblijfsvergunning te geven door de jaren heen steeds beperkter zijn geworden nu bijvoorbeeld de discretionaire bevoegdheid van de staatssecretaris is afgeschaft en inreisverboden legalisering onmogelijk kunnen maken. De dagelijkse realiteit is echter dat een groep langdurig ongedocumenteerd verblijvenden van onbekende omvang ervoor kiest om hun verblijf in Nederland voort te zetten omdat ze dit prefereren boven vertrek en dat de Nederlandse overheid er niet in slaagt hen gedwongen uit te zetten (vgl. ACVZ 2021; Commissie-Van Zwol, 2019). Hoewel het uit de verhalen van de ongedocumenteerden niet altijd duidelijk is wat exact de oorzaak is van het niet kunnen terugkeren, laten zij wel zien dat zij aan niet geslaagde terugkeertrajecten onderworpen zijn. Zij komen echter ook niet in aanmerking voor een verblijfsrecht. De vraag is wat de nationale overheid dan met deze groep wil, aangezien hun aanwezigheid ongewenst kan zijn maar tegelijkertijd wel de dagelijkse realiteit is waar lokale overheden zich ook mee geconfronteerd zien. Van Berckel Smit (2022) bespreekt hoe enkele andere Europese landen met ongedocumenteerden omgaan en dat daar de mogelijkheid bestaat om na verloop van tijd en indien aan bepaalde voorwaarden is voldaan, alsnog aanspraak te maken op verblijfsrecht. De bevindingen van dit onderzoek pleiten ervoor om dergelijke uitwegen uit de huidige situatie ook in Nederland mogelijk te maken. Dit is wellicht geen structurele oplossing, maar biedt wel een mogelijkheid om problemen op individueel niveau die door langdurig verblijf ontstaan duurzaam op te lossen.

In navolging van Geertsema e.a. (2021) zijn wij ervan overtuigd dat de overheid oog moet krijgen voor de menselijke maat in vreemdelingenzaken, ook waar het vreemdelingen zonder rechtmatig verblijf betreft, om zo ongewenste situaties voor ongedocumenteerden en samenleving te voorkomen en verhelpen. We hebben hier toe drie denkrichtingen voorgesteld. Tegelijkertijd constateren we dat de landelijke overheid de omstandigheden waaronder ongedocumenteerden in Nederland verblijven kent nu de leefomstandigheden van verschillende groepen ongedocumenteerden herhaaldelijk zijn beschreven. De overheid zou deze problematiek, die zich ten gevolge van het restrictievere beleid voordoet, op basis van al deze rapportages moeten kennen. Kox, Boone en Staring (2020) concluderen dan ook dat de Nederlandse overheid de problemen die met het huidige restrictieve vreemdelingenbeleid gepaard gaan voor ongedocumenteerden en samenleving accepteert en die onderdeel van haar vreemdelingenbeleid heeft gemaakt om vreemdelingen te ontmoedigen en te straffen, ook al plegen zij geen strafbaar feit door enkel ongedocumenteerd in Nederland te verblijven. Ook Van Berckel Smit (2022) laat zie hoe dit beleid de afgelopen jaren doelbewust – mede onder invloed van de publieke opinie – ontwikkeld is (vgl. Van Eijl 2013). Zoals gezegd zien juristen hierbij een parallel met de toeslagenaffaire, waarbij de landelijke overheid zich jarenlang blind en doof heeft getoond voor de problemen die veroorzaakt werden door het door haar ingezette beleid en die mede door uitvoerende instanties en de rechterlijke macht in stand werden gehouden (SVMA & VAJN 2021). De problemen die hierdoor zijn ontstaan slepen zich ook al geruime tijd voort zonder dat een oplossing direct in zicht is.

Dit roept de vraag op wat er in deze van de Nederlandse landelijke overheid te verwachten is. Tot dusver zijn het vooral gerechtelijke uitspraken geweest die de Nederlandse overheid ertoe hebben gedwongen om haar beleid wezenlijk te wijzigen. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de oprichting van de BBB en LVV, de opvanglocaties voor minderjarigen, de mogelijkheden tot verblijf bij Nederlandse kinderen, enzovoort. Gezien de verplichting van de landelijke overheid om voor ongedocumenteerden te zorgen die buiten hun schuld niet terug kunnen (Rodrigues 2016), is een dergelijke juridische route gecombineerd met een meer politieke route wellicht het meest heilzaam. Ook al heeft deze groep er deels zelf voor gekozen om het ongedocumenteerde verblijf zo lang vol te houden en was dit wellicht niet gebeurd als ze waren teruggekeerd toen dit nog wel tot de mogelijkheden behoorde, dit mag naar ons idee geen reden zijn om hier niet op een fundamentele manier iets aan te doen zodat inhumane situaties zo veel mogelijk voorkomen kunnen worden. Dit geldt temeer nu de overheid er zelf niet in slaagt deze mensen uit te zetten, maar hun verblijf ook niet wil legaliseren. Hiermee laat ze de bestaande problematische situaties naar ons idee bewust en onnodig voortduren.

LITERATUUR

- ACVZ, Bijlage 1 bij brief AVCZ over bed, bad, brood, 2018 (ACVZ/ADV/2008/004), www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties/publicaties/2018/2/8/bed-bad-brood.
- ACVZ, *Samen werken aan terugkeer. Advies over effectiviteit en zorgvuldigheid van vreemdelingenbewaring*, 2021, www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties/publicaties/2021/04/22/advies-samen-werken-aan-terugkeer.
- H. Albrecht, 'Fortress Europe? – Controlling Illegal Migration', *European Journal of Crime, Criminal law and Criminal Justice* 2002, nr. 1, p. 1-22.
- Amnesty International, *Het recht op vrijheid. Vreemdelingendetentie: het ultimum remedium-beginsel*, Amsterdam: Amnesty International 2018a.
- Amnesty International, *Geen cellen en handboeien! Het beginsel van minimale beperkingen in het regime vreemdelingendetentie*, Amsterdam: Amnesty International 2018b.
- Amnesty International, *Bewijsnood. Wanneer nationaliteit en identiteit ongeloofwaardig worden bevonden*, Amsterdam: Amnesty International 2020.
- A. Balakrishnan & N. Jordan, 'The Undocumented Elderly: Coverage Gaps and LowHealth Care Use', *Journal of Health Care for the Poor and Undeserved* 2019, nr. 3, p. 891-898, <https://doi.org/10.1353/hpu.2019.0062>.
- P. Baudoin, A. van den Burg & A.M. van Kalmthout, *Vrijheidsontneming vanvreemdelingen*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2008.
- J. van Berckel Smit, *Juridische verkenning van het recht op voorzieningen en verblijf voor oudere ongedocumenteerden*, Den Haag: Boom juridisch 2022.
- S. van den Berg, *Bed-bad-en-brood, een uitzichtloze situatie. Een onderzoek naar de landelijke agendavorming en de uitvoering in gemeenten rondom de bed-bad-broodvoorziening voor uitgeprocedeerde asielzoekers* (masterscriptie), Universiteit Leiden 2016, <https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2665502/view>.
- E. Bloemen, *Toegang tot de zorg voor ongedocumenteerde migranten. Wat helpt om zorg te krijgen?*, Utrecht: Pharos 2019.
- P. Boekhoorn & T. Speller, *Vreemdelingenpolitie in transitie. Een nadere verkenning van het operationeel vreemdelingentoezicht*, BBSO 2006.
- N.F. Boesveldt, 'Denying homeless persons access to municipal support', *International Journal of Human Rights in Healthcare* 2019, nr. 3, p. 179-191, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1108/IJHRH-01-2018-0005>

- S. Bonjour, 'Between integration provision and selection mechanism. Party politics, judicial constraints, and the making of French and Dutch policies of civic integration abroad', *European Journal of Migration and Law* 2010, nr. 3, p. 299-318, <http://dx.doi.org/10.1163/157181610X520382>.
- D. Broeders, *Breaking Down Anonymity. Digital Surveillance of Irregular Migrants in Germany and the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2009.
- P. Brouwer, L. Cleton & C. Marlous, *Terugkeer van afgewezen asielzoekers: beleid en praktijk Nederland*, Europees Migratienetwerk 2017, www.emnnetherlands.nl/sites/default/files/2018-02/2017-Terugkeer%20van%20afgewezen%20asielzoekers.pdf.
- J.P.B. Burgers & G.B.M. Engbersen (red.), *De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom uitgevers 1999.
- M. Buster, *Onderzoek Winteropvang 2017/18*, GGD Amsterdam: afdeling EGZ 2018, www.ggd.amsterdam.nl/beleid-onderzoek/psychosociale/winterkoude/.
- L.R. Chavez, *Shadowed Lives: Undocumented Immigrants in American Society*, Fortworth Worth: Harcourt Brace College Publishers 1992.
- Commissie-Klazinga, *Arts en Vreemdeling*, Pharos 2007, www.pharos.nl/wp-content/uploads/2019/01/arts_en_vreemdeling-rapport.pdf.
- Commissie-Van Zwol, *Rapport Commissie Langdurig Verblijvende Vreemdelingen: stuur op snelheid en tijdigheid in asielprocedure door wachttijden te bekorten*, 2019, www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/06/04/tk-aanbieding-rapport-commissie-langdurig-verblijvende-vreemdelingen-zonder-verblijfsrecht.
- G.N. Cornelisse, 'Handboeien en isoleercellen: over de gebrekkige implementatie van mensenrechten in vreemdelingenbewaring', *Ars Aequi* 2011, p. 339-344.
- V.L. Derckx, 'Medische zorg aan irreguliere migranten: een status qua', *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht* 2017, nr. 2, p. 121-134.
- L. van Doorn, *Een tijd op straat. Een volgstudie naar (ex-)daklozen in Utrecht (1993-2000)*, Utrecht: NIZW Uitgeverij 2002.
- P. van Dorst, I. Zuidweg, I. Brinkman & S. Andric, *Grenzen aan vreemdelingenbewaring. Een onderzoek naar de uitvoering van vreemdelingenbewaring*, Nationale ombudsman 2020.
- E. Dourleijn & J. Dagevos, *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten*, Sociaal en Cultureel Planbureau 2011, www.researchgate.net/publication/269406281_Dourleijn_E_en_J_Dagevos_2011_Vluchtelingengroepen_in_Nederland_Over_de_integratie_van_Afghaanse_Iraakse_Iraanse_en_Somalische_migranten.
- C. van Eijl, 'Tussenland. Illegaal in Nederland, 1945-2000', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2013, afl. 4, p.130, DOI: 10.18352/tseg.246.
- G. Engbersen, 'De illegale vreemdeling', in: J. Burgers & G. Engbersen (red.), *Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom uitgevers 1999, p. 11-29.

- G. Engbersen, 'The unanticipated consequences of panopticon Europe: residence strategies of illegal immigrants', in: V. Guiraudon & C. Joppke (eds.), *Controlling a New Migration World*, London: Routledge 2001, p. 222-246.
- G. Engbersen, R.H.J.M. Staring, J. van der Leun, J. de Boom, P. van der Heijden & M. Cruyff, *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*, RISBO 2002.
- G. Engbersen, J. van der Leun, R. Staring & J. Kehla, *De Ongekende Stad 2: Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, Amsterdam: Boom uitgevers 1999.
- G. Engbersen, M. van San & A. Leerkes, 'A room with a view: Irregular immigrants in the legal capital of the world', *Ethnography* 2006, nr. 2, p. 209-242.
- K. Franko, *Globalization & Crime* (3e ed.), Sage Publications 2020.
- J. van Geel, *Van onzichtbaar naar zichtbaar: Knelpunten met en oplossingen voor medisch kwetsbare ongedocumenteerden in de LVV Amsterdam*, Regiegroep Ongedocumenteerden Amsterdam 2021.
- K.E. Geertsema, C.A. Groenendijk, C.A.F.M. Grütters, P.E. Minderhoud, E.J.W. Nissen, M.H.A. Strik, A.B. Terlouw & K.M. Zwaan, 'Ongezien onrecht in het vreemdelingenrecht', *NJB* 2021, afl. 14, p. 1046-1053.
- N.P. de Genova, 'Migrant "illegality" and deportability in everyday life', *Annual review of anthropology* 2002, nr. 1, p. 419-447, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1146/annurev.anthro.31.040402.085432>.
- N. de Gier, M. Kox, M. Boone & G. Vanderveen, "'Ik verblijf in een gevangenis, daar is niets moreels aan". Ervaren procedurele rechtvaardigheid bij binnenkomst in vreemdelingenbewaring', *Criminatie en Recht* 2020, nr. 2, p.101-120, <http://dx.doi.org/10.5553/CenR/254292482020004002002>.
- L. Goldschmeding & H. Wörmann, *Inreisverboden en terug- en overname overeenkomsten in de Nederlandse praktijk*, Rijswijk: EMN 2014.
- H. de Haas, S. Castles & M.J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Londen: Palgrave 2019.
- H. de Haas & T. Fokkema, 'The effects of integration and transnational ties on international return migration intentions', *Demographic Research* 2011, nr. 24, p. 755-782, DOI: 10.4054/DemRes.2011.25.24.
- B. de Hart & J. de Jong, 'Gemengdestatusgezinnen', *Asiel & Migrantenrecht* 2020, afl. 6/7, p. 327-333.
- I. Hasselberg, *Enduring Uncertainty. Deportation, Punishment and Everyday Life*, Bergan Books 2016.
- M. Heeren, L. Wittmann, U. Ehlert, U. Schnyder, T. Maier & J. Müller, 'Psychopathology and resident status – comparing asylum seekers, refugees, illegal migrants, labor migrants, and residents', *Comprehensive Psychiatry* 2014, nr. 4, p. 818-825, <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2014.02.003>.
- N. Hermens, M. Kahmann, J. van Treeck, M. Out & M. de Gruijter, *Tussenevaluatie pilot Landelijke Vreemdelingenvoorzieningen*, Utrecht: Verwey Jonker Instituut 2021.

- P.G.M. van der Heijden, M.J.L.F. Cruyff, G.B.M. Engbersen & G.H.C. van Gils, *Schattingen onrechtmatig in Nederland verblijvende vreemdelingen 2017-2018*, Den Haag: WODC 2020.
- J. Hiah & R. Staring, "'Maar Hollanders zouden zeggen dat het uitbuiting is...". Chinese restauranthouders en illegale Chinezen over werken bij "de Chinees"', *Tijdschrift voor Criminologie* 2013, afl. 1, p. 44-58, <https://doi.org/10.1007/s10611-016-9625-7>.
- H.M. Hintjens, K.A. Siegmann & R.H.J.M. Staring, 'Seeking health below the radar: Undocumented People's access to healthcare in two Dutch cities', *Social Science & Medicine* 2020, 248, p. 1-10, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.112822>,
- Inspectie voor Justitie en Veiligheid, *Vreemdelingen in de Strafrechtsketen (VRIS)*, 2021, www.inspectie-jenv.nl/Publicaties/rapporten/2021/09/06/rapport-vreemdeling-in-de-strafrechtketen.
- T. Kavstitli, *'Now I am becoming old, the help is going down'. Een onderzoek naar de ondersteuning van langdurig ongedocumenteerde ouderen vanuit het sociale netwerk en de veranderingen van ondersteuning gedurende het ongedocumenteerde verblijf in Nederland* (masterscriptie), Erasmus Universiteit 2021.
- M.A.K. Klaassen & P.R. Rodrigues, *Interpretatie en implementatie van de Terugkeerrichtlijn*, Den Haag: WODC 2021.
- S. Koppes, *Valse hoop of bittere noodzaak. Opvang van mensen zonder verblijfsrecht*, Amnesty International Nederland en Stichting LOS 2017.
- M. Kox, *Het leven gaat door. Een onderzoek naar de effecten van het illegalenbeleid op het leven van uitgeprocedeerde asielzoekers in Utrecht*, Stichting LOS 2010.
- M. Kox, M. Boone & R.H.J.M. Staring, 'The pains of being unauthorized in the Netherlands', *Punishment and Society* 2020, nr. 4, p. 534-552, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1177/1462474519887357>.
- M. Kox & R.H.J.M. Staring, "'If you don't have documents or a legal procedure, you are out!' Making humanitarian organizations partner in migration control", *European Journal of Criminology* 2020, p. 1-20, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1177/1477370820932079>.
- M. Kox & R.H.J.M. Staring, "'I call it a system.' Unauthorized migrants' understandings of the long reach of Dutch internal migration controls", *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 2021, nr. 3, p. 87-100, <https://doi.org/10.5204/ijcjsd.2043>.
- M. Kox & I. van Liempt, 'I would stay home if I had one. The impact of the COVID-19 crisis on unauthorized migrants in Amsterdam' (blog), Utrecht University 2020, www.uu.nl/en/opinion/blog-i-would-stay-home-if-i-had-one-the-impact-of-the-covid-19-crisis-on-unauthorized-migrants-in.
- F. Krissman, 'Sin Coyote Ni Patrón: Why the "Migrant Network" Fails to Explain International Migration', *The International Migration Review* 2005, nr. 1, p. 4-44, www.jstor.org/stable/27645475.
- A. Kubal, 'Conceptualizing Semi-Legality in Migration Research', *Law & Society Review* 2013, nr. 3, p. 555-587, <https://doi.org/10.1111/lasr.12031>.
- I. van Laere, "'Loopvoeten" bij zwervers', *Ned Tijdschr Geneesk* 1997, 141, p. 2481-2484.

- A. Leerkes, M. van San, G. Engbersen, M. Cruijff & P. van der Heijden, *Wijken voor illegalen. Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2004.
- A. Leerkes & M. Kox, 'Pressured into Deportation? Detainees' (Un)willingness to "Return" and the Moderating Influence of International Relations', in: R. Furman, D. Epps & G. Lamphear (eds.), *Detaining the Immigrant Other: Global and Transnational Issues*, Oxford: Oxford University Press 2016, p. 15-26.
- A. Leerkes & M. Kox, 'Pressured into a preference to leave? A study on the "specific" deterrent effects and perceived legitimacy of immigration detention', *Law & Society Review* 2017, nr. 4, p. 895-929.
- J. van der Leun, *Looking for Loopholes. Processes of incorporation of illegal immigrants in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2003.
- J. van der Leun & H. Bouter, 'Gimme shelter: Inclusion and exclusion of irregular immigrants in Dutch civil society', *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 2015, nr. 2, p. 135-155, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1080/15562948.2015.1033507>.
- J. van der Leun & R. Kloosterman, 'Going underground: Immigration policy changes and shifts in modes of provision of undocumented immigrants in the Netherlands', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 2006, nr. 1, p. 59-68, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1111/j.1467-9663.2006.00496.x>.
- J. van der Leun & W. Mannens, 'Kwetsbaar en onzichtbaar: Migranten zonder geldige verblijfstitel', *Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken*, blog deel 4 'Migratie in tijden van corona', 13 mei 2020, www.adviescommissievoorvreemdelingen-zaken.nl/actueel/nieuws/2020/05/12/blog-migratie-in-tijden-van-corona-4.
- A. Mack, E. Verbeek & J. Klaver, *Plan- en Procesevaluatie Landelijke Vreemdelingenvoorziening (19041)*, Den Haag: Regioplan beleidsonderzoek, WODC 2020.
- M. van Meeteren, *Irregular Migrants in Belgium and the Netherlands. Aspirations and Incorporation*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2014, <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/33370/497130.pdf?sequence=1>.
- L. Melse, "'I do now know where the wind will blow me". A research on the changing lives and survival strategies of aging long-term undocumented migrants in the Netherlands' (masterscriptie), Universiteit van Amsterdam 2018, www.stichtinglos.nl/content/publicaties.
- P. Minderhoud, *Het doorgeslagen koppelingsbeginsel*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Regulier Migratierecht aan de Universiteit Utrecht 2022.
- C. Mommers, E. Velthuis & E. van Zadel, *Leaving the Netherlands: Twenty years of voluntary return policy in the Netherlands (1989-2009)*, International Organization for Migration 2010, https://iom-nederland.nl/images/Reports/Leaving_the_Netherlands_FINAL.pdf.
- N. Moons, *Toegankelijkheid van de huisarts voor ongedocumenteerden patiënten in Amsterdam*, Dokters van De Wereld, juli 2021.
- M. van den Muijsenbergh & M. Schoevers, 'Zorg voor ongedocumenteerden', *Bijblijven* 2009, nr. 4, p. 59-64, <https://doi.org/10.1007/BF03087646>.

- Nationale ombudsman, *Medische zorg vreemdelingen. Over toegang en continuïteit van medische zorg voor asielzoekers en uitgeprocedeerde asielzoekers* (rapport 2013/125). Den Haag: Nationale ombudsman 2013.
- G.P. Oostveen, *Een langdurig ongedocumenteerd bestaan: leven versus beleid* (master-scriptie), Universiteit Leiden 2018, www.stichtinglos.nl/content/publicaties.
- Pharos, *Toegang tot zorg voor ongedocumenteerde migranten: Wat helpt om zorg te krijgen?*, Rapport mei 2019.
- P.R. Rodrigues, *Zorgen voor uitgeprocedeerde vreemdelingen*, Mechelen: Wolters Kluwer 2016.
- S. de Roos, F. Bucx & E. van den Berg, *Sociale netwerken van ouders. Steun bij de opvoeding en andere ouderschapstaken*, Den Haag: SCP 2021.
- J. van Selm & D. Vanheule, *Vooronderzoek Nederland: Recht op menswaardig bestaan*, Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken. 2012, www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties/publicaties/2012/3/12/recht-op-menswaardig-bestaan.
- P.C.P. Siu, 'The Sojourner', *American Journal of Sociology* 1952, nr. 1, p. 34-44, www.jstor.org/stable/2771791.
- M.B. Snijder, H. Galenkamp, M. Prins, E.M. Derks, R.J.G. Peters, A.H. Zwinderman & K. Stronks, 'Cohort profile: The Healthy Life in an Urban Setting (HELIUS) study in Amsterdam, the Netherlands', *BMJ Open* 2017, nr. 12, p. 1-11, <http://dx.doi.org.eur.idm.oclc.org/10.1136/bmjopen-2017-017873>.
- R. Staring, *Reizen onder regie. Het migratieproces van Turkse illegalen in Nederland*, Amsterdam: Het Spinhuis 2001.
- R. Staring, *Moderne slavernij of gewoon werk?* (oratie Rotterdam), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2011, <http://hdl.handle.net/1765/77510>.
- R. Staring & J. Aarts, *Jong en illegaal in Nederland*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010.
- R. Staring & A. Bouabid, *Bronstudies bij het sectorrapport geweld in de opvang van amv's 1990-2018* (Bijlage 3: 11/17; 12/17; 13/17), 2019, <http://hdl.handle.net/1765/124107>.
- R. Staring & M. Kox, 'Safe havens voor onrechtmatig in Nederland verblijvende vreemdelingen. Veiligheid en het toezicht op irreguliere migratie via hulpverleningsinstanties', *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit* 2016, nr. 3, p. 71-90, doi:10.5553/TCC/221195072016006003005.
- R. Staring & R. van Swaaningen, 'Irreguliere migratie en illegaal verblijf: beleid, conflicten en contradicties', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 2013, nr. 1, p. 3-14.
- R. Staring & R. van Swaaningen, 'Borders, mobilities, and governance in transnational perspective', in: *Oxford Research Encyclopaedia of Oxford Research Encyclopaedia of Criminology and Criminal Justice*, Oxford: Oxford University Press 2021, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.657>.
- J. Steyaert, 'Sociale wetenschappers over sociale netwerken', in: J. Steyaert & R. Kwekkeboom (red.), *De zorgkracht van sociale netwerken*, Utrecht: Movisie 2012, p. 25-35.

- Stichting LOS, *Hulpverlening aan Uitgeprocedeerde Asielzoekers in 2013, 2014*, www.stichtinglos.nl/sites/default/files/los/files/LOS%20noodopvang%20resultaten%202013.pdf.
- M. Stronks, 'De paradox van de zichtbare illegaal', *De Groene Amsterdammer* 5 december 2012, nr. 49, www.groene.nl/artikel/de-paradox-van-de-zichtbare-illegaal.
- J. Suurmond, D.L. Rosenmöller, H. El Meshabi, M. Lamkaddem & M.L. Essink-Bot, 'Barriers in access to home care services among ethnic minority and Dutch elderly – a qualitative study', *International Journal of Nursing Studies* 2015, p. 23-35, <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2015.02.014>.
- SVMA en VAJN, *Ongehoord onrecht in het vreemdelingenrecht*, 2021, www.vajn.org/wp-content/uploads/2021/04/boek_ongehoord_onrecht-in-het-vreemdelingenrecht.pdf.
- E. Teunissen, L. van den Bosch, E. van Bavel, F. van den Driessen Mareeuw, M. van den Muijsenbergh, E. van Weel-Baumgarten & C. van Weel, 'Mental health problems in undocumented and documented migrants: a survey study', *Family practice* 2014a, nr. 5, p. 571-577, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1093/fampra/cmu038>.
- E. Teunissen, J. Sherally, M. van den Muijsenberg, C. Dowrick, E. van Weel-Baumgarten, & C. van Weel, 'Mental Health Problems of Undocumented Migrants (UMs) in the Netherlands: A qualitative exploration of help-seeking behavior and experiences with primary care', *British Medical Journal* 2014b, nr. 11, p. 1-12, <http://dx.doi.org.eur.idm.oclc.org/10.1136/bmjopen-2014-005738>.
- R.I. Timmerman, A. Leerkes, R.H.J.M. Staring & N. Delvino, "'Free In, Free Out": Exploring Dutch Firewall Protections for Irregular Migrant Victims of Crime', *European Journal of Migration* 2020, nr. 3, p. 427-455, <https://doi.org/10.1163/15718166-12340082>.
- G. Topa, 'Labor markets and referrals', in: J. Benhabib, A. Bisin, M.O. Jackson (eds.), *Handbook of Social Economics*, vol. 1, Amsterdam: Elsevier 2011, p. 1193-1221.
- T.R. Tyler, *Why people obey the law*, Princeton University Press 2006.
- R.R. Tyler & J.M. Darley, 'Building a law-abiding society: Taking public views about morality and the legitimacy of legal authorities into account when formulating substantive law', *Hofstra L. Rev.* 1999, p. 707.
- S. Vertovec, 'Super-diversity and its implications', *Ethnic and Racial Studies* 2007, nr. 6, p. 1024-1054, <https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1080/01419870701599465>.
- S.J.C. Vollebregt, W.F. Scholte, A. Hoogerbrugge, K. Bolhuis & J. Vermeulen, 'Undocumented migrants in the Netherlands: adverse life events, living conditions and mental health', *medRxiv* 2020, doi: <https://doi.org/10.1101/2020.07.16.20148759> (preprint).
- VSNU, *The Netherlands Code of Conduct for Academic Practice. Principles of good academic teaching and research*, VSNU 2014, [www.vsnunl.nl/files/documenten/Domeinen/Onderzoek/The_Netherlands_Code%20of_Conduct_for_Academic_Practice_2004_\(version2014\).pdf](http://www.vsnunl.nl/files/documenten/Domeinen/Onderzoek/The_Netherlands_Code%20of_Conduct_for_Academic_Practice_2004_(version2014).pdf).
- Werkgroep Kind in AZC, *Ontheemd. De verhuizingen van asielzoekerskinderen in Nederland*, Unicef Nederland 2013.

- M. von Werthern, K. Robjant, Z. Chui, R. Schon, L. Ottisova, C. Mason & C. Katona, 'The impact of immigration detention on mental health: a systematic review', *BMC psychiatry* 2018, nr. 1, p. 1-19, <https://doi.org/10.1186/s12888-018-1945-y>.
- J. van Wijk & M. Bolhuis, 'The Removal of Undesirable Asylum Seekers', in: S.S. Juss (ed.), *Research Handbook on International Refugee Law*, Edward Elgar Publishing 2019, p. 403-416.
- T. Wiltz, Aging, 'Undocumented and Uninsured. Immigrants Challenge Cities and States', 3 januari 2018, www.pewtrusts.org/en/research-and-analysis/blogs/stateline/2018/01/03/aging-undocumented-and-uninsured-immigrants-challenge-cities-and-states.
- H. Winter, V. Bex-Reimert, B. Geertsema & E. Krol, *Onderdak en opvang door Rijk en gemeenten van vertrekplichtige vreemdelingen en de invloed daarvan op terugkeer*, Den Haag: WODC 2018.
- J.R.L.M. Wolf, *Een kwestie van uitburgering* (oratie Nijmegen), Amsterdam: SWP 2002.
- A. Ypeij, E. Snel & G. Engbersen, *Armoede in Amsterdam-Noord. Eerste deelstudie van project 'landschappen van armoede'*, Rotterdam: RISBO 2002.
- A. Zuurmond, *Onzichtbaar: Onderzoek naar de leefwereld van ongedocumenteerden in Amsterdam en Nederland*, Ombudsman Metropool Amsterdam 2021.

BIJLAGE A

Vragenlijst

1. Persoonlijke kenmerken resp.
 - 1.1. Nationaliteit, geboorteland, opleiding, Leeftijd, Geslacht, Burgerlijke staat, Kinderen (waar en status).
2. Migratie- en regularisatiegeschiedenis (tijdlijn)
 - 2.1. Wanneer/waarom naar NL gekomen (motieven, doel, verwachting)
 - 2.2. Regularisatieprocedure gestart? – duidelijke tijdslijn legaal en illegaal verblijf
 - 2.2.1. Wanneer welke procedures (juridische gronden voor procedures),
 - 2.2.2. Waarom en waarom deze procedure?
 - 2.2.3. Wanneer welke beslissingen – wanneer laatste negatieve beschikking IND/rechter
 - 2.2.4. Wie/wat hierin een rol hebben gespeeld
 - 2.3. Redenen actuele ongedocumenteerde verblijf
 - 2.4. Tussentijds verblijf andere landen
 - 2.5. Welke problemen ondervindt resp. bij regularisering samenhangend met ouder worden?
 - 2.6. Welke problemen verwacht resp. bij regularisering samenhangend met ouder worden?
 - 2.7. Hoe waardeert u uw ongedocumenteerd verblijf?
 - 2.8. Hoe ziet u uw toekomst voor zich (waar, rol/visie op terugkeer, belemmerende en faciliterende factoren, waarvan afhankelijk of dit gerealiseerd kan worden?
 - 2.9. Terugkeertrajecten tot dusver (ervaringen terugkeer/uitzetting en detentie, waarom wel/niet gelukt)
3. Dagelijkse activiteiten
 - 3.1. Hoe zien de actuele dagen er uit? (Doordeweeks en weekend)
 - 3.1.1. Wat zijn de dagelijkse activiteiten? (Arbeid, vrije tijd, waar, en met wie)
 - 3.1.2. Waarom deze activiteiten, met wie, wensen, belemmeringen
 - 3.2. Veranderingen in dagelijkse activiteiten door de tijd heen
 - 3.3. Welke problemen ondervindt resp. bij dagelijkse activiteiten samenhangend met ouder worden?

- 3.4. Welke problemen verwacht resp. bij dagelijkse activiteiten samenhangend met ouder worden? Nu en in toekomst
- 3.5. Vervelende ervaringen in dagelijks leven meegemaakt/slachtofferschap en hoe hiermee omgegaan?
4. Huisvesting
 - 4.1. Actuele situatie wonen
 - 4.1.1. Hoe, bij/met wie/via wie geregeld, kosten,
 - 4.1.2. Keuzemogelijkheden/alternatieven, tijdelijkheid/duurzame oplossing,
 - 4.1.3. Waardering, problemen, privacy.
 - 4.2. Schets van wonen in het verleden (hoe, bij/met wie, kosten, keuzemogelijkheden, tijdelijkheid, waardering, problemen, privacy).
 - 4.3. Huisvesting overige gezinsleden (waar, waarom)
 - 4.4. Welke problemen ondervindt resp. bij huisvesting samenhangend met ouder worden?
 - 4.5. Welke problemen verwacht resp. bij huisvesting samenhangend met ouder worden? Nu en in toekomst
5. Inkomstenbronnen

Actuele situatie inkomstenbronnen,

 - 5.1.1. Inkomsten uit arbeid, sociale netwerk/charitas/overheid;
 - 5.1.2. Soort inkomsten (financieel, (im)materieel, waardering)
 - 5.1.3. Welke contacten spelen een rol bij inkomsten?
 - 5.1.4. Stuurt R remittances naar familie (waarom wel/niet)?
 - 5.2. Schets inkomstenbronnen in het verleden van (on)gedocumenteerd verblijf.
 - 5.3. Waarom veranderen inkomstenbronnen?
 - 5.4. Welke problemen ondervindt resp. bij inkomsten samenhangend met ouder worden?
 - 5.5. Welke problemen verwacht resp. bij inkomsten samenhangend met ouder worden? Nu en in toekomst
6. Gezondheid
 - 6.1. Actuele fysieke klachten (per klacht in kaart brengen)
 - 6.2. Actuele psychische klachten (per klacht in kaart brengen)
 - 6.2.1. Beschrijving klacht,
 - 6.2.2. Sinds wanneer, waardoor veroorzaakt, hoe hulp gezocht en waarom, bij wie hulp gekregen, waardering hulp (barrières), financiële aspecten
 - 6.3. Gebruik medicijnen – wie betaalt deze
 - 6.4. Schets gezondheid door jaren heen,
 - 6.4.1. Waardoor wordt deze beïnvloed, hoe omgegaan/opgelost met gezondheidsproblemen?
 - 6.5. Welke problemen ondervindt resp. bij gezondheid samenhangend met ouder worden?
 - 6.6. Welke problemen verwacht resp. bij gezondheid samenhangend met ouder worden? Nu/toekomst

7. CHECK: is duidelijk of problemen veroorzaakt worden door ouder worden of dat hier andere verklaringen voor zijn?
 - 7.1 Voortborduren op hetgeen is gezegd: in hoeverre is uw leven zonder papieren nu anders dan tien jaar geleden?
 - 7.2 Waardoor komt dit? Rol ouder worden? Andere verklarende factoren? -> haak aan bij wat R eerder heeft verteld.
 - 7.3 Hoe gaat u hiermee om/wil u dit oplossen?
8. Afsluiting
 - 8.1. Nog iets toe te voegen?
 - 8.2. Dank en nogmaals contact? Hoe, via wie, wat (sociale media) kunnen en mogen we je proberen te bereiken?
 - 8.3. Lijkt het je interessant met ons mee te denken over het interpreteren van de resultaten van dit onderzoek?

BIJLAGE B

INFORMED CONSENT FORMULIER

Ongedocumenteerde ouderen in Nederland.⁶⁰

Een kwalitatief onderzoek naar hun leefomstandigheden en behoeften

Toestemmingsformulier – mondelinge data (Interviews en groepsgesprekken)

Wij – Richard Staring (Erasmus Universiteit Rotterdam), Nienke Boesveldt (Universiteit van Amsterdam) en Mieke Kox (Universiteit Utrecht) – doen onderzoek naar de leefomstandigheden en behoeften van ongedocumenteerde ouderen in Nederland. We onderzoeken hoe het leven van ouderen zonder verblijfsvergunning die langer dan tien jaar onrechtmatig in Nederland zijn er uit ziet op het gebied van wonen, inkomen, gezondheid en dagelijkse leven. Ook kijken we of zij problemen ondervinden en wat voor behoeften zij hebben. Voor dit onderzoek organiseren we interviews met oudere ongedocumenteerden zodat zij hun verhalen, ervaringen en ideeën in hun eigen woorden kunnen vertellen.

Dit onderzoek maakt deel uit van een breder project van de Werkgroep Ongedocumenteerde Ouderen dat door De Regenboog Groep wordt gefinancierd. In deze werkgroep zitten naast de onderzoekers ook juristen, NGOs en andere betrokkenen bij dit thema. De juristen en NGOs zullen na afloop van het onderzoek kijken of de resultaten gebruikt kunnen worden om de positie van ongedocumenteerde ouderen te verbeteren. Er is echter zeker geen garantie dat dit zal slagen en dat dit jouw individuele situatie beïnvloedt. De onderzoekers zijn niet verbonden aan de Immigratie en Naturalisatie Dienst (IND) of een andere overheidsdienst. Deelname aan het onderzoek heeft dan ook geen – positieve of negatieve – invloed op de uitkomsten in jouw immigratietraject.

We begrijpen dat jij – vrijwillig – aan dit onderzoek wilt deelnemen. Om zeker te weten dat je vrijwillig aan het onderzoek deelneemt, vragen we je dit te bevestigen door dit formulier te ondertekenen. Je kunt op elk moment alsnog stoppen met het onderzoek. Daarnaast ben je niet verplicht vragen te beantwoorden als je dit niet wil. Tot slot kun je al je vragen aan de onderzoekers richten.

Met jouw toestemming nemen we de interviews en groepsgesprekken op met een voice recorder.

Daarnaast maken we notities tijdens de gesprekken. De opnames, de transcripties van de opnames en de notities worden veilig op de universiteitsservers en een beveiligde workspace opgeslagen.

Daarbij pseudonimiseren we de notities en de transcripties van de opnamen zodat deze niet te herlei-

60 Het overhandigde informed consent-formulier bevatte ook de logo's van de drie universiteiten.

den zijn tot individuele respondenten. Je persoonsgegevens zijn alleen – met wachtwoord – toegankelijk voor de onderzoekers.

We gebruiken de opnamen, transcriptie en notities om de onderzoeksresultaten op uiteenlopende wijzen met anderen te delen. Anderen kunnen hiervan leren. We gebruiken hiervoor quotes van jou of van andere deelnemers aan het onderzoek. We zullen geen namen noemen en geen herleidbare persoonlijke kenmerken gebruiken. Zo zorgen we ervoor dat jij volledig anoniem blijft. Wel zijn we verplicht het te rapporteren als je informatie met ons deelt waaruit blijkt dat jijzelf of anderen gevaar lopen of schade ondervinden of dat jij schade aanricht.

We zijn je dankbaar voor je deelname aan het onderzoek, je ontvangt hiervoor een tegoedbon van 10 euro. Door het formulier op de andere kant van de pagina in te vullen en te ondertekenen, bevestig je dat je hebt begrepen wat het inhoudt en dat je hier vrijwillig aan deelneemt.

Door het aankruisen van de hokjes en het ondertekenen van dit formulier, bevestig ik het volgende:

- ☐ Ik heb het informatieblad en het toestemmingsformulier over deelname aan het onderzoek gelezen en begrepen.
- ☐ Ik begrijp dat ik op elk moment tijdens, voor of na het onderzoek vragen kan stellen over alle onderdelen van het onderzoek.
- ☐ Ik geef toestemming om het interview op te nemen (audio).
- ☐ Ik begrijp dat de audio opnamen letterlijk worden getranscribeerd (uitgeschreven) en dat alle herleidbare informatie verwijderd wordt.
- ☐ Ik begrijp dat de voor dit onderzoek verzamelde data veilig worden opgeslagen op de server van de Erasmus Universiteit Rotterdam waartoe enkel de onderzoekers van dit onderzoek toegang tot hebben.
- ☐ Ik begrijp dat de informatie verzameld voor dit onderzoek alleen wordt gebruikt voor onderzoeksdoeleinden.
- ☐ Ik begrijp dat de onderzoekers de opnamen, transcripties en notities – geanonimiseerd en onherleidbaar – kunnen gebruiken tijdens tentoonstellingen die zij organiseren om de onderzoeksresultaten bij een breder publiek bekend te maken.
- ☐ Ik begrijp dat mijn naam niet wordt gebruikt in publicaties, presentaties of andere uitingen over dit onderzoek.
- ☐ Ik begrijp dat ik mijn recht op anonimiteit verlies als ik informatie deel waaruit blijkt dat ikzelf of iemand anders gevaar loopt of beschadigt wordt of dat ik anderen schaad.
- ☐ Ik begrijp dat ik zonder uitleg op elk moment kan stoppen met deelname aan het onderzoek.

Handtekening respondent

Naam (in hoofdletters)

Datum

Bij **vragen** kunt u contact opnemen met de betrokken onderzoekers:

Richard Staring | Erasmus School of Law | Erasmus Universiteit Rotterdam | Burg. Oudlaan 150 | Sanders Building – L3-014 | Postbus 1738 – 3000 DR Rotterdam | T. 010 4088807 | Staring@law.eur.nl

Nienke Boesveldt | Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen | Universiteit van Amsterdam | | Afdeling Sociologie – kamer B6.15 | Postbus 19268 – 1000 GG Amsterdam | 06 - 42 12 80 51 | n.f.boesveldt@uva.nl

Mieke Kox | Faculteit Geowetenschappen | Universiteit Utrecht | Vening Meinesz Gebouw A | Princetonlaan 8a | kamer 6.90 | Postbus 80.115 – 3508 TC Utrecht - Nederland | T. +31641777621 | [M.H. Kox@uu.nl](mailto:M.H.Kox@uu.nl)).

In geval van **klachten** over het onderzoek of de onderzoeker kunt u contact opnemen met de coördinator van de Werkgroep Ongedocumenteerde Ouderen: Frederiek de Vlaming | Universiteit van Amsterdam en De Regenbooggroep | Faculteit der Rechtsgeleerdheid | Postbus 15557 – 1000 GG Amsterdam | T. 06 53866613 | F.deVlaming@uva.nl

BIJLAGE C

HET ONDERZOEKSTEAM

Het onderzoek wordt geleid en mede uitgevoerd door prof. dr. Richard Staring (Erasmus Universiteit Rotterdam), in samenwerking met dr. Nienke Boesveldt (Universiteit van Amsterdam) en Mieke Kox, MA (Erasmus Universiteit Rotterdam).

Richard Staring is opgeleid als antropoloog (1982-1988), gepromoveerd (2001) bij de socioloog prof. dr. Godfried Engbersen en als fulltime hoogleraar Empirische Criminologie werkzaam bij het departement Law, Society and Crime van de Erasmus School of Law (Erasmus Universiteit Rotterdam). Hij heeft veel onderzoek gedaan naar irreguliere migratie en onrechtmatig verblijf van onrechtmatig verblijvende vreemdelingen.

Nienke Boesveldt is opgeleid als sociaal wetenschapper (1995-2000), werkte bij het Trimbos Instituut, bij diverse gemeenten, en was accounthouder van De Regenboog. Zij promoveerde (2015) bij bijzonder hoogleraar Polarisatie & Veerkracht prof. dr. Hans Boutellier op daklozenbeleid, en leidt bij de afdeling sociologie van de UvA langlopend onderzoek naar dakloosheid en ggz in tien Nederlandse regio's, waarbij cliënten-interviews worden gedaan door duo's met ervaringsdeskundigen. Zij publiceerde in 2019 eerder over het ontzeggen van de toegang tot gemeentelijke ondersteuning voor dakloze personen en doceert onder andere hierover bij de UvA Academy aan beleidsmakers.

Mieke Kox is werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker en docent bij het departement Law, Society and Crime van de Erasmus School of Law (Erasmus Universiteit Rotterdam). Bij aanvang van dit onderzoek was zij werkzaam als postdoc bij de afdeling Sociale Geografie en Planologie van de Universiteit Utrecht. Zij heeft onderzoek gedaan naar het dagelijkse leven van ongedocumenteerden, ervaringen van ongedocumenteerden met vreemdelingentoezicht, de ervaringen van nieuwkomers (vluchtelingen, asielzoekers en ongedocumenteerden) in de publieke ruimten in Amsterdam, vreemdelingenbewaring en transnationale gevangenissen. In het verleden heeft zij onderzoek onder ongedocumenteerden gedaan voor onder meer Stichting LOS en de Internationale Organisatie voor migratie (IOM).

Lonne Hintzbergen is werkzaam als projectmedewerker bij Goedwerk Foundation, een stichting die ongedocumenteerde migranten begeleidt en ondersteunt bij toekomst- en terugkeeroriëntatie. Met een achtergrond in Migration and Ethnic Studies aan de Universiteit van Amsterdam heeft ze een brede kennis op het gebied

van migratie, etniciteit en diversiteit. In het verleden heeft Lonne zich ingezet voor mensen op de vlucht door af te reizen naar het Griekse eiland Lesbos, maar ook door als vrijwilliger te fungeren bij o.a. VluchtelingenWerk. Daarbij heeft ze ervaring als programmacoördinator bij een stichting die pleit voor kansengelijkheid onder jongeren uit kansarme wijken.

Laurie Cools volgt de master Criminologie van de Wijk, het Web en de Wereld aan de Erasmus Universiteit en schrijft haar scriptie over het mentale welbevinden van ongedocumenteerde ouderen. In haar tussenjaar liep ze stage bij het Meldpunt Vreemdelingendetentie, een organisatie die zich inzet voor ongedocumenteerde personen in vreemdelingendetentie. Ook heeft ze als taalcoach vrijwilligerswerk gedaan bij VluchtelingenWerk.

Salahaldin Dahly kwam in 1997 naar Nederland vanuit Syrië. Na het verkrijgen van zijn verblijfsvergunning is hij aan de slag gegaan als vrijwilliger, o.a. als tolk bij Stichting Rotterdams Ongedocumenteerden Steunpunt (ROS). Ook heeft hij gewerkt als begeleider voor nieuwkomers in Nederland en heeft hij uitgeprocedeerde migranten begeleid bij terugkeer naar het land van herkomst. Via ROS is hij terechtgekomen bij dit onderzoek, waar hij mede met zijn ervaring als begeleider en als tolk een positieve bijdrage heeft kunnen leveren.

Corazon Espanto is voorzitter van Migrante Den Haag, Centrum voor Filipijnse Arbeiders. Het doel van deze stichting is de rechten en het welzijn van migranten en internationale solidariteit voor mensenrechten en democratie te bevorderen. Zelf heeft Cora jarenlang zonder papieren in Nederland gewoond en gewerkt, met alle gevolgen van dien. Als slachtoffer van moderne slavernij spreekt ze over haar ervaring om mensen aan te moedigen op te staan en sterker te worden. Ze is ook cultureel bemiddelaar bij Fairwork, waar ze migranten bijstaat die het slachtoffer zijn van arbeidsuitbuiting, mensenhandel en moderne slavernij.

Joanna Lerio is bestuurslid van Migrante Den Haag, Centrum voor Filipijnse Arbeiders. Ze is ook coördinator van het programma Sagip Migrante (Saving Migrants Lives) en het educatieve programma Migrants' Academy. Ze helpt mensen zonder papieren via consultaties, vertalingen en technische bijstand voor juridische hulp, toegang tot gezondheidszorg en financiële ondersteuning via verschillende advocatenkantoren en ondersteunende instellingen zoals STEK-Wereldhuis Den Haag, Dokters van de Wereld en VluchtelingenWerk.

Tuliyet Kavsitli studeerde recent af van haar master Criminologie aan de Erasmus Universiteit. Tijdens haar bachelor Criminologie was ze erg geïnteresseerd in vraagstukken betreffende migratie, etniciteit en diversiteit. Deze interesse kwam vooral voort uit haar persoonlijke ervaringen als Nederlandse met een Turkse migratieachtergrond. Zij ervaarde bijvoorbeeld een verschuiving van loyaliteit en ondersteuning aan ongedocumenteerde ouderen tussen de verschillende generaties. Haar masterthesis schreef zij dan ook over de uitputting van het sociale netwerk van ongedocumenteerde ouderen.

Misha van Schendel heeft meegewerkt als onderzoeksassistent bij het project. Zij heeft al meerdere jaren een brede interesse voor migratie. Zo heeft zij een tijd bij het UAF gewerkt, een organisatie die vluchtelingen ondersteunt bij studeren en

heeft zij vrijwilligerswerk gedaan bij een dagopvang voor ongedocumenteerden. Voor haar bachelorscriptie voor sociale geografie heeft zij zich gefocust op de huisvestingssituatie van ongedocumenteerde ouderen. Inmiddels is Misha begonnen met de master International Development Studies in Wageningen.

Eva Notté werkt momenteel als adviseur bij Terre des Hommes, waar zij landenprogramma's ondersteunt die zich focussen op seksuele uitbuiting van kinderen, kinderhandel en onveilige migratie. Met een achtergrond in zowel criminologie als pedagogische wetenschappen specialiseert zij zich met name in het slachtofferchap van kwetsbare groepen. Voor deze functie heeft zij verscheidene onderzoeken uitgevoerd naar kwetsbare groepen migranten, zoals alleenstaande minderjarige vreemdelingen en ongedocumenteerden.

Michael is 28 jaar en komt uit Armenië. Hij woont sinds 2010 in Nederland. Tot nu toe vecht Michael voor de verblijfsvergunning van zijn gezin. Met beperkte rechten is hij al zeven jaar een levenscoach op vrijwilligersbasis en werkt hiernaast in een atelier om zijn brood te verdienen. Via Richard Staring is hij terechtgekomen bij dit onderzoek. Zijn ervaring als uitgeprocedeerde en levenscoach hebben geholpen om zo veel mogelijk uit dit onderzoek te halen, maar ook iets mee te geven aan de andere uitgeprocedeerden.

BIJLAGE D

OVERZICHT RESPONDENTEN

Resp. nr.	Pseudoniem	Type	Nationaliteit	Geslacht	Leeftijd
1	Dakila	Investeerder	Filipijns	Vrouw	69
2	Anjo	Investeerder	Filipijns	Vrouw	68
3	Kaveesha	Asielzoeker	Sri Lankaans	Vrouw	63
4	Gloria	Investeerder	Filipijns	Vrouw	54
5	Reza	Asielzoeker	Iraans	Man	57
6	Ravindu	Avonturier	Surinaams	Man	66
7	Segun	Avonturier	Ghanees	Man	58
8	Cecilia	Investeerder	Filipijns	Vrouw	66
9	Analyn	Investeerder	Filipijns	Vrouw	62
10	Omar	Avonturier	Marokkaans	Man	49
11	Paul	Avonturier	Togolees	Man	Onbekend
12	Cintia	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	59
13	Gísele	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	58
14	Simone	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	66
15	Yolanda	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	54
16	Tânia	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	55
17	Olivia	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	50
18	Cab	Investeerder	Braziliaans	Man	54
19	Aline	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	61
20	Patrícia	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	58
21	Pilar	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	58
22	Samuel	Avonturier	Liberiaans	Man	50
23	Yayra	Avonturier	Ghanees	Vrouw	66
24	John	Avonturier	Ghanees	Man	54
25	Francis	Avonturier	Ghanees	Man	71
26	Derrick	Avonturier	Ghanees	Man	55
27	Gihan	Asielzoeker	Sri Lankaans	Man	53

28	Buba	Avonturier	Nigeriaans	Vrouw	55
29	Johannes	Avonturier	Surinaams	Man	58
30	Sevan	Asielzoeker	Armeens	Man	62
31	Danish	Asielzoeker	Iraans	Man	50
32	Fouad	Avonturier	Algerijns	Man	53
33	Hisham	Avonturier	Marokkaans	Man	45
34	Lamin	Avonturier	Gambiaans	Man	Onbekend
35	Riyad	Asielzoeker	Algerijns	Man	50
36	Dennis	Avonturier	Ghanees	Man	64
37	Randy	Avonturier	Surinaams	Man	54
38	Gor	Asielzoeker	Armeens	Man	70
39	Hamid	Avonturier	Algerijns	Man	70
40	Emily	Investeerder	Braziliaans	Vrouw	53
41	Mansour	Avonturier	Marokkaans	Man	57
42	Anas	Avonturier	Algerijns	Man	45
43	Hakim	Avonturier	Algerijns	Man	49
44	Winesh	Avonturier	Surinaams	Man	54
45	Najja	Asielzoeker	Ugandees	Vrouw	56
46	Amenophis	Avonturier	Egyptisch	Man	60
47	Simran	Asielzoeker	Azerbeidzjaans	Vrouw	62
48	Oussama	Avonturier	Marokkaans	Man	62
49	Tahir	Asielzoeker	Algerijns	Man	52
50	Abdelrahman	Avonturier	Algerijns	Man	62
51	Nadir	Avonturier	Marokkaans	Man	69
52	Osman	Investeerder	Turks	Man	55
53	Fransisco	Asielzoeker	Angolees	Man	56
54	Leon	Asielzoeker	Libisch	Man	54
55	Raian	Asielzoeker	Sudanees	Vrouw	49
56	Rose	Avonturier	Ghanees	Vrouw	61